

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det arbejdende folks kulturhistorie

Tommy P. Christensen
f. 1955
Historie og kunsthistorie

Lisa Elsbøll
f. 1957
Historie

Grethe Hamborg
f. 1953
Teologi

Anne Severin
f. 1956
Historie og Idræt

Med venlig hilsen

Forlaget Fremad

DET ARBEJDENDE
FOLKS KULTURHISTORIE

DET ARBEJDENDE FOLKS KULTURHISTORIE

BIND I

Historikergruppen Fempas:

Tommy P. Christensen

Lisa Elsbøll

Grethe Hamborg

Anne Severin

Torben Svendrup (Red.)

Forhistorien: Arne Nielsen

Billedmaterialet: Udarbejdet af forfatterne

SID/Fremad

INDHOLD

Forord: Forfatterne	6
Forord: Hardy Hansen, SID	7

KULTURHISTORIE OG DET ARBEJDENDE FOLK 8

I. SAMFUND UDEN KLASSER	17
<i>Historien før historien – hvordan kender vi den?</i>	19
<i>Mennesket i Naturen</i>	27

II. DE TIDLIGE LANDBRUG	41
<i>Et overgangssamfund: Den neolitiske revolution</i>	43
<i>Korn og kvæg</i>	46
<i>Jernalderen</i>	80
<i>Hvide Krist overfor Asa Thor</i>	91
<i>Kunsten i vikingetidens Norden</i>	101
<i>Togterne</i>	112
<i>Et klassesamfund</i>	122
<i>Forslag til videre læsning</i>	135

TEMA: SLAVER	136
<i>Forslag til videre læsning</i>	148

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER	149
KIRKEVÆLDETS TIDSALDER	151
<i>Hvordan konge og lov kom til at styre Danmark</i>	151
<i>Tro og kirke</i>	159
<i>Klostret – et spejlbillede af samfundet</i>	173
<i>Kunst – en fælles indsats</i>	194
<i>Landbrug</i>	213
<i>Skånesild – landets vigtigste eksportartikel</i>	233
<i>Træk af dagliglivet</i>	249
<i>Fattigdom og forsorg</i>	262
<i>Mennesket i samfundet</i>	275
<i>Forslag til videre læsning</i>	289

TEMA: DEN ANTIKKE ARV	290
<i>Forslag til videre læsning</i>	303

HUSPLANER	304
---------------------	-----

TIDSTAVLER	310
----------------------	-----

Forord

At give en fuldt ud dækkende skildring af det arbejdende folks historie er i sig selv en umulig opgave. Den arbejdende klasses kultur omfatter snart sagt alle sider af menneskelivet. Kongers og fyrsters paladser er skabt af de arbejdende mennesker, det samme gælder de små værksteder i baggården. Det arbejdende folk har altid været den basis, som har holdt samfundet oppe. Ingen overklasse kan eksistere uden en underklasse.

Derfor har formålet med dette værk ikke været, at det skulle være altomfattende. I stedet har vi søgt at lægge nogle brikker til det arbejdende folks kulturhistorie. Vi håber dermed, at andre får lyst til det samme. Vi har søgt at sætte tingene ind i de sammenhænge, som vi finder væsentlige. Vi har arbejdet ud fra målsætningen at genskabe det arbejdende folks hukommelse. I en vis forstand er al historieskrivning samtidshistorie, for historikeren vælger de ting ud fra et omfattende kildemateriale, som han eller hun ud fra sine normer og værdier finder væsentlige.

Mange tror, at telefonbøger er det eneste, som ikke skal læses fra den ene ende til den anden. Det gælder dog også for dette værk. Vi har opbygget både første og andet bind, således at de enkelte hovedafsnit – ja, endog de enkelte kapitler – kan læses uafhængigt af hinanden. Vi håber, at det kan gøre dette værk anvendeligt til flere formål, f.eks. arbejdet i studiekredse.

Dette værk er blevet til i et samarbejde, der rækker ud over forfatterne. Vi har trukket på mange menneskers gode vilje, hjælp og tålmodighed. Vi takker dem for deres bistand, for hjælp og gode råd med både manuskript og illustrationer. Det gælder ikke mindst Erik Chinto, Lunds Universitet; Klaus Ebbesen, Københavns Universitet; John Falck, Tidl. Fredningsstyrelsen; Svend Gissel, Det kongelige Bibliotek; Hans Jeppesen, Handels- og Søfartsmuseet; Ingrid Nielsen, Projekt Middelalderby; Jens E. Skydsgaard, Kbhs. Universitet; Anette Sørensen, Højdevangskirken; Verner Thomsen, Nationalmuseets konserveringsafdeling.

Ingen vil tage os det ilde op, at vi først og fremmest retter en tak til Specialarbejderforbundet, der har taget initiativet til dette arbejde og uden hvis støtte og interesse, det ikke ville være blevet til.

Ansvar for dette foreliggende resultat er naturligvis vort alene. Vi håber, at dette arbejde vil give anledning til en frugtbar debat om det arbejdende folks kulturhistorie.

Forfatterne

I de senere års historieskrivning har der været en øget interesse for det arbejdende folks historie. Specialarbejderforbundet har udgivet en række værker om hverdagen og arbejdslivet hos almindelige mennesker fra forbundets oprindelse til i dag. Andre har udgivet socialhistoriske værker, billedværker osv. De giver et fascinerende billede af glæde, sorg, fest og arbejde i de miljøer, vi føler os beslægtede med.

Kun i begrænset omfang har historikerne beskæftiget sig med det arbejdende folk helt tilbage til vor kulturs oprindelse. I vor barndom var Danmarkshistorien kongernes, fædrelandets, stormænds og adelens historie. Det var kun lidt, vi fik at vide om, hvordan de mennesker levede, der skabte dette land. Det hører med til vor selvforståelse, at kende vor oprindelse.

Gruppen »Fempas« har med dette værk ydet et bidrag til vor forståelse af vore forgængere, deres liv og arbejde, så langt det er muligt at følge menneskets spor tilbage på vore breddegrader.

Det er mit håb, at dette værk vil bidrage til respekten for de mennesker, værket er skrevet om og for: Det arbejdende folk.

Hardy Hansen

KULTURHISTORIE OG DET ARBEJDENDE FOLK

Der er sagt mange kloge ting om historie og kultur. Historie er vor fælles hukkommelse, har nogle sagt. Det er egentlig et sjovt udtryk. Ofte er Danmarkshistorien som en slægtsroman – kongehusets slægtsroman. Alle aspekter af livet bliver sat i forhold til dette. Det bliver f.eks. til Christian IV's huse, Christian IV's krige og ikke mindre morsomt til Christian IV's kvinder. Kongen er den mægtige mand, og man kunne i historiebøgerne aldrig finde på at skrive Kirsten Munks Christian.

Til gengæld står der ikke meget i historiebøgerne om vore forfædre. De deltog ellers i de slesvigske krige, men deres navne nævnes ikke. Forresten ved vi heller ikke selv, hvad de hed. Alligevel sagde vore historielærere i folkeskolen til os, at vi skulle kende vor historie, fordi det er vor fælles historie. Men han lærte os den ikke, fordi kongehusets historie ikke er *hele* vor historie.

Det, denne bog gør, er et forsøg på at genskabe det arbejdende folks hukkommelse. Det vil oftest blive de navnløses historie. Men det er måske netop noget af det, der er typisk for det arbejdende folk. Et hus kan fortælle, om det er bygget af gode eller dårlige håndværkere. Det kan ikke fortælle os, hvad håndværkerne hed.

Hvad er kulturhistorie?

Det er egentlig først i forrige århundrede, at kulturhistorie bliver anerkendt som en særlig slags historie. Det bunder i det faktum, at historiens opgave tidligere var at cementere magthaverens position og politik. På grund af bl.a. Svenskekrigene kom der både i Danmark og Sverige gang i den nationale historieskrivning. Dermed ikke postuleret at kulturhistoriske beskrivelser ikke fandtes. For eksempel kan Olaus Magnus' store værk om Sverige i 1500-årene opfattes som en kulturhistorisk fremstilling. Men det er den ikke. Det er nærmere en levnedsskildring af Sverige på forfatterens egen tid.

I forrige århundrede fremkom talrige kulturhistorier – og på trods af at nogle forskere fandt kulturhistorie ligegyldig og unyttig, voksede den sig fast i europæisk historieskrivning.

For at kunne arbejde med kulturhistorie er det nødvendigt at klargøre, hvad kultur egentlig er. For Troels Lund, som var banebrydende for dansk kulturhistorie, var der tale om stilstandshistorie og ikke om udviklingshistorie. De enkelte emner blev oftest behandlet løsrevet fra deres sammenhæng og uden samfundsmæssigt perspektiv. Ganske anderledes forholdt det sig med de to socialdemokratiske kulturhistorikere: Gustav

Gadebillede Pompei: Tyskeren Ludwig Friedländer var banebrydende inden for kulturhistorien med sine skildringer af dagliglivet i antikkens Rom.

Bang og Hartvig Frisch. For dem var det centrale udviklingshistorien. I modsætning til Troels Lund skrev de ikke side op og side ned om bryllups- og begravelsestraditioner, men tog udgangspunkt i menneskers adfærd til forskellige tider. De beskriver udvikling over århundreder.

For Gustav Bang var det en beskrivelse af menneskets stræben til forskellige tider efter forskellige mål. Skønhed, det evige liv o.s.v. Hartvig Frisch derimod gav en systematisk beskrivelse af menneskers vaner, som han påviste skiftede i forhold til de økonomiske systemer. For ham var kulturhistorien en spejling af de økonomiske mulighe-

der. Ifølge Hartvig Frisch opstår en kultur, hvor der er en ophobning af værdier. Økonomi gik forud som forklaring endog på bekostning af ting som ideologier, hvilke han i øvrigt også mente blev affødt af de økonomiske systemer.

Vor kulturhistorie

Men kan vi i dag så ikke blot tilslutte os Hartvig Frisch' tanker: »At kultur er vaner, og de affødes af de økonomiske systemer?« Det kan vi ikke, selv om Hartvig Frisch i alt væsentligt fortsat har ret.

For os i dag indeholder kulturhistorien langt flere og vanskeligere problemer, end den gjorde hos Hartvig Frisch. Her tænkes på åndshistorie, vel at mærke ikke filosofihistorie, men derimod vurderinger af, hvordan folk selv opfattede deres omverden. Det stiller os over for et utroligt vanskeligt spørgsmål, for hvordan finder vi ud af, hvad folk følte, tænkte, troede og mente?

Normalt er det uden interesse, hvad en enkelt »fru Jensen« troede og tænkte, men det er ikke uden betydning at kunne vurdere, hvad almindelige mennesker tænkte og troede. Dette er noget vi med rimelighed kan trænge

ind i i dette og forrige århundrede, men kommer vi længere tilbage i tiden, bliver det vanskeligere og til tider næsten umuligt.

Med industrialismens fremkomst sker der et opbrud, som er næsten ufatligt. Mange hundrede års normer bliver nedbrudt på kort tid. Opfattelsen af troen bliver helt anderledes, selv om der ikke skiftes tro, og forholdet mellem mennesker ændres fundamentalt. Alt dette bundede i den nye produktionsform – industrialismen.

Tidligere havde svend og mester været bundet sammen i et tæt og familiært arbejdsfællesskab. Dette forsvandt, og i stedet kom industriarbejderne, som rettede deres solidaritet mod kolleger, og ikke som tidligere mod deres mestre (= arbejdsgiver).

Disse ændringer gør det svært for os at forstå tiden før industrialismen. Men skal vi som børn af arbejderklassen finde vore rødder, er det af største betydning, at vi anerkender, at vore rødder går langt længere tilbage end til industrialismen.

I denne fremstilling er det vigtigere at skrive om de navnløse mennesker, der byggede katedralerne, end om samme katedralers skønhed. Det arbejdende folks kulturhistorie kan aldrig kun blive en beskrivelse af menneskets stræben efter skønhed. Det er vigtigere at beskrive det arbejdende folks indædte kamp for at overleve.

Med andre ord: Denne bog er ikke en ny dansk kulturhistorie. Det er det arbejdende folks kulturhistorie. Når Hartvig Frisch skriver, at kultur er

vaner, er vi enige med ham. Derfor er denne bog en beskrivelse af det arbejdende folks vaner.

For at kunne beskrive disse er det nødvendigt at anerkende, at begreber som arbejde, fattigdom o.s.v. har haft forskellig betydning gennem tiderne.

For eksempel var det en helt anden slags arbejde, man talte om i middelalderen, end det vi i dag opfatter som et arbejde. Det var på en og samme tid en religiøs straf og en velsignelse. I modsætning til antikkens idé om, at arbejde var et onde (det at have fysisk arbejde var foragteligt), så blev arbejde i middelalderen til en kristen pligt. Gennem arbejdet kom man nærmere til Gud.

En af vanskelighederne, når man skriver kulturhistorie, er at overføre begreber og ting fra den ene tidsperiode til den anden. Det kan være utrolig nyttigt at gøre det, men når man taler om regeringer i dansk vikingetid, er det dybest set noget vrøvl. Men omvendt giver det læseren en fornemmelse af samhørighed og nærhed til perioden. Samtidig er det yderst farligt, for læseren kan hurtigt omgøre forståelse til misforståelse, hvis han direkte overfører sin egen nutidige opfattelse af et begreb uforandret til fortiden.

Det samme gælder for logik. Når der er mellemrum mellem kilderne, er det ofte naturligt for os at udfylde disse med vor egen tids logik. Man sætter sig ind i tidsperioden, som det siges. Dette gælder ikke mindst for politisk historie. Der har vi ofte en tendens til at lede efter logiske bevæggrunde for po-

litiske handlinger. Dette gøres uden at vi spilder det en tanke, om den tids logik svarer til vor tids logik, hvilket den næppe har gjort.

På samme måde ville det være naturligt for en kulturhistorie om det arbejdende folk at opstille lovmæssigheder som: »Overklassen har altid søgt at tjene mest muligt på underklassens bekostning.« Men dette for vor tid rigtige udsagn har ikke gyldighed i alle tidsperioder. For eksempel var tanken om den retfærdige pris i middelalderen i en sådan grad del af menneskers tankegang, at det har været meget få, der

Hans Tausen og Joachim Rønnow: Her optræder Hans Tausen som beskytter for den gl. katolske bisp. Formålet er at forherlige Hans Tausen. Sandheden er, at Hans Tausen var den ældste.

har sat sig ud over dette dogme. Nogle vil så spørge, om middelalderens købmand da ikke tænkte på fortjeneste? Han gjorde det under alle omstændigheder ikke på vor måde. Det er først i nyere tid, at ting *skal* kunne betale sig.

Disse problemer bliver ikke mindre, når man forsøger at trænge ned gennem de sociale lag. Læseren vil formodentlig allerede i afsnittet om forhistorien spørge sig selv om, hvorfor underklassen ikke gjorde oprør og smed overklassen ud? Hvorfor skabte den ikke et mere retfærdigt samfund? Forklaringen er enkel: Tanken om den totale samfundsændring på verdensplan tilhører nyere tid. I oldtid og middelalder støder vi på masser af sociale opstande, men fælles for dem alle er, at man kæmper for at skaffe sig selv bedre kår – som oftest kortsigtede forbedringer inden for et begrænset område. Oprørene havde aldrig til formål at afskaffe eller ændre ejendomsretten og dermed gribe fat om ondets rod. Målet var at ændre nogle privilegier og dermed opnå en fordel. Som oftest skete det på bekostning af andre fra de upriviligerede stænder. Opstande p.g.a. sult og nød blev i tiden op til reformationen af en sådan karakter, at man i Østeuropa i vort århundrede har døbt dem: Tidlige borgerlige revolutioner. Udtrykket er velvalgt, da det fortæller, at der er tale om revolution til fordel for borgerskabet uden socialistiske undertoner. Det var ikke en kamp for en bedre verden – det var borgerskabets kamp for selv at opnå flere goder i tilværelsen.

Disse betragtninger siger blot mere om, hvad man ikke skal gøre, end om hvad kultur egentlig er. Når Hartvig Frisch i 1928 fastslog, at kultur er vanner, formulerede han på en meget en-

kel måde, at kultur intet har at gøre med den såkaldte finkultur. Finkultur er højst en del af kulturen. Det arbejdende folks kultur er mere Dyrehavsbakken end Det kongelige Teaters ballet. Dette sagt uden at påstå, at der ikke var arbejdere, der foretrak ballet fremfor syngepigerne på Bakken, for det var der. Kun for i høflige vendinger at antyde, at det arbejdende folks kultur ofte har ligget et stykke fra finkulturens verden.

Dette gælder ikke mindst, når vi beskæftiger os med bevidsthedshistorie. Det er f.eks. oplagt, at den tro eller overtro, som de fattige havde, adskilte sig væsentligt fra overklassens. Se f.eks. blot på forskellen på udsmykningen af landsbykirker og katedraler i senmiddelalderen.

Underklassen havde på mange områder en ganske anden tankegang end »de fine«. Helt op til vor tid var der en utrolig forskel på den moralske tankegang mellem høj og lav. I denne bog tager vi vort udgangspunkt fra neden.

Det arbejdende folk

Men hvem er det, vi kalder for det arbejdende folk? Dette er af betydning, når vi tager vore indledningsord i betragtning: at et af bogens formål er, AT GENSKABE DET ARBEJDENDE FOLKS HUKOMMELSE. Vor definition af det arbejdende folk skal derfor kunne bruges til at betegne arbejderne fra forhistorisk tid og op til vor egen.

Det er umiddelbart let at forklare, hvem der er arbejder i vor tid. Det er industriarbejderne, der er »rigtige« arbejderne. Men er de, der arbejder på et kontor, ikke arbejderne, selv om de

er funktionærer med lavere løn men med pensionsordning? Hvis vi tager denne gruppe med – ja, hvor går så grænsen? Og er det kun kontorpigen, der er arbejder, eller er det også kontorchefen? I sidste tilfælde kan man skære igennem og sige, at har en person ledelsesfunktioner i væsentlig grad, så tilhører han/hun ikke arbejderne.

Skal man forsøge at definere, hvem det arbejdende folk var i middelalderen, kommer man på en næsten umulig opgave. Industriarbejderen fandtes selvfølgelig ikke, men til gengæld var der store skarer af besiddelsesløse, som søgte at få deres udkomme dels ved at tigge og dels ved at arbejde, når der var arbejde at få. De »fastansatte« arbejdere var f.eks. håndværkersvendene. De fik sjældent ret mange penge for deres arbejde, og en del af lønnen var kost og logi. De var nært tilknyttet deres mester, hvilket betød, at kom der en såkaldt død periode, så blev svenden ikke sparket ud, men var fortsat et medlem af mesters husstand.

Det er klart, at et sådant samfundssystem er vanskeligt at sammenligne med vort arbejdsretssystem med A-kasser, pensionsordninger, forslag om OD o.s.v.. Men alligevel er der en klar fællesnævner mellem den middelalderlige arbejdsmand og vor tids arbejder. Han var dengang som nu tvunget til at arbejde for at overleve. Arbejde dengang som nu var ikke kun vejen til at skaffe sig føden, men den gav også social status og identitet. Arbejdets art, d.v.s. den titel arbejderen fik påsat, fortalte umiddelbart om personens placering i samfundet.

Et andet væsentligt spørgsmål er, om man kan tillade sig at overføre vor tids begreb »arbejder« til fortiden.

EDB-industrien – er også kommet til Danmark.

Lad os f.eks. overveje at overføre begrebet arbejdsmand til vikingetiden. Det vil være det rene vrøvl at opfatte vikingetidens trælle eller senere cisterciensermunkenes familiars som arbejdsmænd, men selv om der er klare forskelle mellem disse og vor tids SID'er, er der mange lighedspunkter, så mange, at vi med rimelighed og forsigtighed kan foretage sammenligninger.

Vi må derfor i vores sammenhæng definere det arbejdende folk yderst bredt. Det er den del af menneskeheden, som må arbejde for at skaffe det daglige brød. Oftest vil der blive tale om mennesker, der bliver eller er blevet udnyttet og udbyttet af overklassen. Nogle læsere vil måske anholde,

hvorfor vi så ikke blot skriver, at det arbejdende folk er de undertrykte masser, at det er de besiddelsesløse. Det ville også være let. Men det er en historisk kendsgerning, at bønderne, som udgjorde den absolutte hovedstamme i befolkningen frem til industrialiseringen, også i perioder, hvor de ejede deres jord (og altså ikke var besiddelsesløse) blev udbyttet. Omvendt er der besiddelsesløse, der tilhører samfundets top – f.eks. munke. Dette billede bliver endnu mere speget, jo længere man går tilbage i tiden.

Historien er så kompleks, at man vanskeligt kan opstille enkle lovmæssigheder. Når man går tilbage i tiden, forstår man hurtigt, at bare det at tale om en fælles Danmarkshistorie er van-

skeligt. De enkelte områder af landet var yderst forskellige – ikke mindst når der er tale om dagliglivets kultur. Kirkelige riter, retsregler, byggeskikke, madvaner o.s.v. o.s.v. var forskellige fra område til område. Selvfølgelig vil der i denne bog blive taget skyldigt hensyn til lokale særpræg, men der vil mest blive tale om at uddrage generelle træk.

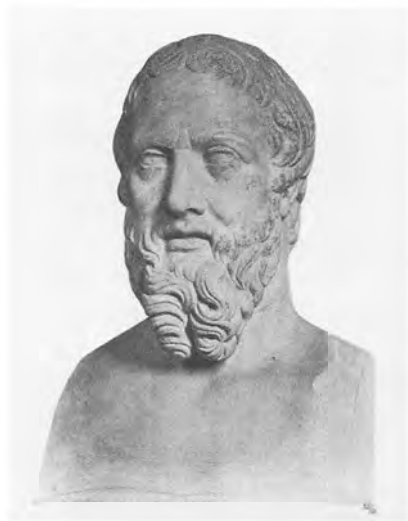
Derfor skal man også være yderst forsigtig med at overføre viden fra udlandet til danske forhold. Dette gælder måske især ting fra Sydeuropa og England. Det arbejdende folks vilkår disse steder er helt op til vor tid stærkt påvirket af deres antikke fortid. De er derfor præget af antikkens foragt for det legemlige arbejde. Ligeledes har man næppe mødt de franske adelsmænd bag ploven, som mange danske adelige var tvunget til at gå bagved i 1200-årene. Flere medlemmer af den danske adel var slet og ret storbønder.

Det betyder ikke, at Danmark ikke var udsat for udenlandsk påvirkning. Helt tilbage til de ældste tider har danskerne været et blandingsfolk. Ind-

vandrere udgjorde ofte et ret stort antal, ligesom antallet af udenlandske købmænd, kunstnere og politikere ofte var stort. Det betyder, at man i mange ting ikke kan tale om en dansk egenart, men dette til trods var Danmark Danmark og ikke en del af Sydeuropa. Disse betragtninger indebærer, at denne kulturhistorie i al væsentlighed bygger på dansk materiale, dog sådan at et vist udsyn sikres.

Det arbejdende folks hukommelse er beskrivelsen af dagliglivets anstrengelser og glæder, men det er måske i endnu højere grad beskrivelsen af den udvikling, der er sket gennem Danmarkshistorien.

Det bliver historien om dem, som ved deres fysiske anstrengelser har skabt et af verdens bedste lande – set fra neden. Det vil derfor ofte være umuligt og urigtigt at skrive uden at afsløre vort eget tilhørsforhold. For os er historie ikke bare en fortælling om vores fortid, og det er mere end ren underholdning. Historie er en moralsk fortælling om fortiden, der skal bruges til at forme fremtiden.

Herodot: Allerede historiens fader anerkendte, at historie ikke er objektiv, men en moralsk fortælling.

I. SAMFUND
UDEN KLASSER

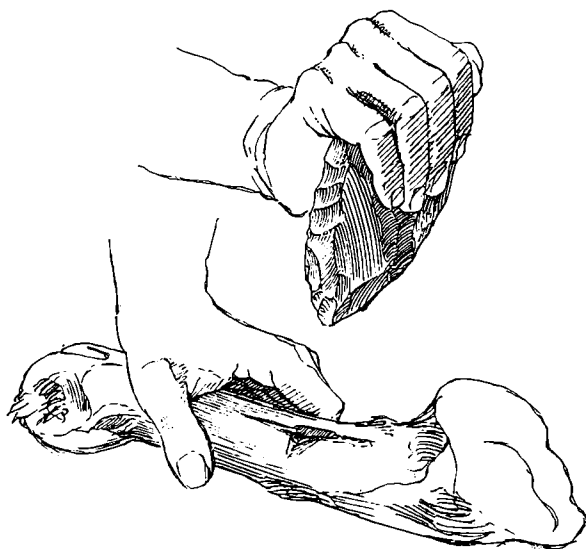
Historien før historien – hvordan kender vi den?

I mange år lå der i Zoologisk Museums gemmer en samling dådyrknogler. Knoglerne havde en geolog fundet i 1912 ved Hollerup i Midtjylland. Det jordlag, de lå i, stammede fra tiden før sidste istid, og de var derfor et sikkert vidnesbyrd om en del af dyrelivet på den del af kloden, som meget senere blev Danmark.

Dådyrknoglerne lå trygt og godt i museet indtil 1954, da en zoolog undersøgte dem nærmere. Han opdagede, at knoglerne var knust på en ganske bestemt måde, nemlig den karakteristiske måde som mennesker benytter, når de vil have fat i knoglemarven. For ca. 50.000 år siden har neanderthalmennesket altså befundet sig her og har holdt måltid over sit jagtbytte.

Vi har på denne måde dokumentation for menneskers aktivitet i en fjern fortid; men historien om dådyrknoglerne kan også bruges til at aflive den udbredte forestilling om, at »tingene taler for sig selv«. Knoglerne lå jo trods alt i dybeste tavshed i 42 år! Det var først, da de blev gjort til genstand for en *tolkning*, de kunne bruges som grundlag for at skrive et lille stykke af Danmarkshistorien.

Hvad arkæologen har fra menneskets tidlige historie er altså *stumme* kilder – i modsætning til historikerens skriftlige »talende« kilder. Man har oldsager, grave, gravhøje, bygningsspor og andre anlæg, der for et menneske, der lever i vores nutidige kultur, kan være meget vanskelige at forstå

baggrunden for. Ud fra disse kilder og levninger skulle man gerne nå frem til en skildring af, hvordan menneskene har produceret til livets opretholdelse, hvordan deres samfund har været indrettet, og hvilke tanker de har gjort sig om livet og døden. Kort sagt: Få et indtryk af, hvordan den sociale og kulturelle udvikling var i den ældste del af historien.

Den arkæologiske udgravning

Arkæologen kan komme i besiddelse af kilder på flere måder. Folk kan aflevere oldsager, de har fundet, til museerne; men den vigtigste og mest pålidelige måde at skaffe sig kundskab om menneskers færden i fortiden er ved en arkæologisk udgravning. Her ser vi oldsagerne i deres sammenhæng! Udgravningen er for arkæologen, hvad en tur i arkivet er for historikeren; men der er en vigtig forskel. Historikeren kan læse sin kilde igen og igen. Når arkæologen »læser« sin kilde, ødelægges den. Man kan kun udgrave en grav eller en boplads én gang. Derfor må den opmåles og beskrives omhyggeligt, så der i det mindste eksisterer en fyldig rapport, som fremtidens forskere kan bruge.

Man kan i den forbindelse sige, at en af arkæologens opgaver – paradoksalt nok – er at sørge for, at der udgraves så lidt som muligt – at der bevares så mange af vore fortidsminder som muligt – og når det så er nødvendigt, at grave og beskrive så præcist, at andre også kan bruge kilden.

Endnu et forhold bør nævnes, medens vi er inde på udgravninger. Når man går en tur gennem et af vore museer, hæfter man sig ofte ved de flotte og imponerende oldsager: »Fortidens

skatte« – guld og sølv og alt, hvad der glimrer, og man er tilbøjelig til at danne sig et billede af arkæologen som en slags avanceret skattejæger, der lever et spændende liv, hvor det er daglig kost at »det gamle guld« klinger mod skovlen. Det gør det sjældent! Men arkæologens opgave er jo netop også at fortælle noget om *dagligdagen* i de forhistoriske samfund. Tager vi et nutidigt eksempel, er det jo også begrænset, hvor meget man lærer om almindelige menneskers tilværelse i 1987 i Danmark ved at tage på kunststudstilling på Louisiana eller gennemgå varelageret i en finere guldsmedebutik. Giver man sig derimod til at gennemrode en række skraldespande i en baggård, kan man udlede masser af oplysninger om de mennesker, der har fyldt dem! Ligeså med en arkæologisk udgravning. Et godt udbytte kan være: En håndfuld hasselnøddeskaller, lidt fiskeben, et par stykker trækul, en bunke flintafslag og et par knækkede flintredskaber. Uanseligt og alt andet end imponerende; men udgravet på den rigtige måde kan det vise os en hel del om de mennesker, der har efterladt det.

Datering af fund

Når man står med et arkæologisk materiale, er det første spørgsmål, man må stille sig: Hvor gammelt er det?

Alene kan arkæologen finde frem til et funds *relative* alder. Det vil sige, om det er ældre eller yngre end et andet. Skal man derimod have sat årstal på et fund, det vil sige have bestemt dets *absolutte* alder, må man hente hjælp hos et par naturvidenskabelige fag, nemlig botanik og atomfysik.

Arkæologisk:

Stratigrafi:

Sammenligner man to forskellige fund, der har ligget uforstyrret i hver sit lag i jorden, og er det ene jordlag tydeligvis ældre end det andet, har man dermed også fundet ud af, hvilket af fundene der er ældst.

Arkæologisk:

Typologisk datering:

Man ved, hvordan mange oldsager eller anlæg har udviklet sig gennem tiden. For eksempel er en pilespids ikke bare en pilespids! Form og funktion varierer. Er det muligt at placere et fund ind i udviklingsrækken ved at finde overensstemmelser mellem fundet og en kendt type, har man placeret det tidsmæssigt i forhold til de andre typer.

Botanisk:

Pollenanalyse:

Man ved, hvordan landets bevoksning har udviklet sig siden sidste istid. Finder man en oldsag i et lag, hvor der også er bevaret pollen, kan man undersøge en prøve af laget. Indeholder prøven en bestemt kombination af pollen, hører oldsagen hjemme i den periode, hvor bevoksningens sammensætning svarer til kombinationen af pollen i prøven.

Botanisk:

Dendrokronologi:

Gode og mindre gode vækstår kan påvises i træerne som brede og smalle årringe. Man kan opstille kurver over, hvordan brede og smalle årringe afløser hinanden i træerne i et afgrænset område, og man kan føre disse kurver meget langt tilbage i tiden for eksempel ved hjælp af træ, der er bevaret i vore moser. Når man skal datere et stykke træ, benytter man sig af, at kombinationerne af gode og mindre gode vækstår er så mangfoldige, at den måde bredderne af årringene i træstykket afløser hinanden på, kun passer sammen med kurven på et bestemt stykke, nemlig i den årrække træet voksede.

Atomfysisk:

Kulstof-14 datering:

Der findes en lille mængde radioaktivt kulstof (C-14) i atmosfæren. Så længe et dyr, en plante eller et menneske lever, vil der være ligevægt mellem den mængde C-14, organismen optager, og den mængde, der forsvinder fra den igen. Når organismen dør, vil den ikke optage C-14 mere, og det, den indeholder, vil omdannes, efterhånden som det afgiver sin radioaktivitet. Omdannelsen forløber præcist som et urværk, og man kan derfor datere et organisk fund ved at måle, hvor meget C-14 der er tilbage i det. Når man ved, hvor meget C-14 den levende organisme har indeholdt, kan man herefter regne ud, hvor længe den har været død.

Atomfysisk:

Termoluminescens-datering:

Visse mineraler, der blandt andet indgår i keramik, kan oplagre energi, de modtager i form af stråling fra omgivelserne. Hvis mineralerne opvarmes til 4-500°C, afgiver de den oplagrede energi i form af synligt lys. De nulstilles så at sige. Et stykke keramik er jo blevet »nulstillet« én gang, nemlig da det blev brændt. Man kan derfor finde frem til, hvor længe det er siden, ved at opvarme mineralerne og måle, hvor meget lys de afgiver. Jo mere lys man måler, jo mere energi har de på lager, og jo længere tid siden er det, keramikken blev brændt.

Arkæologiske tolkninger

Når vi har anvendt det foregående, har vi nu en lang række arkæologiske kilder: Vi har anlæg som gravhøje, befæstninger og bopladser, nogle er forsvarligt udgravet og opmålt, og flere er registrerede. Vi har genstande fra det mest uanselige flintafslag til vægtige guldringe. Og vi har fået system i sagerne. De er pænt ordnet efter alder ved hjælp af en eller flere af dateringsmetoderne: *Den* er ældre end *den*, og *den* er yngre end *den*, og *den* er så og så gammel. Men tingene er stadig tavse! Vi kender deres alder; men det er kun en forudsætning for at arbejde videre. Vores næste skridt består i at vurdere genstandenes værdi som kilder, og vi må knytte de oplysninger, de kan give os, sammen til udsagn om de

samfund, der har frembragt dem.

Det er vigtigt at huske på, at hvad vi har bevaret, kun er udvalgte rester af de spor, de forhistoriske samfund har sat sig. Tidens tand har gjort, at de fleste er forsvundet. Vi finder kun under de mest gunstige forhold genstande af ben og træ. Hvis vi for eksempel skal sige noget om boligen i fortiden, kan vi ikke gå ud og se på den! Vi kan som regel kun se på stolpehuller: Rækker af pletter i undergrunden som afviger i farve fra omgivelserne. Ud fra disse må vi med forsigtighed slutte os til resten. Husene er for længst væk, og stolperne er rådnet bort.

Det er ikke blot tingenes almindelige nedbrydning, der gør, at de forsvinder. Siden menneskene begyndte at dyrke landbrug for ca. 6000 år siden, har de rodet meget i Danmarks jord.

Mange spor efter deres forfædres gøren og laden er herved udslettet.

Der er spor, der er så sårbare over for forstyrrelser, at de helt er forsvundet; men der er givetvis også typer af fortidsminder, vi ikke har opdaget endnu! En gravhøj er ikke sådan at overse. Den dominerer i landskabet, og de fleste kan se, hvad det er; men et mønster af stolpehuller, der tegner sig som mørke pletter i undergrunden og tilmed er godt gemt under pløjelaget, er ikke noget, man umiddelbart får øje på. For det første kræver det, at pløjelaget er væk, for det andet kræver det, at man har den viden, der er nødvendig for at kunne se, at man har et fortidsminde foran sig. Og det kan selv

Hustomt: Her har stået et hus for omkring 1000 år siden.

for en arkæolog være vanskeligt, især hvis man står over for noget ukendt, der ikke kan genkendes fra andre undersøgelser.

Vi har altså kun bevaret en brøkdel af de forhistoriske samfunds efterladenskaber, og vi har kun erkendt og undersøgt en del af dem. På det grundlag – og kun på det – skal vi til at opbygge vores tolkninger. Kildernes stumme sprog skal oversættes til klar tale. Her er vi nødt til at benytte bestemte metoder. Hvis vi lader fantasien løbe frit, får vi måske nok nogle gode historier ud af det; men det bliver absolut ikke *historien* bag tingene, vi finder frem til.

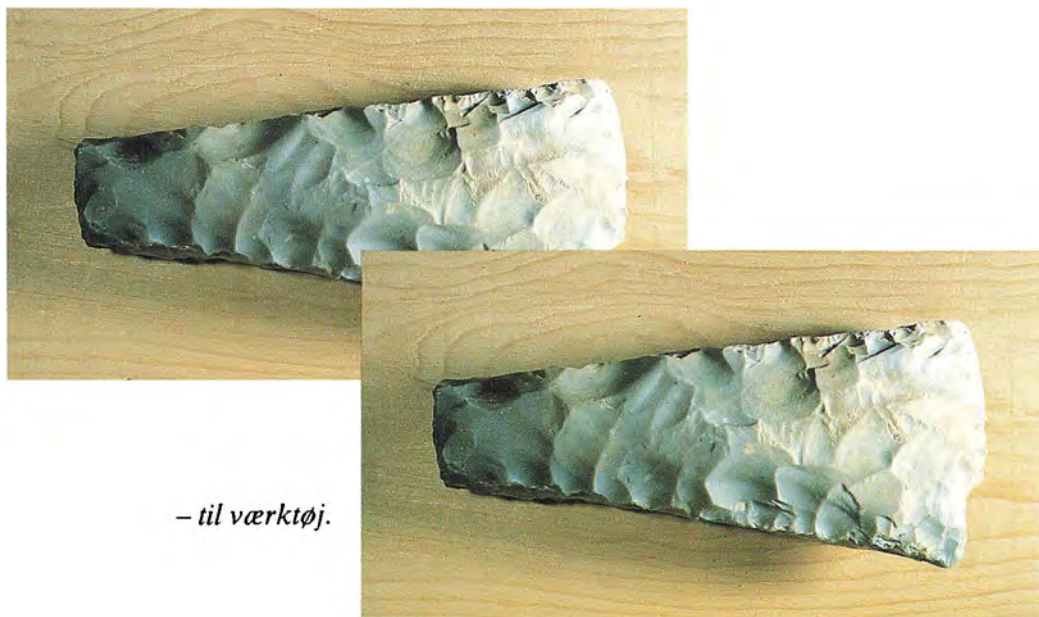
Nogle af de vigtigste hjælpemidler i tolkningsprocessen er at finde i de øv-

rige samfundsvidenskaber: Først og fremmest i etnografi, sociologi og historie. Arkæologen kan ved hjælp af disse forklare, hvilken samfundsform en bestemt bopladstype, begravelsesmåde eller et redskab har fungeret i. Lad os tage et enkelt eksempel fra arkæologiens barndom:

For et par hundrede år siden troede man, at de kileformede sten, man fandt hist og her på markerne, var dannet ved lynnedslag. En sådan »tordenkile« var naturligvis god at stikke op i gårdens stråtag for at snyde lynet. Det slår jo som bekendt ikke ned to gange samme sted! Men grundlaget for tolkningen af de kileformede sten som tordenkiler begyndte at skride sammen, da interessen for fremmede fol-

Tolkning af flintøksten:

Fra naturfænomenen

– til værktøj.

keslag vågnede i begyndelsen af forrige århundrede. Man fandt nemlig ud af, at »primitive« folk faktisk selv lavede tordenkiler, satte dem på skaft og brugte dem til at fælde træer med. Naturfænomenet tordenkilen var hermed blevet omfortolket til en menneskeskabt stenøkse! Og man måtte samtidig erkende, at engang for længe siden havde menneskene her i landet levet i samfund på nogenlunde samme tekniske udviklingstrin som disse »vilde«.

Eksemplet illustrerer på udmærket vis, hvordan man kan knytte et fund

sammen med anden viden og på den måde nå frem til at kunne fortælle noget om fortiden. Selvfølgelig er det betydelig mere kompliceret at knytte alle de stumper af oplysninger, som fundene giver os, sammen til sandsynlige helhedsbilleder af de forhistoriske samfund. Mange fund og megen viden skal inddrages, og mere behøves. Vor opfattelse af forhistorien er revideret mange gange gennem arkæologiens historie, og den vil blive revideret igen, efterhånden som der gøres nye fund, og ny viden inddrages.

Udgravning: Lejre.

Mennesket i naturen

Rensdyrjægere – hamburgkultur

Vi begynder vores Danmarkshistorie syd for den 54. breddegrad, lidt øst for 10° længde. Ved vores udgangspunkt ligger i dag en lille by, der hedder Meindorf, og sydvest for denne ligger Hamburg. Tiden, vi befinder os i, er ca. 10-11000 f.Kr. Istiden i Sydskandinavien var slut for et par tusind år siden, og der skulle gå omkring 12000 år, før nogen så meget som tænkte på, at der på en del af fastlandet nordpå skulle komme til at ligge et rige ved navn Danmark.

Det område var under udvikling fra et forblæst tundralandskab præget af græs, lyng og urter uden større vækster end dværgbirk, enebær og polarpil til et parkundralandskab med små lunde af røn og birk på de luneste og mest beskyttede steder. Her strejfede vildhest og bison, elg, bæver, bjørn, ulv, jærv, ræv og snehare. Og – ikke mindst – rensdyret, der efter et årstidsbestemt mønster vandrede henholdsvis nord eller sydover for at finde de bedste græsgange.

På en sandet bakkeskråning ved en sø i tunneldalen ved Meindorf havde en skare rensdyrjægere lagt deres sæsonboplads for at udnytte rentrækket i sensommeren og det tidlige forår. Man kan med fuld ret kalde disse folk for rensdyrjægere! 99 % af alle de rester af pattedyr, man har fundet på deres boplads, stammer fra rensdyr. Kødets gav kosten, skindet klæder og bolig (telte),

og knogler og takker forarbejdedes til redskaber. Fundet af et helt rensdyrskelet med en stor sten i brysthulen tyder endog på, at rensdyret – som den dominerende og uundværlige ressource det var – er indgået i kulten: Man har ofret det i søen.

Fra dansk område kender man kun et par bopladser i Sønderjylland; men at rensdyrjægerne har været længere nordpå på deres vandringer, viser enkeltfund af deres karakteristiske flint- og takredskaber. At vi ikke har fundet flere spor af deres virksomhed kan skyldes, at befolkningen ikke har været særlig stor. Kvalificerede gæt giver en så bred margin som mellem 120 og 1700 mennesker på et område, der i størrelse svarer til nutidens Danmark.

Jægere i skoven og på tundraen – brommekultur

Mellem 10000 og 9700 kom kulden igen. Det gik hårdt ud over parkundraens småskove; men klimaet mildnedes atter, og træerne fandt igen vej op nordpå: Birk, røn, bævreasp, pil og på gunstige steder fyr. Der dannedes lyse, åbne skove med en frodig bundvegetation, dog uden at parkundraen blev fortrængt fra hele området. Her fandtes stadig ren, vildhest og ulv, mens skoven trak elg, irsk kæmpehjort, kronhjort, rådyr, bæver, brun bjørn og los til.

Bopladsernes knoglefund tyder på,

at menneskene i denne periode foretrak skoven som jagtområde. De typiske byttedyr skiftede, og samtidig ændredes jægerens værktøj. Den karakteristiske redskabstype var en kraftig spids lavet af en bred flintflække, enten skæftet som spyd eller en tung pil – velegnet til storvildtjagt.

Fundene tyder på, at jægerne bolig var runde eller ovale skindtelte eller hytter, der kunne rumme 3-6 mennesker – en boligform, der har passet udmærket til en jægergruppes omvarende tilværelse.

Rensdyrjægere igen – ahrensburgkultur

Omkring 9000 faldt gennemsnitstemperaturen, og parkundraen bredte sig. Landskabstype og dyrebestand, som er altafgørende for en jægerbefolknings produktionsmåde, skiftede, rensdyret kom igen i centrum, og menneskene levede i en kultur, der på mange måder må have mindet om hamburgkulturen. Her i landet er sporene efter deres aktiviteter præget af enkelte fund, og for

at finde bopladser skal vi igen sydpå til egnen omkring Hamburg.

Bopladserne har været brugt forår og efterår, og boligerne var tilsyneladende stadig skindtelte. Slagværktøj og harpuner af rentak indgik i redskabsinventaret, og bue og pil findes bevaret herfra. Pilespidsen er som alle flintredskaberne lavet af en flække, den er betydelig mindre end brommekulturens, og den har i det hele taget mere tilfælles med de tusind år ældre spidser fra hamburgkulturen.

I de gamle søaflejninger finder vi igen hele rensdyr med sten i brysthulen, og et rensdyrkranium er anbragt på en pæl, som har stået i søen. Et andet fund, som kan have forbindelse med kulten, er en brummer: et spids-ovalt, fladt benredskab med hul til fastbinding af en snor i den ene ende. Svinges brummeren rundt, giver den lyd fra sig. Vi genfinder brummeren senere i jæger- og samlerkulturene, ja helt op til nutiden bruges tilsvarende redskaber af forskellige urbefolkninger – og som regel bruges de i forbindelse med kulten.

Slagværktøj af rensdyrtak: Et af sporene efter ahrensburgkulturens rensdyrjægere.

Jægere og samlere ved skoven og søen – maglemosekultur

Omkring 8300 ændredes klimaet igen. Det blev varmere. En åben skov præget af birk og fyr begyndte at fortrænge parkundraen. Rensdyret forsvandt med den, og bestanden af bison og vildhest blev betydelig mindre. Den åbne skovs dyr: Elg, bjørn, bæver, urøks, kronhjort og rådyr overtog pladsen.

I løbet af det næste årtusind fortsatte temperaturen med at stige. Hasselnød-

debusken kom til, skoven bed sig fast, den blev tættere og mere mørk og trak vildsvinet til.

Naturforholdene gjorde, at nu kunne jæger- og samlgrupperne for alvor slå sig ned og udvikle sig i området. Flere bopladsfund antyder en kraftig befolkningsforøgelse i forhold til den foregående periodes strejfende rensdyrjægere. Vi kender mest til sommerboplads fra denne periode: hytter, der kunne rumme 6-9 personer, typisk lagt umiddelbart ned til en ferskvandsø, med gulve lavet af barkflager og et

*Maglemosekulturens
sommerhytte:*

ildsted lagt på sand eller ler. De steder, hvor hytterne lå, var oversvømmede om vinteren. Fundene viser, at man har forladt dem hen i september – muligvis for at slå sig sammen i større grupper, som var mere formålstjenlige til vinterjagten. Fra april finder vi så igen menneskene ved søer og åer. Sporene efter deres færden viser en meget varieret erhvervsform.

Jagtværktøjet var bue og pil. Pilene udstyredes med flintspidser og modhager, der lavedes af bittesmå flækker, og nogle pile var helt i træ med kølleformet hoved – beregnet til at nedlægge fugle og pelsdyr med. Spyd med benspider eller med modhager af flint kendtes også. Og et nyt hjælpemiddel blev taget i brug, nemlig hunden. Fra maglemosetid og fremefter blev den brugt i jagten – og lejlighedsvis indgik den også i kosten.

Sommerhytternes beliggenhed ved ferskvandsområder antyder fiskeri. Vi finder da også hele fiskepladser, hvor tabte fangstkroge af ben eller tak og lystertænder (benspidser med en eller flere modhager) vidner om fangst af blandt andet gedde og malle. Garnfiskeri har man også kendt. Fiskerens båd kender vi endnu ikke; men fund af padleårer vidner om dens tilstedeværelse.

Skoven og søen blev ikke blot udnyttet til jagt og fiskeri. Store mængder af hasselnødder og åkandefrø på bopladsene viser, at indsamling af planteføde fik voksende betydning.

Med skoven dukker også flintøksen op. Som værktøj betragtet var øksen ikke nødvendig for rensdyrjægeren på den træfattige tundra. Mindre kunne gøre det. Men *skoven* er ikke bare vildtets tilholdssted. Den er også et råstof i sig selv! Tømmeret vokser jo lige for

nåsen af én; men at udnytte det kræver det rigtige værktøj! Behovet for øksen opstod med muligheden for at bruge den, og den dukker da også op i fundene fra denne periode.

Jægere, samlere og fiskere ved skoven, søen og kysten – kongemosekultur

Klimaet udvikledes stadig. Efter midten af 6000-tallet blev det endnu mere varmt og fugtigt. Ved Nord- og Sydpolerne smeltede mere og mere is, havene steg, og konturerne af vores landområde udvikledes til noget, man begynder at kunne genkende på et moderne Danmarkskort. Og ikke nok med det. Havet steg efterhånden så meget, at det, der senere blev til Thy, Vendsyssel og Djursland, blev opdelt i talrige øer.

Skoven udviklede sig til en næsten ufremkommelig urskov af lind, elm og eg med mistelten og vedbend, og mange af de vådområder, hvor maglemosetidens mennesker holdt til, blev tilgroede moser. Elg og urokse blev fortrængt. De forsvandt helt fra Sjælland, mens vildsvinet trivedes som aldrig før i den mørke underskov. Ved kysterne kunne man se pelikanen yngle.

Til forskel fra den foregående periodes produktive skov befandt skoven sig nu efterhånden i en økologisk balance. I et sådant modent system forbruger naturen selv det meste af det, den producerer. For jægere og samlere betyder det, at der er betydelig mindre føde at hente i skoven end tidligere. Det var igen nødvendigt for menneskene at skifte livsform, og det gjorde de tilsyneladende også. Vi finder stadig deres bopladser på nogle af de steder, hvor

man også holdt til i maglemosetid, og hvor det stadig var muligt at hente et rimeligt udkomme ved jagt, fiskeri og indsamling. Her finder vi blandt andet vidjeflettede fiskeruser af en type, der stort set har holdt sig uændret op til vore dage. Men det ser ud til, at man nu for alvor begyndte at flytte ud til kysten for at udnytte de fugle, fisk, hvaler og sæler, der fandtes der. Man drev havjagt og -fiskeri fra både, og man begyndte at indsamle muslinger og skaldyr. Vore ældste små køkkenmøddinger stammer fra denne tid.

Kystjægere, fiskere og samlere – ertebøllekultur

Havets føderigdom af fisk, skaldyr, småhvaler og sæler tiltrak tilsyneladende menneskene mere og mere, og omkring 5200 var deres livsform ændret så meget, at vi kan tale om en ny kultur.

Vi finder nu først og fremmest bopladsene omkring fjorde (eller hvor der dengang var fjorde). Paradoksalt nok er det ikke folks boliger, der fortæller, hvor de har opholdt sig. Af dem kendes kun sparsomme og tvivlsomme rester, som ikke giver os noget fingerpeg om deres oprindelige udseende og indretning. Til gengæld kender vi ertebølle tidens lossepladser! 100-200 m. lange, 30-60 m. brede og 1-2 m. tykke dynger af skrald! Dyngerne består mest af skaller fra østers, muslinger og havsnegle, som er blevet spist på stedet. Heri er blandet andre måltidsrester: knogler fra fisk, fugle og pattedyr. Desuden indeholder dyngerne affald fra redskabsfremstilling og kasse-rede og tabte redskaber. Mange sten-satte ildsteder, der dukker op, efterhånden som man graver sig ned gen-

nem dyngen, viser, at man har opholdt sig på den. Nu og da finder man skam også begravede mennesker i den.

Man kunne umiddelbart forestille sig, at skaldyngen har været et utrolig stygt og uhygiejnisk sted at have sin opholds- og arbejdsplads, at der ikke har været til at være for stank og fluer; men her må man tage i betragtning, at de store dynger består af affald fra en periode på 3-400 år – omkring $\frac{1}{2}$ cm aflejret gennemsnitligt om året. Det har i hvert tilfælde ikke været værre end at leve i en af vore byer i middelalderen. De tegner sig for betydeligt mere aflejret affald om året – og oven i købet på områder, der er større og tættere befolket end ertebølle tidens affaldsdynger.

Bopladsene lå nu forholdsvis tæt. I de gode fjordområder ser det ud til, at den almindelige afstand mellem dem var omkring 20 km. Hver boplads har tilsyneladende haft et territorium, hvor man kunne nå ud til kanten ved 1-2 timers gang. Det var åbenbart en tilstrækkelig størrelse – og sikkert også en fordelagtig størrelse, når jagtbyttet eller resultatet af dagens fødeindsamling skulle slæbes hjem.

Selv om kystbopladsene dominerer, havde man alligevel ikke opgivet det indre af landet. Der fandtes stadig boplads ved ferskvandsområderne. Her drev man stadig jagt, fiskeri og indsamling. Men man har ikke levet isoleret. Fund af knogler af havdyr vidner om en tæt forbindelse med kystbopladsene.

En tredje type boplads bærer præg af specialisering. Fundene herfra viser, at man koncentrerede sig om en bestemt art. Disse pladser ligger på steder, hvor man har jaget bestemte dyr, som især var talrige der, som fugle-

træk, tilbagevendende fiskestimer eller lignende.

Der var ikke bare flere bopladser end før. De var tydeligvis også større, og folk blev boende i længere perioder på samme sted. Det *kan* være fundene som snyder os, men alt i alt må man regne med en betydelig befolkningsforøgelse i ertebølletiden.

Jægeren har rådet over et varieret værktøjssæt: spyd, boomerang, køller og sikkert også fælder kan nævnes, og bue og pil brugtes flittigt. Pilespidsen var ikke mere en *spids*. Den blev lavet af flintflækker, som med en speciel teknik blev delt op på tværs i trapezformede stykker. Pilens od dannedes af det bredeste af flækkestykkets skarpe æg. Smalsiden blev falset ned og surret

fast i pileskaftets forreste ende. Denne type pil – som kaldes en tværpil – er faktisk et lille stykke flyvende kniv! Den har haft den fordel, at hvis man var så uheldig kun at anskyde sit bytte, har spidsens brede od lavet så stort et sår, at byttet ret hurtigt er blevet så svækket af blodtab, at man kunne indfange det, inden det kunne gemme sig i den tætte skov. Tværpilen har været så funktionsdygtig, at den er blevet brugt langt op i bondestenalderen.

Til jagt på havets småhvaler og sæler brugte man kraftige harpuner af hjortetak. Og vi kender nu rester af menneskenes både: toftetræ fra skindbåde og elegante fartøjer af udhulede linde- eller ellestammer. Nogle af dem er op til 10 m lange, og de er somme tider

*Ertebølletidens tværpil:
Pilespidsen*

*Ertebølletidens tværpil på skaft.
(Rekonstruktion).*

forsynet med lerklinede ildsteder. Båden har sikkert ikke bare været til kortere jagt- og fisketure. Den har været et væsentligt transportmiddel til længere rejser. I det mere eller mindre ufremkommelige vildnis, som urskoven dannede, var havet, åerne og søerne de åbne hovedveje, som gjorde samkvem med nabogrupper overkommeligt.

Ertebølle tidens mennesker drev også intensivt fiskeri. De brugte net, russer (som dem fra kongemose tid), lyster og liner med små kroge udskåret af

ben.

De store skaldynger taler deres tydelige sprog om indsamling af føde. Og muslinger, østers og andre skaldyr har oven i købet kun spillet en rolle som kosttilskud. På indlandsbopladsene genfindes de sædvanlige hasselnødde-skaller; men ellers har vi kun få spor af den øvrige indsamling af planteføde. Det skyldes nok mere sporenes for-gængelighed, end det afspejler indsamlingens rolle. Som nutidens jægere og samlere har man givetvis haft et indgående kendskab til naturens forskellige

Fiskeri: Ertebøllekulturens mennesker hentede en stor del af deres føde i havet, og der er fundet en hel del fiskeredskaber fra den tid. (Rekonstruktion).

planter, frugter og bær og deres anvendelse – og man har selvfølgelig også vidst at benytte sig af denne viden!

Man havde også et varieret værktøjssæt til bearbejdning af skind, ben og træ. Knive, skrabere og drilbor af flint benyttedes, og øksen fandtes nu i flere variationer: grønstensøksen – en rund økse, der blev hugget og slebet ud af en sej stenart, en kraftig flintøkse med omhyggeligt tilhugget æg og en økse fremstillet af en flintskive. Skive-

den. Men de var alle lavet af så letfor-gængelige materialer, at kun sparsomme levn er bevaret. Men fra tiden omkring 4500 dukker der lerkar op. Vi finder spidsbundede krukker med sva-jet profil og udkrænget mundingsrand i alle mulige størrelser op til 60 cm høje. Og vi finder aflange bådformede skåle i en form, der minder meget om inuit-folkenes spæklamper. Brandspor i nogle af dem antyder da også, at de blev brugt som lamper.

Kerneøkse: Ertebøllekulturens flintøkse med specialiseret ægtilhugning.

øksen er så talrig i fundene, at man nærmest må have fremstillet dem »ef-ter behov«.

Disse værktøjer var i og for sig gammelkendte i jægerstenalderen. Flere af formerne er specielle for ertebøllekul-turen, og selve principperne for deres fremstilling og anvendelse har rødder langt tilbage. Men i den senere del af ertebølletiden blev en helt ny teknolo-gi taget i brug: keramikken. Man har brugt beholdere før og efter den tid: flettede kurve, net, træskåle og skind-sække til opbevaring og transport af fø-

Keramikken kan opfattes som et tegn på, at ertebøllekulturens menne-sker havde kontakt med de agerbrugere, der boede lige syd for Østersøen. Man har set deres produktionsmåde, og man har lært sig deres keramiktek-nologi; men man tilpassede den til de behov, man havde i sin egen produktion-måde.

Fra ældre ertebølletid begynder vi også at få et tydeligere billede af men-neskene selv. Deres skeletter kendes fra flere grave og gravpladser. Selve gravene er ret simple. De består som i

dag af et mandslangt hul i passende bredde. Dybden har været ½-1 m. Hullet er ikke (som i senere perioder af menneskenes historie) orienteret efter nogen bestemt kompasretning. De døde er som regel blevet lagt på ryggen med armene ned langs siden; men også andre begravelsesstillinger kendes. Kvinderne fik deres smykker med i gravene. De bestod som regel fortrinsvis af rækker af kronhjortetænder og tænder fra andre vigtige byttedyr. Også gennemborede sneglehuse brugtes i perlerækker. Ben- og flintredskaber forekommer også i kvindegravene. Mændene blev udstyret med værktøj og våben: flintknive, benredskaber og økser. I flere af gravene er de døde lagt på kronhjortetakker, og det er almindeligt at finde rød okker omkring de dødes hoveder, bækkenpartiet og lemknoglerne.

Her ved den sidste periode af jægerstenalderen står vi over for en ret avanceret produktionsmåde. Menneskene udnyttede et bredt spektrum af de ressourcer, naturen havde at byde på. Man havde en detaljeret viden om naturen (en viden der ret beset er *nødvendig* for en jæger og samler, der ønsker at leve en rimelig tilværelse). Man har vidst, *hvad* man kunne fange eller samle, *hvor*, *hvornår* og *hvordan* – og det har man så gjort. Og i reglen har man gjort det uden at overbelaste bestandene.

Kosten har været tilstrækkelig og varieret. Det ser man på de bevarede skeletter. Nok har man døjet med gigt, de første fødsler har været en stor risiko for kvinderne, og børnedødeligheden har været stor i forhold til i dag. Men disse ting er ikke specielle for jægerstenalderen. De har plaget menneskene langt op i historien. Men i øvrigt

gør skeletterne et sundt indtryk. Det har været høje, kraftige mennesker. Kvinderne var omkring 1,53 og mændene ca. 1,71 m høje. Der kan ikke spores forandringer i knoglerne på grund af under- eller fejlernæring, og overlevede man barndommen og fødslerne, havde man udsigt til at blive 40-60 år.

Ertebøllekulturens effektive produktionsmåde afspejler sig i endnu et forhold. Nemlig at bopladserne som nævnt var større og langt mere talrige end tidligere. Desuden ser det ud til, at folk blev mere bofaste. Man flyttede ikke så meget rundt som før. Der har været plads til en betydelig befolkningsforøgelse, og en sådan har tilsyneladende også fundet sted. En stærk befolkningsforøgelse kan måske også forklare, hvorfor jæger- og samlersamfundene i slutningen af ertebølletid – ca. 4000 f.Kr. – kom i krise, og menneskene måtte opgive denne produktionsmåde; men det skal vi vende tilbage til i et senere afsnit.

Samfundet i jægerstenalderen

Jægerstenalderen er en lang periode! Regner vi i år, strækker den sig faktisk over mere end halvdelen af vores Danmarkshistorie. Men jægerstenalderen er ikke nogen stillestående periode. Ændringerne går langsomt; men vi ser, hvordan menneskene hele tiden tilpasser deres værktøj og deres samfund til de betingelser, naturen byder dem. Umiddelbart efter istiden må renjægerens livsformer have mindet meget om inuitbefolkningens. Da klimaet mildnedes, skiftede man strategi og jagede i den åbne skov; da kulden kom tilbage, blev man igen rensdyrjægere,

og da landet endelig til sidst blev et skovland, var man også i stand til at tilpasse sig det.

Med en så lang periode med så varierede livsbetingelser kan det synes at være halsløs gerning at prøve at finde frem til nogle fællestræk ved jægersamfundenes indretning. Men noget *kan* vi sige. Dels giver fundene nogle oplysninger, dels kan vi støtte os til den viden, vi har fra studiet af nutidige urbefolkninger, der lever som jægere og samlere.

Fleksibilitet og tilpasningsevne er ikke bare karakteristisk for jægerstenal-

Ertebøllejægeren, hans bytte og hans værktøj.

dersamfundene i det lange løb frem gennem årtusinderne. Også på kort sigt – i årets løb – ser vi, at menneskene fandt hen, hvor der var gode betingelser. Maglemosekulturens sommerhytter og ertebøllekulturens specialboplads er gode eksempler på, hvordan man flyttede rundt i landskabet. Som transportmidler havde man sine ben og sin båd. Det lyder umiddelbart primitivt og langsommeligt; men relativt hurtig kommunikation over store afstande var alligevel mulig. Ideer kunne spredes over det meste af Europa på kun et par hundrede år. Vi kan se det på den måde, bestemte nye redskabstyper hurtigt vandt indpas hos grupper over meget store områder.

Også bestemte råmaterialer (god flint til redskabsproduktionen, bestemte dyrearter nedlagt ved jagt, pottemagerler i sidste halvdel af ertebølletid og mange andre ting) fra fjerntliggende steder er blevet hentet af udsendte grupper eller er blevet udvekslet med andre boplads. Der er netop tale om *udveksling*. Hos urbefolkninger skaffer man sig som regel de ting, man har brug for, men som man ikke umiddelbart selv kan få fat i, ved gaveudveksling. Udvekslingen er som regel baseret på udviklede regler og normer, som også indebærer krav om gensidighed; men der er tale om andet og mere end slet og ret handel. Udvekslingssystemerne er blandt andet vigtige, når forholdet mellem de forskellige grupper og boplads skal reguleres, så udvekslingens funktion er ikke kun økonomisk. Den har i mindst lige så høj grad haft en social funktion for grupperne som helhed. En funktion der har været mindst lige så betydningsfuld som de materialer, den har skaffet til veje.

Ligesom vi ikke kan bruge vor tids handelsbegreb på den udveksling, der har fundet sted i jægerstenalderen, kan vi heller ikke bruge vores ejendomsbegreb. Jægeren har nok »ejet« sit værktøj, sine smykker og sin beklædning. Sådanne genstande var – i hvert tilfælde i ertebølletid – så nært knyttet til personen, at han eller hun fik dem med i graven. Men det er meget tvivlsomt, om man har »ejet« andet og mere end sådanne småting. Jagtterritoriet kunne man ikke eje. I rensdyrjægerens tid er det indlysende: De kæmpeområder, som smågrupperne har strejft rundt på, var simpelthen hinsides enhver kontrolmulighed. Og hvad ville funktionen af et ejerforhold være? Der var jo plads nok til den spredte befolkning. For de senere skovjægere ville en ejendomsret til territoriet også være en temmelig upraktisk størrelse at slæbe rundt på. Den omvandrede tilværelse, der var en del af det sociale og økonomiske system på den tid, ville simpelthen give anledning til så megen kævl og strid, at systemet omgående ville bryde sammen. Først godt oppe i ertebølletid, hvor bofastheden vinder mere indpas, ser vi antydninger af den slags konflikter. Undersøgelser af grave og knoglefund fra kulturens udbredelsesområde viser, at flere og flere kom voldsomt af dage. Og selv i ertebøllesamfundene kan der ikke være tale om nogen personlig ejendomsret til et område. Der kan højst være tale om, at bopladsgruppen som helhed har haft ideer om en fælles *brugsret* til et territorium, som de nu og da har søgt at forsvare. Men ellers har grupperne formodentlig ikke været lukkede og aggressive. Jæger- og samlergrupper er som regel karakteriseret af, at menneskene kan træde frit ud og ind af de

forskellige bopladsers fællesskab.

I forbindelse med behandlingen af ejendomsbegrebet er der endnu en vigtig egenskab ved jæger- og samlersamfundets økonomi, der bør fremhæves: Opsparing af værdier er simpelthen ikke mulig. Man kunne samle sig forråd af tørret frugt eller bær, lave klipfisk osv. osv. Konservering af fødevarer har man mestret som nuværende urbefolkninger. Men der er stadig tale om mad og ikke om nogen bankkonto! Produktion (jagt, fiskeri og indsamling) og forbrug (fortæring af produkterne) var stadig knyttet uløseligt sammen. Det, man samlede, var og blev forråd, og dets funktion var og blev forbrug i perioder af året, hvor naturen ikke var så givtig som ellers. Opsparing forstået som ophobning af »rene« værdier var der ikke tale om.

Disse forhold har som konsekvens, at jægerstenalderens samfund må have været uden økonomiske klasser. For at et klassesamfund kan opstå, kræves det, at det er muligt for bestemte grupper af mennesker at tilegne sig ejendom og værdier på andre gruppers bekostning. Som vi ser, ville noget sådant vanskeligt kunne lade sig gøre i væsentlig målestok. Vi leder da også forgæves efter tegn på økonomiske klasser i de arkæologiske kilder. En klassedeling kunne for eksempel vise sig i gravene, ved at de kunne deles op i skarpt adskilte grupper af »rige« grave med mange gravgaver og »fattige« grave med få, eller at de »fattige« helt mangler, mens vi havde bevaret en gruppe meget »rige« med et bestemt ensartet præg. Noget sådant ser vi ikke! Der er forskel på gravenes udstyr; men der er tilsyneladende *ikke* tale om skarpt adskilte grupper. Det, vi ser, er glidende overgange mellem mere eller

mindre rigt udstyrede grave, og vi har oven i købet antydninger af, hvad der ligger bag forskellene. For mændenes vedkommende ser det ud til, at gravenes udstyr bliver større og mere varieret, jo ældre manden har været. Det skyldes formodentlig, at de ældste i jæger- og samlersamfundene har siddet inde med den største viden om naturen, samfundet og den magi og de ceremonier, man benyttede sig af. Og denne viden har givet anseelse. Hos kvinderne finder vi det største gravudstyr hos dem, der er døde i den fødegygtige alder. Piger og gamle har knap så meget udstyr med. En undtagelse udgør en gammel kone, hvis gravudstyr svarer til de gamle mænds. Kønrollerne har altså ikke været mere stive, end at en kvinde kunne træde ind i en rolle og statusposition, der normalt blev varetaget af en mand.

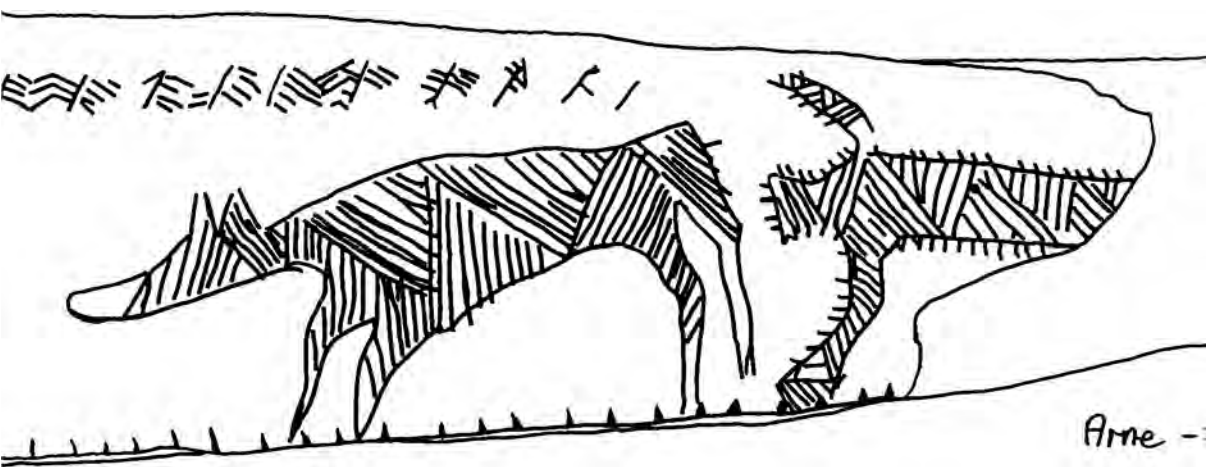
Disse iagttagelser svarer ikke til noget klassesystem. De antyder, at den forskel, der har været på folk, var baseret på forskelle i anseelse. Det har givet anseelse at være en god og erfaren jæger eller at være en god og erfaren børneføder, og begge egenskaber har været livsvigtige for samfundet. Men samtidig var begge egenskaber noget, man kunne have »mere eller mindre«, og det har været statuspositioner, man kunne *opnå* – ikke noget en bestemt gruppe kunne tage monopol på for eksempel ved arv.

Men har menneskene i jægerstenalderen ikke levet en usikker og slidsom tilværelse prisgivet naturens luner? Det har de tilsyneladende ikke. De har som nævnt kendt naturen indgående. Mennesket har været dens medspiller og ikke dens modspiller. Og fundene tyder på, at folk fik en sund og tilstrækkelig ernæring – i hvert tilfælde set i

forhold til senere perioder. Studier af tilsvarende urbefolkninger i dag bekræfter stort set denne iagttagelse. Og samtidig giver sådanne etnografiske studier os også en antydning af, hvor meget arbejde det har krævet at sikre sig føden. Det har vist sig, at hver arbejdsfør person i gruppen skal bruge ca. 3 timer dagligt på jagt, fiskeri og indsamling for at tilfredsstille gruppens behov. Mændene varetager som regel jagten, kvinderne, hvis bevægelsesfrihed ofte er hæmmet af graviditeter og spædbørn, som skal ammes og passes, varetager som regel indsamlingen. Der er naturligvis tale om gennemsnitlig arbejdstid. Jægeren kan godt være af sted en uges tid for derefter at beskæftige sig med andre ting på bopladsen i en længere periode; men alt i alt bliver det til omkring gennemsnitligt 3 timers arbejde om dagen.

Her er det nødvendigt med et par bemærkninger. Når man siger, at en jæger og samler arbejder 3 timer om dagen, er det ret beset noget sludder. Begreberne arbejde og fritid, som vi bruger dem, hører hjemme i en tid og et samfund, hvor man sælger sin arbejdskraft i et bestemt antal timer om dagen og selv kun råder over den i et andet antal tilmålte timer. For en jæger og samler er livet ikke splittet op på denne måde. Den tid, han eller hun bruger på at sidde og fundere, skyde et rådyr, parre sig eller snakke med sin samlever, deltage i en magisk ceremoni, fange en fisk, føde eller amme et barn, spise et måltid, lave et økseskaft, rydde op i hytten, samle en kurvfuld bær, gå en tur i et stykke ukendt skov eller fortælle en myte og synge en sang for sine bopladsfæller, kan ikke deles op efter vore begreber. En jæger og samler ville stille sig fuldkommen ufor-

stående over for en sådan opdeling – og sandsynligvis finde den lidt tåbelig! Livet har været en *helhed* for dem. Mennesket i naturen har tænkt lige så lidt på at jagt, fiskeri og indsamling var arbejdstid, som katten gør, når den fanger en mus. Disse aktiviteter har været en del af tilværelsens mange gøremål. Og det hørte simpelthen med til at have en hel tilværelse som menneske, at man brugte alle sine evner og muligheder til at opfylde alle sine behov.

Arne -

II. DE TIDLIGE LANDBRUG

Handwritten text in blue ink on aged, cracked paper. The text is arranged in two lines. The first line contains a large, stylized initial letter 'T' followed by a smaller character. The second line contains a large, stylized initial letter 'H' followed by a smaller character. The ink is faded and the paper shows signs of wear and tear.

Et overgangssamfund: Den neolitiske revolution

Neolitikum er arkæologiens fagudtryk for bondestenalderen, og det betyder oversat til dansk: Den nye stenalder. Og en ny stenalder var virkelig, hvad der kom efter ertebølletiden. På kun et par hundrede år ændredes menneskenes hele livsform så gennemgribende, at man nok ikke havde set noget lignende før og måske heller ikke siden. Den neolitiske revolution er i historisk perspektiv mindst lige så betydningsfuld som senere økonomiske og sociale revolutioner, for eksempel den industrielle. For mennesket i samtiden har forandringerne måske ikke syntes så voldsomme. De tog jo tid. Men tager man et overblik over hele udviklingen, er det indlysende, at her sker en af historiens store omvæltninger.

Produktionsmåden skiftede fra jagt, fiskeri og indsamling til en produktionsmåde domineret af agerbrug og husdyrhold. Det indebar blandt andet, at menneskene blev bundet endnu tættere til ét bestemt område end selv det mest bofaste ertebøllesamfund. Og det indebar, at den nødvendige arbejdstid på det nærmeste blev fordoblet.

Produktionsforholdene (de sociale forhold omkring produktionen, eller den måde samfundene organiseres på) ændredes. Vi ser tegn på en begyndende klassesdeling i bondestenalderen. Der begyndte for alvor at blive forskel på folk.

Og ideologien ændrede sig. Menneskenes tanker og forestillinger om livet

og døden var ikke de samme før som efter den neolitiske revolution. Vi kan se det af, hvordan menneskenes ideer om, hvordan man bør begrave sine døde, var væsentligt forskellige før og efter, og vi ser spor af nye offerskikke og kultiske handlinger, som vandt indpas sammen med bondesamfundet.

Hvad fik egentlig menneskene til at opgive jæger- og samlertilværelsen med dens tilsyneladende velfungerende samfund, der ved første øjekast ikke var præget af de økonomiske og sociale modsætninger, som normalt udløser sådanne omvæltninger?

De arkæologiske kilder giver os ikke umiddelbart noget svar. Vi har et rimeligt billede af samfundet før og efter; men selve overgangen er ikke særlig velbelyst.

Tidligere forklarede man, at ændringerne i det arkæologiske materiale skyldtes, at et »højerestående« folk, »Tragtbægerfolket« (opkaldt efter bøndernes keramikstil) var indvandret sydfra. Eller man mente, at ertebølletidens mennesker »i fremskridtets navn« havde lært sig landbrugets kunst af mennesker sydfra.

Men begge disse forklaringer har vist sig at være utilstrækkelige. Dels forekommer det usandsynligt, at samfund, der har været organiseret som de tidlige mellemeuropæiske bønders, har kunnet foretage den kraftpræstation at erobre eller overtage et så stort område. Dels er der trods alt mange træk i

den tidlige tragtbægerkultur, der peger tilbage på erdebøllesamfundene og antyder, at bønderne var deres efterkommere.

Den anden forklaring har også alvorlige svagheder. For det første kan landbruget vanskeligt opfattes som et fremskridt for den store del af befolkningen. Tilværelsen blev simpelthen mere slidsom for dem. Og hvis man har opfattet landbruget som et fremskridt, har man i hvert tilfælde ikke haft særlig travlt med at få det indført! Brugen af keramik og af importerede mellemeuropæiske skiferøkser i den senere del af erdebølletid tyder på, at man udmærket vidste, hvordan menneskene levede sydpå. Man må have vidst det i omkring et halvt årtusinde uden af den grund at give sig til at dyrke landbrug.

Men det står fast, at efter ca. 3800 f.Kr. dyrkede folk korn og holdt husdyr. Hvad kan forklaringen da være?

Vi må nok søge den i forhold, som udspringer af erdebøllesamfundenes økonomi. Det er tidligere nævnt, hvordan vi ser tegn på en mere bofast tilværelse og en stadig stigende befolkning. Man har været i stand til at udnytte naturen så effektivt, at det har kunnet lade sig gøre. Men mennesket i naturen er underlagt de samme lovmæssigheder som de andre arter: Bliver befolkningen for stor, bliver presset på den øvrige natur også for stort, og ressourcerne bliver udpint. Her er måske noget af forklaringen på skiftet. To af de vigtigste faktorer i jæger- og samlersamfundets økonomi er mennesket selv – befolkningen – og naturen med dens ressourcer. Er disse to faktorer ikke i balance med hinanden, opstår der en modsætning, som kaster samfundet ud i en alvorlig krise. En krise,

der indebærer, at menneskene må sulte og gå til grunde eller finde en ny måde at overleve på.

Erdebøllesamfundenes styrke – den avancerede udnyttelse af de råvarer, naturen frembragte af sig selv – har måske samtidigt været deres svaghed: Samfundene var meget sårbare over for kriser i den økologi, de selv var en del af.

Befolkningens modtræk over for erdebøllesamfundenes sidste kriser har måske været selv at tage hånd om naturen. Foruden at man stadig samlede »vild« planteføde, begyndte man nu også at dyrke kulturplanter, og foruden at man stadig drev jagt og fiskeri, begyndte man at holde husdyr.

Landbrug går ud på at »styre« naturen og holde den ude af sin egen balance ved selv at bestemme, hvad der skal vokse på bestemte områder. Det kræver en ekstra arbejdsindsats at rydde skoven, dyrke planter og opdrætte husdyr, og ved denne indsats opnåede man et større udbytte af det givne areal, end naturen kunne give af sig selv. Men man fik en helt ny måde at leve på med i købet. Den skal vi se nærmere på i det følgende.

F. Bau · 86

*Agerbrugeren: De tidlige
bønders mark: En rydning i
skoven.*

Korn og kvæg

Agerbrugere

Menneskene forlod ikke med ét slag den gamle velprøvede jagt, fiskeriet og indsamlingen. Til trods for neolitisk revolution og ny produktionsmåde var der jo stadig mad at hente i naturen. Der var bare ikke nok! Man måtte supplere med dyrkning af hvedearter og byg, som de første bønder fik fra agerbrugerne sydpå. Herfra stammede også de første husdyr: får (som nok først og fremmest blev holdt for kødets skyld), ged, tamokse og tamsvin. Men korn og husdyr *blev* mere end et supplement. Den nye produktionsmåde blev hurtigt dominerende for samfundets udformning. Fundene er – selv fra den allertidligste bondestenalder – dybt præget af nye tider.

Agerbrug kræver plads og frugtbar jord, og den var at finde inde i landet; men den var optaget af urskoven. Menneskene måtte derfor gå løs på *den*. Værktøjet hertil var økse og ild. De første bønders spidsnakkede økse ligner nærmest en slebet udgave af ertebølletidens kraftige flintøkse. Den erstattes forholdsvis hurtigt af den tyndnakkede flintøkse, som har været en meget effektiv skovøkse. Den var udstyret med et skaft, som ligner det, vi bruger i dag. Det var udført i asketræ og med det bestemte svaj, som gør, at øksen har en god balance og ligger godt i hånden.

De første bønder benyttede sig af den metode, vi i dag kalder svedje-

brug. Tidligt på året fældede man et stykke skov, hvor en ny mark skulle ligge. Man fjernede så det gavntræ, man skulle bruge, og stak ild til resten. Herved opnåede man at få ryddet området for tiloversblevne stammer og grene. Man fik svedet ukrudtet væk på en effektiv måde, og varmen fra ilden frigjorde næringsstoffer i det øverste jordlag samtidig med, at asken også gødede jorden. Svedjen – som en sådan rydning kaldes – blev så sandsynligvis forsynet med en indhegning til værn mod dyrene, og jorden blev bearbejdet og tilsået ved hjælp af træspader og/eller gravestok. Først senere hen i perioden finder vi spor efter ploven – eller arden, som de tidlige bønders udgave af ploven kaldes. Man høstede kornet med segl lavet af flintflækker i et træskaft, og det høstede og tærskede korn blev malet på en kværnsten af granit, efterhånden som man fik brug for det.

Efter et par sæsoner blev svedjens jord udpint. Uden tilførsel af gødning kunne man ikke opretholde et ordentligt udbytte, og man har simpelthen løst problemet ved at rydde et nyt stykke skov og flytte marken derhen.

På de åbne områder, som blev flere og flere på grund af det voksende antal forladte svedjer, græssede kvæget, fårene og gederne. Undersøgelser tyder på, at man supplerede græsningen med løvfoder af elm og lind, som man hentede i skoven. Svinene, som var langt de vigtigste husdyr på den tid, passede

mere eller mindre sig selv. De hentede deres føde i skovbunden, som deres vilde artsfæller.

Al denne aktivitet gjorde et stort indhug i urskoven. Store områder blev mere åbne og lyse, og blandt andet egetræet fik nu gode betingelser. Landskabet ændredes efterhånden fra at være et *natur*landskab til at være et *kultur*landskab, der var stærkt præget af menneskenes indgreb.

Ser vi på bopladserne og deres beliggenhed, er det allerede antydnet, at nye områder af landet blev befolket. Man flyttede ind på de frugtbare lerjorde, og man valgte ofte at lægge sin boplads, hvor der fandtes flere forskellige jordbundstyper inden for rækkevidde. Jagt, fiskeri og indsamling var ikke opgivet. Det kan vi dels se af fundene på bopladserne i almindelighed, dels af at mange af de steder, der var beboet i ertebølletid, også blev benyttet i tidlig bondestenalder. Antallet af bopladser steg i øvrigt voldsomt i forhold til ertebølletid, og det viser, at der også ligefrem har fulgt en befolkningsekspllosion med landbrugets indførelse. Men svedjebuget med dets relativt hurtige udpining af markerne har krævet, at

man flyttede med jævne mellemrum. Hvor mange af bopladsfundene der afspejler de hyppige flytninger, og hvor mange der har baggrund i en større befolkning, er vanskeligt at fastslå; men at der blev mange flere mennesker i landet, kan der ikke være tvivl om.

Resterne af bøndernes huse giver os et flertydigt billede. Nogle fund antyder meget lange og forholdsvis smalle huse, som kunne rumme en stor gruppe mennesker. Andre huse var mindre og rektangulære eller hesteskoformede og har kun kunnet rumme en lille husstand.

Når man skal beskrive de første bønders værktøj, er noget af det mest iøjnefaldende keramikken. Lokalt havde pottemagerhåndværket jo allerede over et halvt årtusinde på bagen; men bøndernes behov for at tilberede og opbevare afgrøden sætter virkelig gang i pottemageriet. Der blev lavet krukker, bægge og lerflasker som aldrig før! Det er et gennemgående træk ved keramikken fra denne tid, at mange af beholderne blev forsynet med en tragtformet hals. Dette træk har givet navn til agerbrugernes kultur: Man kalder den tragtæggekulturen.

Kværnsten: På den slidte »ligger« ses den mindre »løber«. Man malede kornet ved at skubbe løberen frem og tilbage.

Produktion af tragtbægerkeramik:

Et af den tidlige bondestenalalders håndværk var pottemagerens. Her har vi forsøgt at vise, hvordan hun kan have arbejdet.

Råmaterialerne: Først graves der efter pottemagerler, og når leret er fundet, renses det for sten og urenheder. Derefter lægges det til modning på et fugtigt sted. Før leret kan bruges til at lave keramik af, skal det magres. Det gøres ved at ælte en passende mængde knust granit ind i det.

*Lerkarret formes: Lerkarret opbygges af lerpølser, som presses sammen og glattes ud, så karret får en jævn overflade.
Når lerkarret er færdigt, skal det tørre lidt, og når det er læderhårdt, kan det dekoreres.*

Milen klargøres: Når lerkarrene er gennemtørre, graves der et hul, der samles græstørv og hugges brænde. Desuden skaffes der høg, som fyldes i hullet og presses en smule. Lerkarrene lægges i høet med åbningen nedad.

Milen antændes: Brændet stables ovenpå i en pyramide, der lægges græstørv på milen i læsiden, og den antændes.

Milen lukkes: Når brændet fænger godt, dækkes milen med græstørv. Der laves 2-3 lufthuller i bunden, så ilden får passende træk, og efter 5-6 timer gøres milen lufttæt med jord eller sand. Den står sådan et døgn tid.

Keramikken tages op: Milen åbnes først i toppen, og efter et par timer åbnes siderne også. Når milens indhold er kølet ned til håndvarm, kan keramikken tages op og er klar til brug.

Det store antal træer, som tragtbægerkulturens bønder måtte fælde for at få plads til deres svedjer, var ikke bare spildprodukter. Fund af skeer, skåle, bægre, øser, økseskafter, langbuer osv. viser, at meget af dagligdagens husgeråd var lavet af træ. Vi har bevarede stammebåde og rester eller spor af bygningstømmer fra huse, gravbygninger og andre store anlæg. Alt dette vidner om tømmer- og snedkerhåndværk af høj karat! Men menneskene rådede også over det nødvendige værktøj. Tidens varianter af flintøkser har – foruden at være uundværlige som skovøkser – været gode og brugbare tømmerøkser. Man lavede i øvrigt også økser af andre mere seje stenarter. I de tidlige fund findes kun retøkser. Den suppleredes senere med en hulslebet tværøkse af flint. »Stemmejernet« optræder også i fundene som et mejselformet redskab af ben eller flint. Endelig fandtes der mange varianter af knive og skrabere af flint til den finere bearbejdning af træet.

Til den ældre bondestenalderes håndværk må vi også regne tilvirkningen af de mange flintredskaber. Flinthugning havde været kendt i området så længe, der havde været mennesker der. Den vigtigste nyhed, der kommer til i bondestenalderen, er, at man nu også *sleb* øksen i stedet for at skærpe æggen op ved at slå eller presse små stykker af den.

Flint stammer fra kalklagene i undergrunden. Nogle steder kommer disse kalklag frem til overfladen. Vi kan se dem ved Møens og Stevns klinger og i områder i Thy. Flinten ligger i mørke, vandrette lag i kalken. Herfra har istidens gletschere pløjet flintknolde op og spredt dem over det meste af landet. Man har sikkert allerede i jæger-

stenalderen hentet god, friskbrudt flint i kalkklinterne; men i ældre bondestenalder udvikledes en regulær minedrift efter flint. Man gravede skakter fra overfladen og indtil 8 m ned i kalken. Skakterne blev forsynet med stiger og stilladser af træ, og fra bunden huggede man så vandrette minegange med hakker af hjortetak. De flintknolde, man brød i minegangene, blev hentet op til overfladen, hvor man gav dem den første grove tilhugning, før man transportede dem videre.

Vi har en del våben bevaret fra tragtbægerkulturens tid. Hvorvidt en genstand er et våben eller et stykke værktøj, kan ofte være svært at afgøre. Det afhænger af, hvordan man bruger den. En langbue kan for eksempel være både og! Bruger man den til at skyde en hjort med, er den et stykke jagtværktøj; men planter man en pil i naboen, fungerer den som et våben.

En gruppe genstande, der ganske utvetydigt må kaldes våben, er en bestemt slags økser og køller fremstillet af seje stenarter. Deres forbilleder var sikkert mellemeuropæiske kobberøkser; men de udvikledes lokalt inden for tragtbægerkulturen til rene pragtstykker af stenhugger- og slibekunst. Den omhyggelige udførelse og valget af råmaterialer antyder, at udformningen har været mindst lige så væsentlig som funktionen. De skulle skræmme og imponere en eventuel modstander.

Et af de mest iøjnefaldende steder, hvor den ændrede *livsform* afspejler sig, er nok i de fund, der har med *døden* at gøre. De simple jordgrave blev afløst af store, komplicerede gravmonumenter. En af de tidligste former er omkring et halvt hundrede meter lange høje, der er orienteret i øst-vestlig retning (øst-vest orienteringen er et træk,

der går igen blandt de fleste af ældre bondestenalderens grave). Østenden var den bredeste, og her findes ofte spor af tømmerbyggede »facader«, rester af keramikofre og tegn på andre aktiviteter. De lange høje har som regel været kantet med tømmerkonstruktioner eller med store sten. Langhøjene har rummet én eller ganske få begravelser, hvor liget eller ligene – sammen med gravgaver som smykker, redskaber og keramik – blev anbragt i et gravkammer eller i en kiste af træ. Kamrene eller kisterne er sjældent lavet helt af sten. Tømmerbyggede grave fandtes

også uden jordhøj. I det hele taget bærer begravelsesskikken præg af stor variation og mangfoldighed, og det er et fællestræk, at der har været stor aktivitet omkring gravlæggelsen i de monumenter, vi har bevaret til i dag. Lidt senere ændredes monumenternes arkitektur. Man begyndte at bygge dysser af tonstunge marksten. Dysserne og deres høje varierer også i form og størrelse; men de ældste af dem har det træk tilfælles med de store tømmerbyggede anlæg, at begravelsen i dem mere eller mindre var en engangsforeteelse. De senere dysser blev bygget mere

genbrugsvenligt. En af gravkammerets vægsten var lidt lavere end de andre. Der blev på den måde en lille åbning mellem den og dækstenen, så der var mulighed for adgang til kammeret. Den videre udvikling blev, at dyssen forsynedes med en kort gang, og vi er hermed ikke langt fra de store jættestuer. De er regulære mausolæer, som med deres store kamre og lange gange har rummet resterne af op til hundrede mennesker og deres gravgods. I øvrigt ofredes der også keramik og redskaber uden for jættestuerne. Keramikken blev anbragt på de randsten, der om-

kransede jættestuens høj. Herfra faldt karrene efterhånden ned og dannede de lag af keramikskår, vi ofte finder umiddelbart ved jættestuens indgang.

De udviklede og bastante gravmonumenter er håndgribelige spor af noget så luftigt som den ældre bondestenalderes åndsliv! Menneskene har – som i dag – filosoferet over livet og døden, og det har givet sig udslag i helt konkrete ideer om, hvordan man burde begrave sine døde. Sådanne ideer om sammenhænge i tilværelsen udgør til sammen samfundets ideologi. Gravene er ikke de eneste spor, vi har af den.

Dyssen ved Ringsthalm ved Juelsminde: Midt på højens top skimtes kammerets dæksten.

Kammeret i nærbillede: En åbning ses under dækstenen, og det øverste af to af bærestenene ses ved åbningens sider.

Jættestuen Grønhøj ved Horsens. Jættestuens indgangsparti og et kig ud i det fri fra kammeret. Hullerne mellem kammerets store bæresten er lukket med tørmur af flade stenfliser.

I moser og på andre vådområder ofrede man lerkar, redskaber, smykker, husdyr og måske også mennesker. Sine steder blev der ligefrem bygget platforme, hvor ceremonier kunne foregå, uden at de implicerede sank i. Andre fund, der må sættes i forbindelse med ideologien, er kraftige huse bygget af tømmer og sten. I disse huse, der var samtidige med jættestuerne, blev der efterladt lerkar, og husene blev brændt af – sikkert i forbindelse med en eller anden religiøs handling.

En anden type anlæg, der givetvis også har med kulten at gøre, er store indhegnede områder. Af disse områder, der som regel er lagt på beskyttede næs, er området ved Sarup på Sydvestfyn undersøgt nærmere. Der har været næsten identiske aktiviteter på næsset to gange med omkring hundrede års mellemrum. I den første periode blev der rejst en væg ind imod land på mindst 250 m. Væggen bestod af 3-4 m

lange egestolper med en diameter på omkring 42 cm. På landsiden af denne hovedvæg blev der yderligere rejst udviklede systemer af indhegninger – ligeledes lavet af store stolper. Ind imellem disse blev der gravet ca. 20 m lange og 2 m dybe grøfter parallelt med hovedvæggen og afbrudt med mellemrum af »jordbroer«. På selve næsset inden for indhegningen, der afgrænser omkring 40.000 m², blev der gravet et utal af huller. De indeholder ofte – ligesom grøfterne uden for stolpesætningen – hele lerkar, redskaber, forkullet korn, knogler (også fra mennesker), bålrester osv.

Fundets hele karakter tyder på, at anlægget ikke bare var en befæstet boplads. Herimod taler, at det tilsyneladende kun blev brugt en enkelt sæson. Herefter blev grøfterne kastet til og anlægget forladt. I betragtning af det store arbejde, der blev anvendt alene på at bygge indhegningen og grave

grøfterne – det har krævet omkring 8000 arbejdsdage – er det en forbausende kort brugstid, der næsten kun kan forklares med, at anlægget tjente andet end rent »praktiske« formål.

Agerbrugernes samfund

En af de vigtigste forudsætninger for at forstå indretningen af dragtbægerkulturens samfund er at finde i selve dets produktionsmåde. Eller sagt på en anden måde: Hvordan adskiller bondens arbejde sig fra jægerens?

Agerbrugeren var først og fremmest mere bundet til ét bestemt område. Marken lå, hvor den lå. Den skulle passes og plejes, og man kunne ikke – i hvert tilfælde inden for en overskuelig periode – uden alvorlige tab af afgrøde og arbejde, der var investeret i den, pakke sit grej sammen og søge nye græsgange.

Nye græsgange til dyrene kunne man nok finde; men bortset fra at der var ekstraarbejde forbundet med at drive hjorden fra sted til sted, risikerede man at støde ind i andre grupper af bønder, der sikkert havde deres egen mening om, hvilket kvæg der skulle græsse hvor!

Bondens arbejde krævede planlægning i langt højere grad end jægerens. Bonden kunne ikke leve fra dag til dag. Marken skulle anlægges, den skulle såes til, og kornet skulle beskyttes mod dyrene. Høste kunne man først efter lang ventetid og mange måneders arbejde. Og høsten var ikke kun det forråd, man skulle leve af. Man skulle også tage fra til næste års udsæd.

Husdyravl er også andet og mere end at anskaffe sig et par dyr! Hjorde-

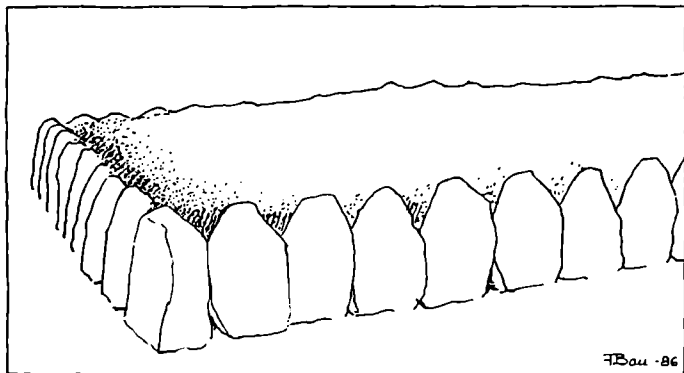
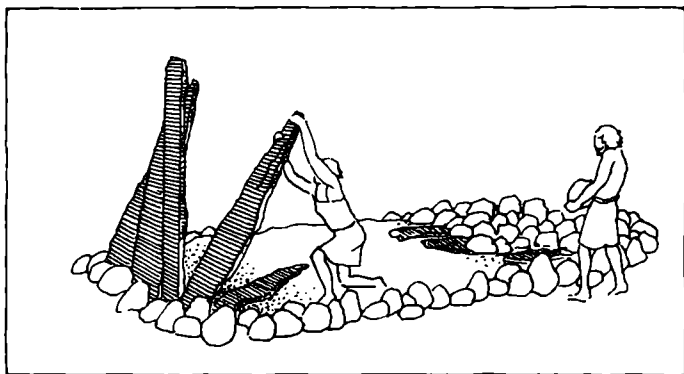
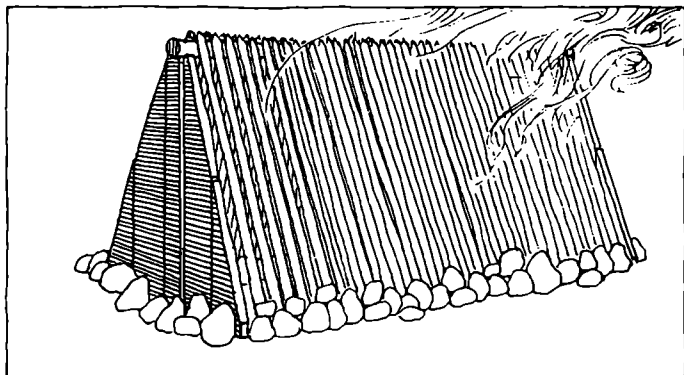
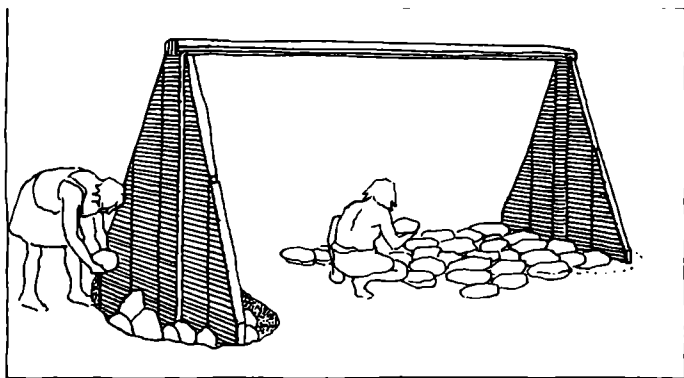
ne skulle beskyttes mod rovdyr, der skulle skaffes græsning og samles vinterfoder, og slagtingerne skulle planlægges, når de var mest formålstjenlige.

Disse forhold sprængte rammerne for jægersamfundenes mere løse sociale strukturer, og det ser også ud til, at det ret hurtigt var slut med jægerstenalderens klasseløse samfund. I den tidlige bondestenalder ser vi tegn på en betydelig mere kompliceret samfundsorganisation med over- og underklasser. Hvor det arbejdende folks historie i jægerstenalderen tilsyneladende er historien om hele folket, opstår der med bondestenalderen en social lagdeling med forskellige grupper med forskellige roller i samfundet og produktionen.

Klassebegrebet er skabt til beskrivelse af nyere samfund, og de tanker om forskellige klassers mere eller mindre arbejdsfri tilværelse og de associationer om politiske og økonomiske magtforhold, der er forbundet med dets anvendelse, gør, at det kun må bruges med forsigtighed på ældre samfundstyper. Men selv om klassesamfundet stadig kun er i sin vorden i ældre bondestenalder, kan vi nok med en vis ret sige, at *her* har det arbejdende folks kulturhistorie sin rod som en selvstændig del af hele kulturhistorien.

Når man skal behandle underklassens historie, kan det under visse omstændigheder bedst betale sig at starte med at se nærmere efter overklassen. Bare det, at vi kan vise, at den fandtes, vil bringe os et stort skridt videre frem mod forståelsen af de første bønders livsvilkår.

Vi brugte jægerstenalderens grave i vores forsøg på at udlede noget om jægersamfundenes sociologi. Det samme

Grave med teltformet overbygning: Nogle grave fra tidlig bondestenalder, der ved første øjekast ser ud til at være relativt simple, kan ved omhyggelig udgravning og tolkning fortælle os om et indviklet og arbejdskrævende ritual. Tegningerne viser noget af det, der kan have foregået i forbindelse med en sådan begravelse. Man rejste en lille teltformet bygning af træ over et gravleje, der var brolagt med sten. Bygningen blev brændt af, og liget og gravgaverne blev dækket med jord og sand. De forkullede rester af gravbygningen blev revet ned, og det hele blev forsejlet med en stendynge. Til slut blev graven dækket med en lille høj, eller der blev bygget en langhøj over den, så graven kom til at ligge i den ene ende.

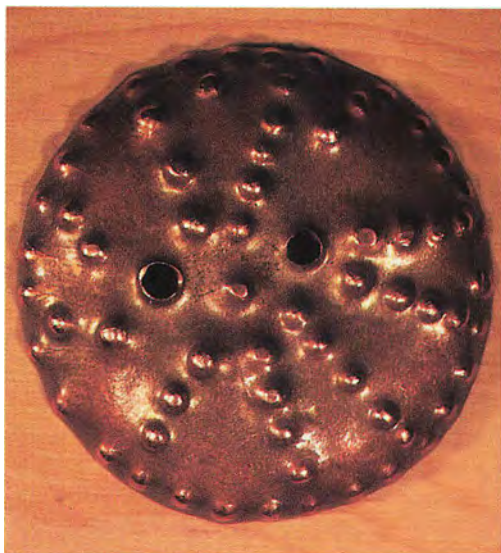
kan vi prøve at gøre, når det gælder den ældre bondestenalder. Der er fortalt om de bevarede gravmonumenter fra den periode. De har alle – med deres udviklede ritualer og monumentale opbygning – krævet et stort arbejde af de mennesker, der har bygget dem. Et merarbejde udover det der var absolut nødvendigt for at opretholde livet. Man skulle præstere et overskud for at være i stand til at frigøre den arbejdskraft, der skulle bruges på gravene. Hvem var det så, der kom til at ligge i dem? Ja, det har i hvert tilfælde ikke været enhver beskåret. I de tidlige anlæg ligger afdøde ofte i ensom majestæt. Gravgaverne er keramik, redskaber og/eller våben. Smykker kom også med i graven. Ikke mere lavet af sneglehuse og dyretænder, som var biprodukter af jægerens produktionsmåde, men ravsmykker og kobbersmykker sydfra, som ikke alle og enhver kunne få fat på. De har været udvekslet over store afstande og har sikkert repræsenteret stor værdi. At bære dem har været forbundet med høj social status.

Af de sparsomme skelet- og tandrester vi har bevaret i gravene, kan vi se, at de gravlagte ofte var meget unge. Det kan næsten kun forklares ved arv eller ved tilknytning til en bestemt slægt eller gruppe (hvilket i den sammenhæng kan komme ud på ét), at et ungt menneske kunne være i besiddelse af en social status, der gav sig udslag i, at der ofredes så meget arbejde på dets begravelse. Begravelsesskikken blev, efterhånden som man gik over til at bruge mere »åbne« dysser og jættestuer, mere kollektiv. Men det er kun til en vis grænse rigtigt. Undersøgelser af keramikofrene ved jættestuernes indgang tyder på, at der trods alt var grænser for, hvor tit de blev brugt. At

blive lagt i jættestuen har nok heller ikke været hele bopladsens privilegium! Adgangskortet har formodentlig været, at man tilhørte den gruppe eller de slægter, der havde den væsentlige magt over livet på bopladsen og dens forhold til omverdenen.

Hvis det er rigtigt, at oprindelsen til den sociale lagdeling ligger gemt i agerbrugernes produktionsmåde, hvorfra kan man så forestille sig, at overklassen har hentet sin magtbasis? Man kan vanskeligt forestille sig, at den har haft ejendomsret til produktionsmidlerne i den forstand, vi kender i dag. Måske har der nærmere været tale om en eller anden form for kontrol med planlægningen af arbejdet og de sociale og økonomiske relationer. Fra etnografien kender vi eksempler på, hvordan bestemte grupper i et stammesamfund kan kontrollere vareudvekslingen med andre stammer. Og vareudveksling fandt sted i tidlig bondestenalder. Der blev udvekslet rav og ravsmykker; men der optræder som nævnt også kobbersager i fundene. Over tusind år før den første bronze dukkede op, kom der i en periode små kobberøkser til landet. De har nok i det væsentlige fungeret som sjældne statussymboler. Som nyttegenstande har de ikke kunnet konkurrere med de gode lokale flintøkser.

Det var ikke kun den slags »luksusvarer«, der indgik i udvekslingssystemerne. Flintminedriften viser, at også råmaterialer blev udvekslet. I øvrigt er eksistensen af flintminer et tegn på begyndende specialisering. De mennesker, der arbejdede i minerne, var nok kun specialister på deltid; men en sådan »deltidsspecialisering« kan ikke eksistere isoleret. Den kræver et socialt netværk at fungere i. Flinten skul-

*Metal i tidlig bondestenalder:
Smykkeskive af kobber.
(Rekonstruktion).*

*Trepaneret kranium: Operationen
lykkedes – patienten overlevede.*

le bringes de steder hen, hvor den skulle bruges, og de mennesker, der brød den, skulle have føden andetsteds fra, mens de arbejdede i minen. Kontrol med et sådant netværk var ensbetydende med magt og mulighed for kontrol med de værdier, der cirkulerede i det.

I forrige afsnit har vi nævnt de omhyggeligt udførte stridsøkser, som blev fremstillet i tragtægertid. Og strid var uden tvivl et af resultaterne af agerbrugernes fastere tilknytning til et bestemt område og til deres dyr. Nabostammer gik formodentlig på rov i hinandens dyreflokke og forråd. For jægerne betød det knap så meget, at andre grupper kom ind på territoriet, men for agerbrugerne var markens afgrøde og dyreflokken resultatet af lang tids opsøret arbejde, og samtidig var de det grundlag, man byggede sin fremtidige tilværelse på. At miste det var katastrofalt.

Nødvendigheden af at passe på sin

avl og muligheden for at slippe let til andres har ikke givet anledning til, at der opstod specialiserede krigergrupper. Men stridigheder forekom åbenbart så ofte, at man brugte tid på at fremstille et så specialiseret nærkampvåben som tragtbægerkulturens stridsøkse.

Vi har i øvrigt adskillige bevarede skeletter med spor af strid og voldsomme hændelser. Især en række kranier med store læsioner tiltrækker sig opmærksomheden i den sammenhæng. Læsionerne er koncentreret omkring issen og venstre side af kranierne. Det er præcis de områder, en højrehåndet kriger ville ramme, når han, ansigt til ansigt med en modstander, sigtede efter hans hoved med en stridsøkse eller en stridskølle. Disse læsioner har man i øvrigt behandlet. Man har fjernet de knuste knogledele og bensplinterne, og man har rettet hullets skarpe kanter af. Og patienterne har haft gode chan-

cer for at overleve behandlingen. Det kan vi se af de partier af nydannet knogle, der ofte ligger omkring de gabende huller i kranierne.

Når vi i dag siger om et samfund, at det er et klassesamfund, mener vi, at et af kendetegnene ved det er, at bestemte og ofte mindre grupper i det tilegner sig en del af de værdier, som andre grupper skaber ved deres arbejde. De øverste sociale lag i ældre bondestenalderes samfund har nok langt fra levet en tilværelse i lediggang. De har haft deres roller i produktionen og i bopladsernes liv; men en økonomisk omfordeling *har* fundet sted. Vi kan se det i forbindelse med gravanlæggene, og vi ser, hvordan der blev brugt store mængder af arbejdskraft på de indhegnede områder og de ofrede genstande.

Man kan umiddelbart se omfordelingen på gravanlæggene. Vi har medlemmerne af den gruppe mennesker, der blev brugt så megen energi og opmærksomhed på, liggende i dem sammen med nogle af deres statussymboler. Det er straks vanskeligere at se forbindelsen til en økonomisk omfordeling mellem grupper af mennesker i de øvrige fund, der har med de tidlige bønderes ideologi at gøre.

Hvordan skal vi nu forstå disse fund? Hvilken indflydelse har det store forbrug af arbejdskraft, de repræsentorer, haft? Hvad har de betydet for agerbrugssamfundenes måde at fungere på og for forholdet mellem samfundenes grupper?

For at nå frem til en mulig forklaring må vi støtte os til nogle af etnografiens resultater. I lignende samfund ser man ofte, hvordan kulten og dens forskellige ceremonier spiller en stor rolle for samfundets funktion og for at opretholde de relationer, der er mellem de

forskellige grupper i det. De fungerer både i det små mellem grupperne på bopladsen og i det større perspektiv mellem forskellige bopladser. Ideologien bliver en af de faktorer, der hindrer de mulige konflikter i et lagdelt samfund i at bryde ud i lys lue.

En tilbedelse af henfarne (leder)slægter, som vi ser antydnet i gravbygningerne, kan for eksempel have haft den funktion, at den fremhævede, at samfundets magtforhold også eksisterede før i tiden. Også senere, ja helt op i vor tid, er historiske forhold og eksempler blevet brugt til at forsøge at vise, at samfundsforhold og tankemåder, der herskede på en given tid, altid havde været sådan og derfor var eviggyldige.

Det kan også være nyttigt at se de indhegnede områder i lyset af denne ramme. Det store forbrug af arbejdskraft inden for en relativt kort periode, det har krævet at opføre dem, kan kun forklares ved, at de er resultatet af en fælles indsats fra flere bopladser. En sådan fællesindsats har i sig selv virket stabiliserende på forholdet mellem dem. Måske skal de aktiviteter, der er foregået inden for indhegningen, også ses i den sammenhæng; men det er vanskeligt at udtale sig om uden at nærme sig de rene gætteri.

Offerfundene i moser og vådområder hører også til dem, der er vanskelige at tolke. Vi kender ikke omstændighederne omkring de forskellige offerhandlinger, og vi kommer aldrig til at kende dem; men den person eller den gruppe, der har været i stand til at lægge en samling flintøkser, et sæt smykker eller lerkar eller andre værdifulde sager i mosen, må have indtaget en særstilling. At ofre sådanne værdier må både have krævet autoritet og økono-

misk formåen. Og at gøre det har nok yderligere styrket den sociale status, der var forbundet hermed.

Lad os nu efter disse lange omveje prøve at vende tilbage til samfundets opbygning og agerbrugernes kår. Den neolitiske revolution har reddet menneskene ud af den knibe, de tilsyneladende befandt sig i ved slutningen af ertebølletid. Svedjebruget og husdyravlen gjorde det muligt at ernære befolkningen. Der blev endda mulighed for en befolkningstilvækst op gennem ældre bondestenalder. Perioder med mangel undgik man ikke; men landbrugets første 1200 år her i landet var præget af en voldsom ekspansion og økonomisk vækst, som ingen af de tidligere produktionsområder kunne komme op på siden af. Til gengæld blev den daglige arbejdstid længere og kampen – også i bogstavelig forstand – for føden hårdere. Man fik et lagdelt samfund med i købet. Bonden arbejdede ikke kun for sig selv og sine. En del af de værdier, han eller hun skabte med det daglige arbejde i marken og

med husdyrene, gik til grupper med en anden plads i samfundet, og en ikke ringe del af disse værdier blev brugt på kulten, som blandt andet holdt sammen på samme samfund. Det lod sig også gøre i en lang periode. Men omkring 2700 f.Kr. skete der noget nyt. De mest iøjnefaldende spor af det nye viser sig i de områder af Midt- og Vestjylland, der havde været tyndt befolkede i tragtæggekulturens tid.

Kvægbrugere

Nye landbrugsmetoder og transportmidler – enkeltgravskultur

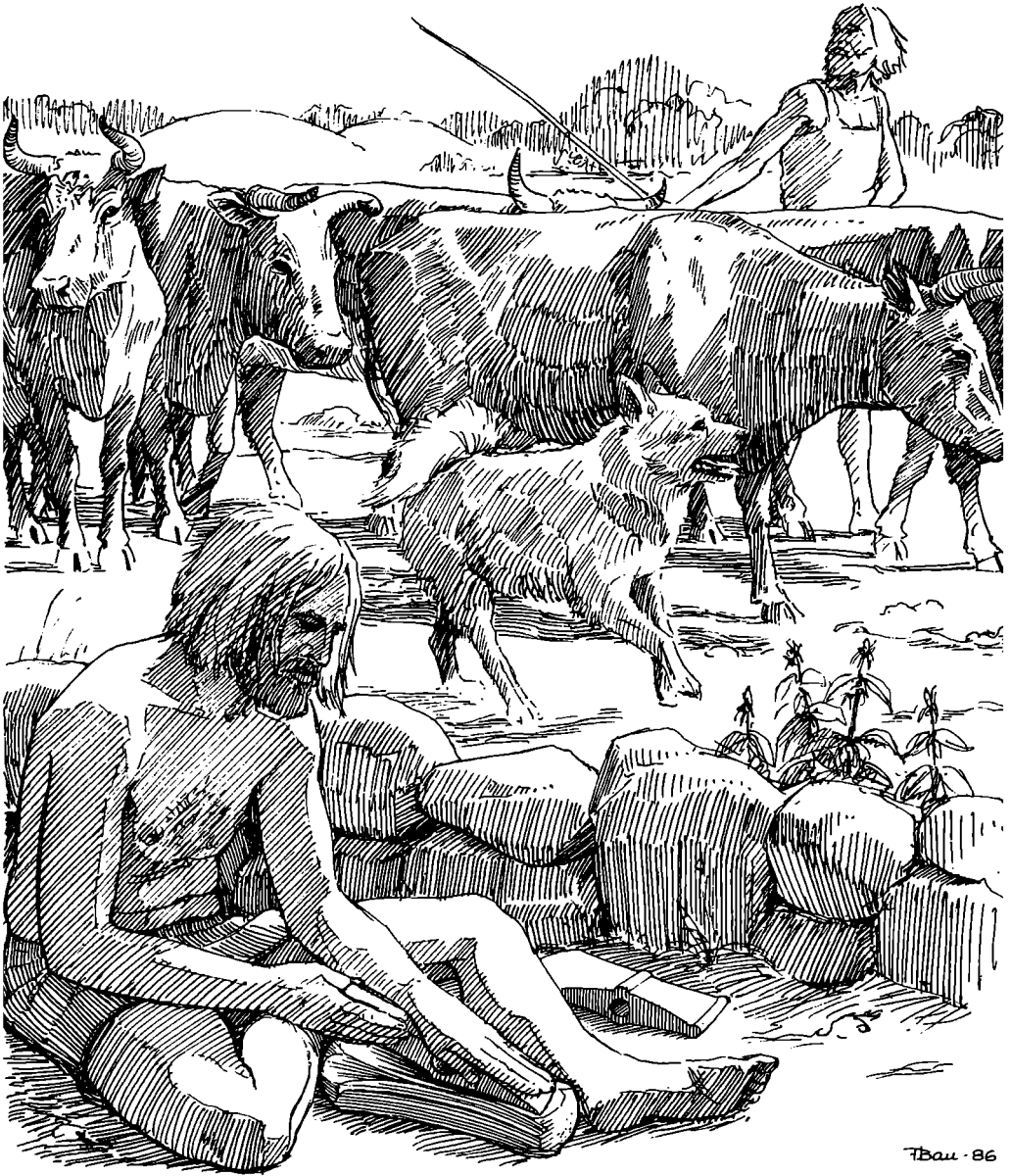
I det område, der ligger vest for den jyske højderyg og syd for en linje, der begynder lidt nord for Nissum fjord og skærer højderyggen ved Viborg, er og var jorden let og sandet. Den skov, der fandtes der, var ikke så tæt som den i de nordlige og østlige dele af landet, og dér var fra naturens hånd store åbne arealer.

Området havde ikke fristet tragtæggekulturens agerbrugere. Jorden kunne ikke leve op til deres krav om frugtbarhed. Til gengæld var den til at komme til i store portioner. Og plads var øjensynligt, hvad man fik brug for omkring 2800 f.Kr.

Den udflytning, der foregik til det nye område, hænger nemlig sammen med, at produktionsmåden blev lagt om. Kvægbruget fik stigende betydning. De mere tætbevoksede områder satte snævre grænser for græsningsområdernes størrelse, og derfor slog det nye først igennem der, hvor det var overkommeligt at skaffe græsgange til større kvægflokke. Her opstod kerneområdet for en ny landbrugsstrategi.

Der blev stadig ryddet områder til

T. Bau - 86

*Kvægbrugeren: Omkring 2700
f.kr. blev landbrugsstrategien
ændret. Der blev lagt mere vægt
på kvægbrug.*

marker. Arden – forhistoriens plov – der vandt udbredelse i løbet af tragt-bærgertid, blev bragt med. Vi finder dens spor adskillige steder, hvor de har ligget beskyttet under kvægbrugernes gravhøje. Men man kunne ikke umiddelbart bruge de samme afgrøder som østpå. Hvede klarer sig dårligt på let jord, og fundene tyder da også på, at den mindre krævende og mere robuste byg blev den vigtigste kornsort.

Sammen med omlægningen af produktionsmåden fulgte en ny gravskik. Den er mest iøjnefaldende i kvægbrugernes kerneområde. Man begyndte at begrave mennesker i lave høje, der som regel blev placeret i grupper på lave skråninger eller på fladt land. Højene var (oprindeligt) beregnet til én person (heraf navnet enkeltgravskultur). Under selve højen – på den oprindelige jordoverflade – findes der ofte rester af trækonstruktioner, som er blevet brændt af. Der findes også ringgrøfter og andre spor, der antyder et indviklet begravelsesritual. I højens centrum blev den døde lagt i en øst-vest orienteret plankekiste støttet af en stenramme eller af nedrammede pæle. Liget blev lagt i sovestilling på siden med bøjede knæ og fødderne trukket op mod bagdelen. Var den døde en kvinde, blev hun lagt på venstre side med ansigtet mod syd. Hun fik som regel smykker af ravperler med i graven. I de tidligste grave eventuelt en flintkniv og i de senere lerkar. Mændene blev lagt på højre side ligeledes med ansigtet mod syd. Deres gravgaver var store, runde ravskiver med en gennem-boring i midten, keramik, flintknive og flintøkser. Men det *faste* inventar i mandsgravene var omhyggeligt udle-bne stridsøkser af andre stenarter.

Forskellen på mands- og kvindegra-

ve giver en antydning af forskellige kønsroller blandt de nye kvægbrugere; men hvorvidt disse har givet sig udslag i en forskelsbehandling af kvinder, må stå hen i det uvisse. I hvert tilfælde ser det ud til, at de mennesker, der blev lagt i høje, blev lagt der under udfoldelse af lige stor omhyggelighed og med gravgaver, hvis værdi tilsyneladende ikke var afhængig af afdødes køn.

Vi nævnte, at højene oprindeligt blev bygget til én person; men de blev efterhånden genbrugt flere gange. Man gravede simpelthen en ny grav i toppen af højen og lagde et nyt lag højfyld oven på det gamle.

Kvægbrugernes kultur bredte sig tid efter anden også nord- og østover; men her blev gravskikken anderledes. I Nordjylland blev den domineret af store sten- eller tømmerbyggede gravkister med plads til flere begravelser, og på øerne klarede man sig fortrinsvis ved genbrug af tragtbægerkulturens store stenbyggede gravanlæg.

Det var tilsyneladende i enkeltgravskulturens tid, vognen blev taget i brug. Sydpå var den allerede en ældgammel opfindelse, og der er antydninger af, at den blev brugt her allerede i slutningen af tragt-bærgertid. Men vore ældste *fund af hjul* stammer fra enkeltgravstid. Det er massive skiver af egetræ, hugget ud på langs af årerne i træer og med en kraftig fortykkelse ved navet hvor slidet var størst. Hjulene havde en diameter på knap en meter. De sad på oksetrukne vogne med en akselbredde på lidt over en meter. Hesten, som stadig levede vildt, var endnu kun udnyttet som køddyr.

At vognen dukkede op på dette tidspunkt og netop ved kerneområdet, er måske ikke helt tilfældigt. Som red-

skab er en vogn jo ikke noget værd i sig selv. Den kan kun gøre gavn, når man kan køre med den. I urskoven kunne man ikke komme omkring med den for bare træer; men i det åbne landskab, der blev taget i brug i enkeltgravstid, og i de områder, der var blevet mere åbne efter over tusind års agerbrug og kvæggræsning, var der større muligheder for transport over land.

Flintsmedel/flintkunstnere – dolktiden

Nede i Mellemeuropa var man begyndt at tage bronze i brug til forskellige formål, og efterhånden som vi nærmer os 2000 f.Kr., begyndte bønderne i nord at tage nogle ideer op, som tydeligvis stammede sydfra. De begyndte *ikke* at bruge metal. Det skete først omkring 400 år senere, men flere af oldsagsformerne fra tiden bærer tydeligt præg af at være inspireret af genstande, der sydpå blev støbt i metal.

To af enkeltgravskulturens gravformer: Enkeltgravshøj og stor gravkiste.

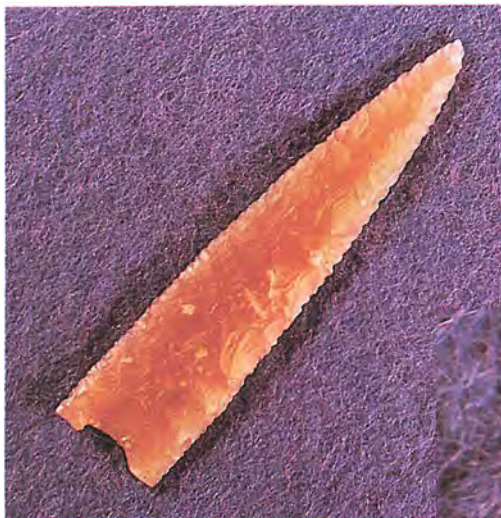
Flinten var tilsyneladende udmærket – og fyldestgørende – som materiale. Den blev endda brugt i lang tid efter, at bronzen var nået herop.

Den genstand, der har givet navn til perioden, er flintdolken. Flintdolkene blev lavet med en speciel teknik, hvor man pressede lange smalle flækker af råemnet, indtil man havde arbejdet sig frem til at have udformet et fladt dolkblad og et skaft i lighed med metaldolkene. Men her hører ligheden også op. Man har ikke forsøgt at eftergøre metaldolkens glatte overflade ved at slibe bladet. Derimod blev den sidste afretning af dolkenes overflade foretaget med afspaltninger, der er lagt med en sådan omhyggelighed, at de ligefrem pynter. Dolkene giver hermed indtryk af, at der *ikke* var tale om, at man ville efterabe metaldolke. Med den håndværksmæssige dygtighed, flinthuggerne havde, kunne man sik-

kert få flintdolkene til at »ligne« mere. Men det gjorde man tilsyneladende ikke! Man lavede dolke af flint og ikke metaldolke uden metal.

Flintdolken afløste tydeligvis enkeltgravskulturens stridsøkse som våben og statussymbol. Den var en luksusgenstand; men den teknik, der blev benyttet, når man fremstillede den, blev også brugt til andre genstande. Vi kender spydspidser, lansespidser og pilespidser med modhager, men også mere dagligdags ting som flintsegl og andre halvmåneformede redskaber fremstillet med samme teknik. De viser, hvad man kunne præstere, når man havde et råmateriale af høj kvalitet til sin rådhed.

Dolktidens flinthåndværk krævede førsteklases flint uden urenheder og i store stykker. Fundene viser, at man igen skaffede den ved minedrift i undergrundens kridtlag. Flinten blev ikke

Flintteknologi: I tiden omkring 2000 f.kr. var flintsmedenes beherskelse af deres materiale på det nærmeste suveræn.

Pilespids og forstørret udsnit af dens æg.

kun brudt eller samlet til lokalt brug. Der kan spores flint af sydsandinavisk oprindelse langt op i Nordskandinavien, så den indgik også i de udvekslings-systemer, som bandt samfund og mennesker sammen over meget store områder.

Det er ikke kun flintdolkene, der vidner om forbindelser til samfund, der brugte metaller. Der dukkede udprægede statussymboler som store halvmåneformede halssmykker af guldplade og bredæggede økseblade af bronze op. Det var sjældne sager – dengang som nu – som det ikke var enhver beskåret at få fingre i!

Mens vi kun har få og temmelig intetsigende husrester bevaret fra enkeltgravtid, giver dolktidens fund større

muligheder for at danne sig et billede af menneskenes bolig. De fund, vi har, antyder øst-vest orienterede huse med en bredde på omkring 6 m og en længde på knap 15 m. Midt ned gennem husene stod en række tagbærende stolper, og indgangen var i vestenden. Det ser ud til, at gulvet i østenden af huset var forsænket i forhold til det i vestenden. Sædvanligvis bestod en boplads af et enkelt eller ganske få af den slags huse.

Skønt gravgodset var sparsomt i dolktid – det bestod sjældent af mere end en flintdolk eller et hængesmykke af skifer – må man sige, at gravskikken var præget af variation og mangfoldighed. Der forekom genbrug af tragtbægerkulturens stenbyggede grave, fort-

sat brug af enkeltgravskulturens gravhøje, bygning af store gravkister af sten som minder om enkeltgravskulturens, grave under flad mark og ligbrænding. Den gravform, man kan kalde karakteristisk for perioden, er hellekisten. Hellekisterne er små gravkamre bygget af flade sten. De er sjældent over 2,75 m lange og højst 1 m brede. De blev ofte dækket af en lille høj. De blev som regel brugt flere gange, og der findes tit rester af flere mennesker i og omkring dem.

Til slut skal vi nævne en gravform som peger fremad. Den blev tilsyneladende til *måden*, de øverste lag i samfundet lod sig begrave på i perioden, der fulgte. Man lagde den døde i en kiste, der var lavet af en udhulet egestamme, anbragte en svær stenpakning omkring kisten og byggede en høj ovenpå. Vi skal høre mere til denne type i det følgende.

Fjerne forbindelser – bronzealder

Omkring 1800 f.Kr. kom der efterhånden mere metal til området. Metalgenstande af bronze og i mindre grad guld begynder at blive så iøjnefaldende blandt fundene, at man har valgt at kalde de følgende 1300 år for bronzealderen.

Vil det sige, at nu kom metalteknologien til og revolutionerede samfundet og hverdagen for tidens mennesker? Det vil det tilsyneladende ikke! Når vi i dag tænker på metal, tænker vi nok først og fremmest på det som et nyttigt råmateriale, der indgår i værktøj og redskaber, som kan gøre vores arbejde og vores fritid lettere. Det er den rolle, metal fortrinsvis spiller i dag. Men her må vi igen passe på, at vi ikke lægger vor egen tids værdier og tankegang »i munden« på forhistori-

ens mennesker! Metallet kom nemlig ikke i første omgang til at fungere som et »nyttigt« materiale i vor tids forstand. Det kom til at betyde noget for datidens samfund; men dets væsentligste indflydelse blev mere indirekte, end den blev direkte på produktionsmåden, og det kan man i øvrigt godt se, når man kigger lidt nærmere på fundene fra perioden.

Produktionsmåden var tilsyneladende en fortsættelse af den tradition, der blev grundlagt tusind år før i enkeltgravskulturens tid. Kvægbruget dominerede. Man foretrak stadig de åbne områder, som gav mulighed for store græsningsarealer. Kvægbruget blev suppleret med agerbrug. Byg var stadig den vigtigste kornsort, og der blev stadig pløjet med ard. Arden blev efterhånden forbedret rent teknisk, men den var stadig ikke nogen rigtig plov. Den vendte ikke jorden som vor tids plov, den løsnede kun de øverste jordlag ved at kradse et net af furer på kryds og tværs i marken. Høstredskabet var stadig flintseglen. Først noget oppe i perioden begyndte man så småt at lave kornsegle af bronze.

Der var kommet nye husdyr til, som allerede fra begyndelsen af perioden fik en så stor betydning, at det afspejler sig i fundene. Det var hestene. Det ser ud til, at de først og fremmest var vigtige som køddyr, men de blev også brugt som trækdyr. Den tids forholdsvis små heste blev nok ikke spændt for de tunge arbejdsvogne. De blev sat til at trække de mere lette pragtvogne, vi har rester af fra flere fund. Vi kan se på forskellige afbildninger af vogne, der blev brugt i kultens tjeneste, at de var udstyret med lette hjul med fire eger.

Vognene fik efterhånden mere at

*Pløjning med ard i bronzealderen:
Samtidig afbildning, og som det kan
have set ud i virkeligheden.*

køre på. Bopladserne blev forbundet med et net af veje – eller rettere hjulspor – og vadesteder blev sikret med lag af grene på tværs af kørselsretningen. Det er sandsynligt, at landets ældste hovedvej, hærvejen ned gennem Midtjylland, blev en vigtig trafikåre allerede på den tid.

Mens transportsystemet på land var under udvikling, skete der også nyheder til vands. Stammebåden, hvis bygningsprincipper blev grundlagt allerede i jægerstenalderen, var stadig i brug (det er såmænd først oppe i vort århundrede, den er blevet et sjældent syn). Men samtidige afbildninger viser, at man også brugte større fartøjer. Vi kan finde skibstegninger indpunslet i bronzegenstande og hugget i sten, og

vi har oven i købet et fartøj bevaret, der ligner skibene på billederne. Det er godt nok bygget små hundrede år efter bronzealderens slutning, så det er en ret sen type, der måske er noget forskellig fra de ældre skibe, vi har billeder af. Men det kan nok vise os noget om, hvordan de har set ud. En gammel håndværksmæssig tradition forsvandt jo ikke med ét slag, bare fordi nutidens forskere har fundet det praktisk at kalde tiden efter 500 f.Kr. for jernalderen.

Vi har efterhånden fået et rimeligt billede af menneskenes huse på den tid. De fleste spor, vi finder, stammer fra huse med en længde på mellem 10 og 30 meter. Bredden har varieret omkring 8 meter. Husene var tilnærmel-

Skibet: Man har brugt dækstenen på en dysse fra tidlig bondestenalder til at afbilde skibet på. Det er omgivet af skåltegn, som er almindelige på helleristninger fra bronzealderen. Oven på dækstenen er der endnu et skib. (opmalet helleristning).

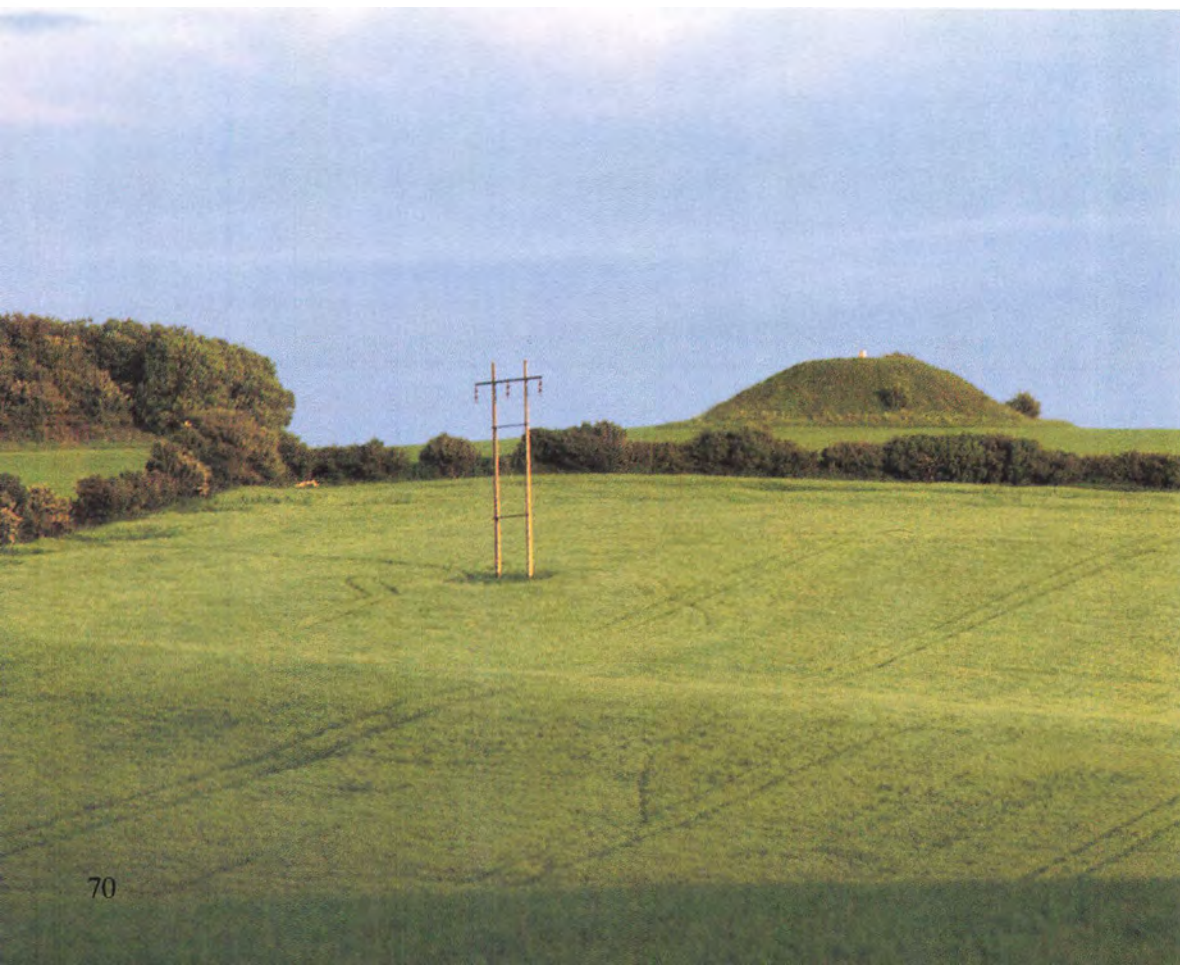

sesvis øst-vest orienterede. Det var mest praktisk, når man skulle udnytte solvarmen og undgå, at husene blev belastet for meget af vindens pres. De blev bygget over en tømmerkonstruktion af to rækker tagbærende stolper og vægstolper, der bar en vandret rem under tagskægget. Gavlene var afrundede, og ydervæggene var dækket af lerklining på fletværk af grene. Stumper af lerklining viser i øvrigt, at det forekom, at væggene fik en gang hvidtekalk, og at de nogle gange blev be-malet; men hvad motiverne var, har vi ingen mulighed for at slutte os til. Husenes indgange lå midt på langsiderne. Inde i husene var østenden indrettet som stald. Vi har antydninger af en sådan indretning allerede i nogle af dolk-

tidens huse; men i flere af bronzealde-rens hustomter er der fundet ganske tydelige spor af stolper, der må have været en del af båseinddelingen i en stald.

Det treskibede langhus med stald i østenden, som denne type kaldes, bruges i øvrigt som beboelse i resten af forhistorien. Størrelse og form variere-de med tiden, men de almindelige principper for husbygning blev fastlagt med denne type.

Det er vanskeligt at bestemme, hvor mange af den slags huse der stod på en boplads, og hvor mange mennesker der boede der. En udgravning kan sag-tens afsløre op til 30 hustomter tæt op ad hinanden, men man kan ikke nød-vendigvis se, hvor mange af dem der

har stået samtidig. Måske 5, måske flere.

I det hele taget er befolkningsstørrelsen i forhistorien en svær størrelse at have med at gøre. For at nå frem til et rimeligt gæt må man først finde ud af, hvor befolkningstætheden var størst. Det må man regne med, at den var i de områder, vi har flest fund fra. Man må så søge at vurdere, hvor mange mennesker der – med den tids teknologi – kunne leve af at arbejde med jorden der. Samtidig må man skæve til, hvordan befolkningsstørrelse og -tæthed er i samfund, der »ligner« det, vi ønsker at vurdere. Det vil sige bruge både etnografiske og historiske eksempler. Ud fra sådanne overvejelser kan vi nå frem til, at der på hele området har

levet et par hundrede tusinde mennesker i bronzealderen.

I den første del af bronzealderen er de grave, vi har bevaret til i dag, fortrinsvis højbegravelser. Disse gravhøje kan som regel kendes på, at de – når der var mulighed for det – blev placeret højt i terrænet. Ser man en nærmest halvkugleformet knold, der ligger øverst på en bakketop, så den kan ses viden om, kan man være næsten sikker på, at man står over for en gravhøj fra ældre bronzealder. Højene blev bygget af græstørv. Der blev skrællet græstørv af op til 7 hektar blot for at bygge en enkelt storhøj. Den forringelse, der hermed skete med områder, der ellers kunne bruges til agre eller græsgange, er værd at tage med i betragtning, når

Bronzealderens storhøj I: Den typiske placering af en storhøj fra bronzealderen: Højt og dominerende i landskabet.

man skal vurdere, om man står over for en rig grav. Når man ser højen, kan man i hvert tilfælde umiddelbart konstatere, at den højsatte fik så og så mange hektar gode frugtbare græsgange med sig. Da jorden og dens frugtbarhed var de efterlevendes eksistensgrundlag, var selve højen nok ikke den ringeste gravgave. Det gælder, selv når vi ikke tager den tid, der blev brugt på at opføre den, med i betragtning. I bunden af højen, eventuelt under forskellige stenlægninger, blev den døde og hans eller hendes gravgaver lagt i en kiste af en udhulet egestamme. De blev iklædt deres dragter og bar deres smykker og våben (kvinder: dolk, mænd: sværd og/eller økse). De fik

Bronzealderens storhøj II: Skånes største. En formidabel gravgave.

udstyr med i kisten: Kunstfærdige træskåle, en klapstol, barkbægre eventuelt med gæret alkoholholdig drik er noget af det, der forekommer i gravene. Desuden er der i nogle af højene spor af kannibalisme. Der findes flere årsager til, at mennesker æder deres artsfæller: Man kan simpelthen gøre det, fordi man er sulten. Men i almindelighed æder folk nødtigt hinanden af den grund. Det er noget, man kun ser i meget ekstreme situationer. En anden forklaring er, at kannibalisme kan indgå i et magisk ritual eller en kultisk handling, og det er som regel det, der er årsagen, når det er skik at æde mennesker i et samfund. Vi har spor af menneskeæderi helt tilbage fra ertebølletid, men det er vanskeligt at gennemskue årsagen til det. Men ved hjælp af fundene i bronzealderhøjene kan vi konstatere, at det i hvert tilfælde på den tid lejlighedsvis indgik i begravelsesritualet, at man åd en eller anden.

Højbyggeriet fortsatte i omkring 800 år; men efter 1000 f.Kr. ændredes gravskikken, og ligbrænding blev på det nærmeste enerådende. De døde brændte ben og stumperne af deres gravgaver blev lagt i et lerkar eller i en anden slags beholder. Det var almindeligt at sætte disse urner ned i siden på de gamle gravhøje. Det forekom også, at der blev bygget små høje over urnerne, og der blev rent undtagelsesvist bygget en storhøj over en brandgrav. Ligbrændingsskikken betyder, at vi kun har et sløret billede af, hvad de døde fik med på ligbålet. Fundene fra brandgravene er i almindelighed færre end dem fra egekisterne. En del af denne forskel skyldes nok bevaringsforholdene; men man kan nok fastslå, at begravelsesritualerne i bronzealde-

rens sidste 500 år var betydelig mindre ressourcekrævende end i de første 800 år.

Lad os til slut se på det materiale, der har givet perioden navn: bronzen. Bronze er en legering af kobber og 5-10% tin. Der forekommer hverken tin- eller kobbermalm her i landet, så al den bronze, der endte heroppe, stammede langvejs fra. Nogle af tidens vigtigste forekomster af tin, kobber og i øvrigt også guld lå i områder omkring Donau. Blandt andet herfra bredte bronzen sig ud over Europa via udviklede udvekslingssystemer. Efterhånden som den nåede nordover, indgik både metalbarrer og færdige genstande i udvekslingen. En portion bronze, der nåede hertil, kom ikke den direkte vej. Den havde skiftet hænder mange gange, og metallet kunne stamme fra flere forskellige udvindingssteder. Hvad man ydede til gengæld for bronzen, er ikke let at gennemskue. Rav kan være en af tingene, men det er givetvis kun en blandt mange. Når genstande udveksles i et sådant system, kan »ydelse« og »modydelse« ende de mest besynderlige steder, og ad hvilke veje, de nåede derhen, og hvorfra de oprindeligt stammede, kan det være vanskeligt – ja somme tider umuligt – at kortlægge.

Men bronzen nåede i hvert tilfælde herop, og den gav anledning til, at der blev skabt en ny gruppe af håndværkere. Bronzegenstandene fra perioden afslører, at bronzesmedenes faglige kunnen og viden var så stor, at der må have været tale om et ret specialiseret håndværk. Støbeteknikken kunne sagtens leve op til en nutidig gørtlens standard, man mestrede hamring og drivning (som ikke er nogen nem sag, når råmaterialet er bronze), og man kend-

te den betydning, forskelligt tinindhold havde for bronzens sejhed eller hårdhed. Foruden det kendte man flere måder at dekorere bronzegenstandenes overflader på.

Hvad var det så for genstande bronzesmedene lavede? Vi har antydnet, at bronzen ikke umiddelbart blev noget værktøjsmetal. Hvor det var mest indlysende, begyndte man så småt at lave

værktøj af metal i løbet af perioden. Økser, segle og knive af bronze var eftertragtede og værdifulde genstande. Det passer også sammen med, at det er behersket, hvad man finder af bronzegenstande på bronzealderbopladserne. Derimod finder man som regel læssevis af tildannet flint. Så på den måde var det stadig stenalder. Der er derimod fundet hundredevis af kilo bronze- og

Bronzen i brug I: På denne helleristning ses blandt andet to mænd med sværd og store økser. Tilsvarende rigt dekorerede økser er fundet her i landet. De er hverken våben eller værktøj – flere af dem består af en tynd skal af bronze støbt over en lerkerne – men kultøkser. Hvad vi ser på helleristningen er formodentlig en af bronzealderens religiøse ceremonier, hvori seksualitet tydeligvis også har indgået.

guldgenstande, der blev nedlagt som ofre i søer, vådområder og på kultsteder. Vi finder også bronzen i de rige grave i højene, og da gravskikken ændredes til ligbrænding, og gravgaverne blev mere sparsomme, tog offerskikken et vældigt opsving: Hvad der ikke endte i gravene, endte så i mosen. De genstande, der er tale om – og som udgør den største del af bronzefundene –

Bronzen i brug II: En af de to hjelme af hamret bronze, som blev fundet i en lille mose ved Viksø ved Frederikssund.

er *ikke værktøj!* Det er våben som sværd, dolke og økser, det er genstande, som vi i dag ville kalde kunst: smykker, små statuetter, lur, hovedprydelser, kunstfærdige rageknive, fine pincetter, importerede kar sydfra osv. Alle de pyntelige genstande, som med forkærlighed anbringes på de mest fremtrædende steder i museernes bronzalderudstillinger.

Men i tiden efter 700 f.Kr. var bronzen tilsyneladende ikke så rigelig mere. Der er længere mellem de rige fund fra den tid. Til gengæld dukker der efterhånden et nyt metal op. Et metal der i langt højere grad end bronzen fik direkte betydning for produktionsmåden.

Kvægbrugernes samfund

Vi har fortalt, at der omkring 2800 f.Kr. skete noget med produktionsmåden. Kvægbruget blev langt vigtigere, end det havde været for de bondesamfund, der eksisterede før den tid. Men hvad betød ændringen for den sociale lagdeling, der var opstået efter den neolitiske revolution? Fik den som konsekvens, at de grundliggende forhold i samfundet ændrede sig? Var det i virkeligheden en ny økonomisk og social revolution, eller var det en tilpasning: en videreudvikling af produktionsmåden, som nok fik konsekvenser for samfundene, men ikke rokkede ved deres måde at fungere på? Det sidste er nok tilfældet.

Lad os begynde med at se på nogle af de forhold, vi tog op i afsnittet om agerbrugernes samfund.

Der blev stadig ofret store mængder arbejde og meget af samfundets overskud på at bygge gravmonumenter.

Enkeltgravskulturens høje, dolktidens forskellige gravformer og bronzalderens storhøje og ikke mindst de gravgaver, der blev lagt i dem alle, må ses som en fortsættelse af den tradition, der blev grundlagt af agerbrugerne. Der blev stadig ofret ekstra opmærksomhed på bestemte grupper i samfundet. Der var naturligvis forskel på, hvor mange ressourcer der blev brugt på en gravlæggelse. Forholdet mellem de forskellige grupper i samfundet var ikke uforandret gennem 2300 år. Der kan ses en udvikling, som synes at kulminere med bronzalderens storhøje.

Det blev antydet, at der allerede i begyndelsen af agerbrugssamfundenes tid udskilte sig magtfulde slægter, som tilegnede sig en del af produktionsoverskuddet. Meget tyder på, at de øverste sociale lag i bronzalderens samfundene – de mennesker, der endte i storhøjene – bestod af sådanne magtfulde slægter, som havde kontrol med livet på bopladsen og vareudvekslingen med omgivelserne.

En anden af kvægbrugersamfundenes skikke med rødder tilbage til agerbrugssamfundene er offerskikkene. Der blev ofret forskellige genstande gennem hele perioden. I enkeltgravs- og dolktid var ofrene fortrinsvis lokale produkter; men da metallet kom til området, blev det allerede fra begyndelsen et vigtigt indslag i offerskikken. Ofrene blev med forkærlighed foretaget ved søer og vådområder (de fungerede i øvrigt som offersteder gennem hele forhistorien), ved store sten, som på en eller anden måde må have indgået i kulten, eller ved store kultområder. Fra bronzalderen kendes store anlæg, der må være resultater af en fællesindsats af flere bopladser. Det er nærliggende at tro, at en sådan fælles-

opgave og et fælles samlingssted virkede stabiliserende på forholdet mellem bopladserne, ligesom de indhegnede områder fra tragtbægtid.

Det kan ved første øjekast se ud til, at kvægbrugersamfundenes tid var en temmelig urolig periode, og menneskene var ret krigeriske. Enkeltgravskulturen kaldes nu og da for *stridsøksekulturen*. Efter den følger *dolktiden*, og i fundene fra bronzealderen vrimler det med økser, dolke, spyd og sværd. Man forestiller sig umiddelbart, at tiden har været præget af rabalder og våbengny. Men der er nu nok grænser for, hvor meget gny der er kommet af de våben. Undersøger man dem nærmere, viser det sig nemlig, at de for en stor dels vedkommende var paradevåben og statussymboler. Enkeltgravskulturens fint udslebne stridsøkser var ofte så spinkle, at de ville knække ved en større belastning, og deres skafthuller så tynde, at de ikke kunne rumme et særlig solidt skaft. Dolktidens flintdolke med deres tynde blade kunne heller ikke tåle en hård behandling. Bronzealderens våben bærer ofte præg af, at der er tænkt mere på et imponerende stort forbrug af bronze og/eller store arbejdskrævende dekorationer end på genstandenes funktion som våben. Mange af sværdene er tunge og vanskeligt håndterlige, og der er fundet store drevne pragtskjolde, der er lavet af så tynd plade, at de kunne gennembores uden besvær, og hjelme som ikke var hjelme men hovedprydelser. Genstande som man var bedst tjent med at smide fra sig, hvis det rigtig gik løs!

Spørgsmålet er også, om effektive våben var så vigtige. I vore dage er begrebet våben entydigt forbundet med fysisk vold og tvang. Men i samfund

som kvægbrugernes er det sjældent nødvendigt for overklassen at forsvare den sociale orden med våben i hånd. Den opfattes af menneskene som en naturgiven virkelighed og betragtes nærmest som noget eviggyldigt og uforanderligt. Men forsvinder illusionen om eviggyldighed og uforanderlighed, får overklassen problemer! Skal den opretholde sin position, er det derfor vigtigt, at den sociale orden bekræftes hele tiden. En af de måder, det kan foregå på, er, at overklassen opfører sig på en måde, vi i vores samfund ville kalde uforskammet velhavende. For eksempel ved at slæbe rundt på kilovis af bronze og guld i form af våben og smykker, og ved at vise at de havde kontrol med store værdier ved at ofre dem i grave og moser. Det har for den tids mennesker »bekræftet«, at overklassen *var og blev* overklasse.

Dermed er ikke sagt, at den sociale orden i kvægbrugersamfundene var baseret på en fiks idé! Vi har fremhævet det for at forklare, hvad der måske ligger bag den tilsyneladende ødselhed med luksusgenstande på den tid – og for måske samtidig at forklare, hvorfor samfund, der er organiseret på den måde, er så sårbare over for svigt i tilførsler af statussymboler. Overklassen havde naturligvis ikke haft mulighed for at opnå kontrol med værdier i den størrelsesorden, hvis den ikke havde haft en rolle i planlægningen af produktionen og i vareudvekslingen.

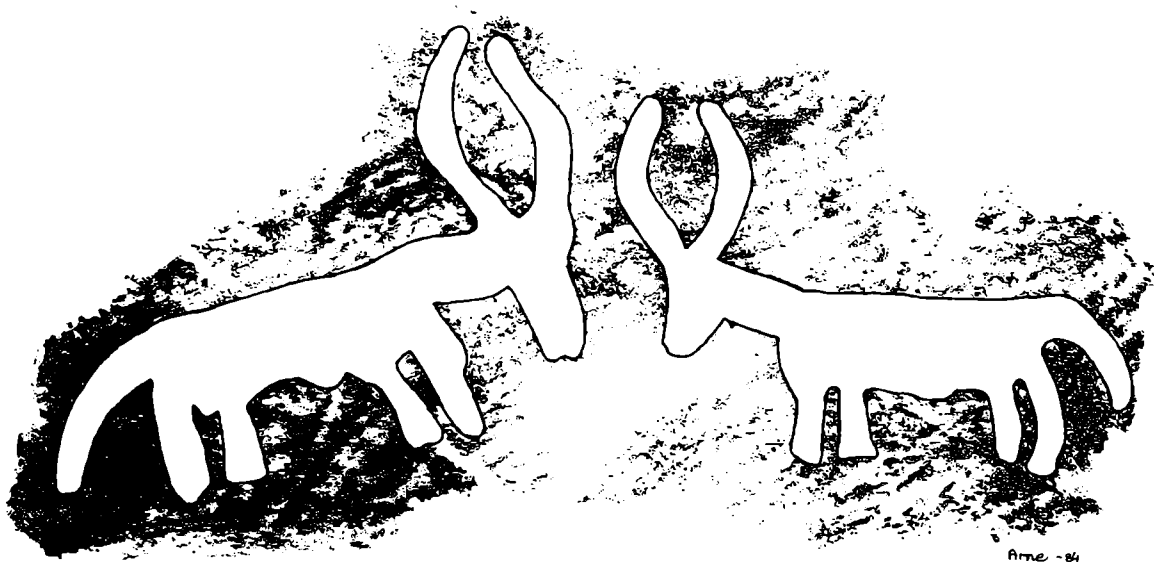
Rigdommene kom jo ikke ud af den blå luft. Hver gang der blev bygget en høj, hver gang der blev tildannet en stridsøkse, og hver gang der kom en portion bronze til bopladsen, var det et resultat af menneskers arbejde. Både direkte for dem, der byggede højene og lavede genstandene, og indirekte i

form af det overskud, der skulle produceres i landbruget, for at holde alle disse ekstra aktiviteter i gang. Bruger vi igen bronzealderen som eksempel, viser offerfundene og monumenterne os, at man faktisk var i stand til at producere et ganske imponerende overskud. Vi kan samtidig se, at de øverste lag i samfundet tilegnede sig en stor del af overskuddet. Det er dem, der ligger i højene, og det var givetvis dem, der stod for offerceremonierne og administrerede de værdier, der blev ofret.

Der fandtes altså grupper af udbyttere og udbyttede, og der var folk, der levede en mindre slidsom tilværelse end andre. Men overklassen måtte betale dyrt for at opretholde sin position. En stor del af de værdier, den tilegne-

de sig, måtte den tilsyneladende bruge på at opretholde sin egen stilling i toppen af samfundet. Meget af overskuddet blev ikke brugt på dagligdags formål. Det blev brugt på gravmonumenter, statussymboler og -demonstrationer.

De rige fund bliver færre fra perioden efter ca. 700 f.Kr. Det kan være tegn på, at metalleverancerne begyndte at svigte; men det kan samtidig være et tegn på, at det gamle sociale og økonomiske system var ved at have udspillet sin rolle, og noget nyt var undervejs. Noget nyt, der på længere sigt fik store konsekvenser for samfundet, dets indretning og de grupper af mennesker, det bestod af.

T. Ball - 86

*Smeden: Jern: Det nye materiale
indvarslede store omvæltninger i
menneskenes hverdag.*

Jernalderen

Fra boplads- til landsbysamfund

Nede i Europa havde man brugt jern i lang tid, før det fik betydning i Norden; men omkring 500 f.Kr. begyndte man også at tage det i anvendelse her.

Jern var ikke som bronzen et materiale, der først og fremmest blev brugt til pynt. Det blev et regulært værktøjsmateriale, og det muliggjorde en udvikling i våben og redskaber, som ikke kunne lade sig realisere med bronze og flint som råmaterialer. Desuden var jern et lokalt råstof. Myremalmen kunne graves op adskillige steder, og brændet til udsmeltingen kunne hentes i skoven. Jern skulle ikke fremskaffes via indviklede udvekslingssystemer, der rakte langt ud over området.

Det var i virkeligheden en helt ny slags råstof, der blev taget i brug. Dets tilsynekomst faldt sammen med store sociale omvæltninger, der indvarslede sammenbruddet på et ældgammelt system, og som blev startskuddet på udviklingen af en ny form for samfund.

Der er to egenskaber, der springer i øjnene, når man betragter samfundsudviklingen i jernalderen: Den ene er en stigende forskel mellem over- og underklasse. Den anden er en højere grad af specialisering af funktionerne i det daglige arbejde.

Mens gravene i den sidste del af bronzealderen og den første del af jernalderen havde et ret ensartet præg med hensyn til indhold af gravgods, begyndte der nu at tegne sig tydelige

»sociale« forskelle mellem dem. Der dukker ekstremt rige grave, som skiller sig ud fra de øvrige, op i fundene fra tiden op imod Kr.f. Den periode, hvor lagdelingen af samfundet synes at være i drift, var ved at være ovre, og fundene tyder på, at en ny overklasse var ved at rykke ind i toppen af samfundet.

Det nye metal betød, at der opstod en række nye erhverv. Mest iøjnefaldende er naturligvis smeden. Bronzesmedens tilknytning til produktionsmåden var i første omgang indirekte. Hans vigtigste rolle var at levere de genstande, der var så vigtige for oprettholdelsen af samfundets klassedeling. Smeden, der brugte jern, var mere direkte knyttet til produktionen. Jernalderens smede lavede selvfølgelig også våben og nips, men det var med jernalderen, metal for alvor blev brugt til værktøj.

Specialiseringstendenser prægede store dele af samfundet. De faldt sammen med de første mere faste handelspladser i Norden. Fremkomsten af den slags handelspladser hang nøje sammen med, at bestemte grupper af mennesker brugte det meste af deres arbejdstid på et håndværk. I takt med at udviklingen af produktionsmåden giver anledning til, at der opstår nye grupper, udvikles landsbyens sociale orden. Der opstår en indre arbejdsdeling i langt højere grad end på de tidligere tiders bopladser. Adskillelsen mellem den *primære* produktion af fødevarer og de *sekundære* aktiviteter –

FBau - 86

*Broskovvejen: Jernalderens
produktionsmåde og handel krævede
udvikling af transportsystemet på land.*

produktion af redskaber og værktøj, som mere eller mindre havde været en bibeskæftigelse for bonden – begynder at blive mere tydelig. Smeden, der var landsbyens ekspert i at arbejde med jern, var det første eksempel herpå. Udviklingen af de specialiserede håndværk er en lang proces, der fortsætter godt op i senmiddelalderen; men det er en udvikling af produktionsmåden, der begynder i jernalderen. For mens bronzesmedens rolle var at ligne med en kunstners, fik smeden i jernalderen en anderledes direkte rolle i produktionen. Han kunne lave det værktøj, bønderne fik brug for i deres arbejde.

Udviklingen af landsbyens sociale struktur afspejler sig i en række midt- og vestjyske fund, der stammer fra det sidste halve årtusinde før vor tidsregnings begyndelse.

Udgangspunktet var bopladser, som bestod af en halv snes huse, som ikke afveg særlig meget fra hinanden i størrelse. Lidt senere blev sådanne bopladser forsynet med et fælles hegn; men efterhånden tog udviklingen frem mod landsbysamfundet tilsyneladende fart.

En vestjysk landsby fra perioden omkring 100 f.Kr. kan illustrere dette. Landsbyen bestod i sin første fase af mindre end ti langhuse. Nogle af dem med stald i østenden, et par stykker uden, og udover dem var der enkelte småhuse og en smedje. Et enkelt af langhusene skilte sig ud fra de øvrige. Det var betydeligt større, der var plads til mange flere dyr i stalden, og den keramik, der fandtes i huset, var betydelig mere luksuspræget end den i de andre langhuse. Landsbyen var forsynet med et fælles hegn, der afgrænsede et område på ca. 130×80 m. Husene lå – med en enkelt undtagelse – på en række langs indersiden af nordhegnet,

således at den største del af området inden for indhegningen var én stor åben plads. Flere af husene var forsynet med særskilte indhegninger, og især den store gårds indhegning var særlig solidt bygget.

Landsbyen voksede voldsomt i løbet af et par hundrede år. Dens areal blev ikke meget større. Dens omrids forblev nogenlunde det samme bortset fra enkelte udvidelser. Den kom til at bestå af et halvt hundrede huse, der lå i et ret kompakt bælte på indersiden af det fælles hegn. Midt i landsbyen, omgivet af bebyggelse til alle sider, lå en stor åben plads på ca. 70×40 m. I øvrigt var mange af gårdene stadig forsynet med deres egne hegn og særskilte indgange gennem fælleshegnet. Landsbyen havde, da den var mest udbygget, en befolkning på 200-270 mennesker, og gårdene havde et samlet kreaturhold på 300-350 høveder. Til landsbyen hørte på det tidspunkt 2-3 smedjer.

Vi kan følge bestemte samfundsforhold gennem landsbyens udvikling. Storgården, der allerede var et dominerende indslag i den tidligste fase, kan følges, så længe landsbyen eksisterede. Det er sandsynligt, at magtforhold og landbrugsproduktion allerede var præget af sådanne storgårde med stort husdyrhold og formodentlig store marker. Det er en tendens, vi også ser senere i jernalderen. Den fælles indhegning og det store åbne fællesareal antyder, at landsbyen var en økonomisk enhed med en fast social struktur, en fælles tilrettelæggelse af nogle af arbejdsopgaverne og en intern arbejdsdeling. Smeden – den specialiserede håndværker – var blevet en fast og uundværlig del af produktionsstrukturen. Det kan ses af, at antallet af smedjer simpelthen vokser med antallet af

Husbygning: Op mod Kr.f. sker der tilsyneladende en vigtig social og økonomisk udvikling af landsbysamfundet.

gårde.

De mange individuelle hegn og indgange i fælleshegnet ved de enkelte gårde tyder samtidig på en vis afgrænsning i forhold til fællesskabet. Enkeltgårdene fungerede sandsynligvis i høj grad som selvstændige produktionsenheder.

Den tidlige jernalder er som en gråzone mellem bronzealderens mere ideologibaserede undertrykkelse af folket og et system, hvor forholdet mellem grupperne i langt højere grad blev bestemt ved formelle regler og fysisk vold. Vi aner et samfund i ændring og ufred. Der blev bygget tilflugtsborge tæt ved landsbyerne. Man fornemmer, at det var en hård tid for de almindeli-

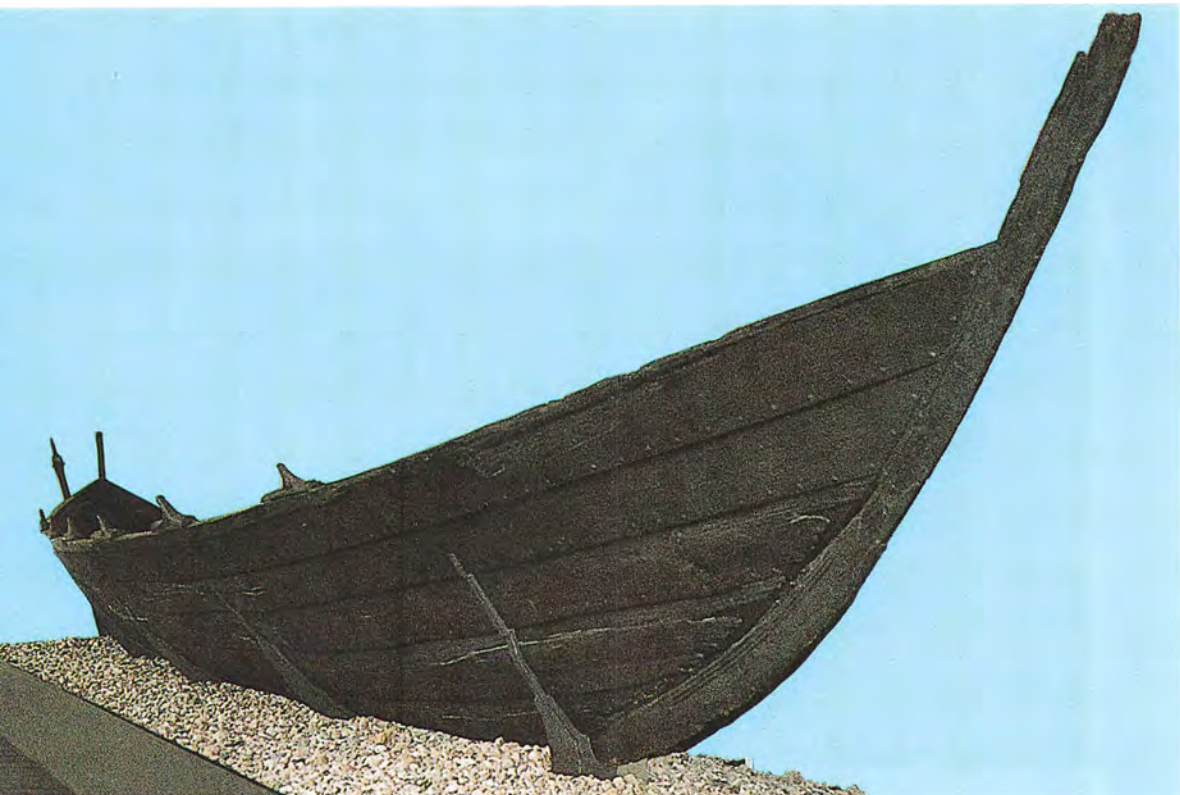
Borremose: Jernalderen var en urolig tid med hyppige krige. I Vesthimmerland blev der bygget et forsvarsanlæg på en flad holm i en mose.

Mosen blev afgravet, så vandet stod blankt, der blev lavet volde og voldgrav, og vadestedet ind til land blev gjort farbart med en stensætning.

Fæstningsanlægget blev kun brugt i kortere perioder; men der blev senere anlagt en landsby på stedet. Vold og grav forfaldt, og oven på vadestedet anlagdes den stenbrolagte vej som kan ses i dag.

ge bønder. Det arbejdende folk var ikke kun presset af kampen for det daglige brød, det måtte også leve i frygt for overfald og udplyndring og i frygten for at blive taget til slave. Slaveriet blev en del af samfundets økonomi, men det er ikke muligt at bedømme dets omfang. Man skal ikke forestille sig, at det havde samme betydning som i det antikke Italien. I Norden fik man aldrig et så udviklet slaveri, som vi kender det derfra, hvor produktionsformen var helt domineret af slaver.

I kølvandet på koncentrationen af rigdom og magt fulgte en stadig større anvendelse af vold og krigsførelse. Fra tiden op til Kr.f. er bevaret et antal grave, hvor den gravlagte var bevæbnet til tænderne med sværd, lanser osv. Og det var vel at mærke våben, der

kunne bide! Senere – efter Kr.f. – har vi vidnesbyrd om regulære slag, hvor den sejrende part ofrede den slagne parts våben og udstyr i en sø eller en mose. Vi kan udlede af fundene, at der var tale om hære, der bestod af op til flere hundrede fodfolk suppleret med et mindre rytteri.

Så store hære må have krævet en organisation, eventuelt af stormænd. Det ser ud til, at der var tale om store krigstogter flere hundrede år før den såkaldte vikingetid.

Nu må man ikke opfatte Norden som et isoleret område i jernalderen. Det var det ikke. Tidens stormagt Rom havde sine forposter få hundrede kilometer mod syd.

Det store Kimbrertogt, som fandt sted ca. 100 f.Kr., har betydet meget

for den måde, vor tids mennesker opfatter Norden i jernalderen og dens forhold til Rom. Hvor meget det har betydet, kan vi se af, at flere forfattere har skrevet romaner med udgangspunkt i disse begivenheder. Johs. V. Jensens »Cimbrernes Tog« og Ebbe Kløvedals »Fæ og frænde« kan nævnes. Flere har ment, at Kimbrerne kom fra Himmerland, men sandheden er, at det ved man intet om. Hvad vi ved er, at gennem ca. 14 år drog en kæmpe stor folkehær – mænd, kvinder og børn – rundt i Europa. Den besejrede stormagten Rom i flere slag, hvor romerske hære forsøgte at dæmme op for dens fremtrængen, og til slut udgjorde den efter romernes egen mening en trussel mod selve Rom. Turen sluttede barskt for Kimbrerne og Teu-

Nydambåden: Nydam Engmose på Sundeved var en sø i jernalderen. I perioden omkring 3.-5. århundrede e. Kr. blev den brugt som offersted. Der blev foretaget flere store ofre af våben og udstyr, blandt andet af denne store egetræsboat.

Den romerske hær var rygraden i det romerske imperium.

tonerne. Den romerske hærfører Marius nedkæmpede dem i et voldsomt slag tæt ved Navara, og flere tusinder blev taget til fange og blev brugt som slaver.

Den videre betydning af disse begivenheder var dog i virkeligheden minimal. Derimod fik andre forhold større konsekvenser for det daglige liv i Norden i de næste århundreder.

Nordens handelssamkvem med Syd-europa fortsatte og blev udvidet gennem jernalderen. Vi har mange fund af romerske sager her i landet. Det drejer sig mest om luksusvarer, der blev produceret i de områder, Rom dominerede. Men romernes ønske om at trænge videre nordpå blev stoppet ved, at germanerne slagtede ikke mindre end tre romerske legioner i Teutoburgerwald. Kejser Augustus' totale militære nederlag betød, at romerne opgav at erobre Germanien. Grænsen blev Rhinen. Det fik afgørende betydning for udviklingen i hele området mod nord. Det kom ikke ind under en massiv kulturpåvirkning fra middelhavslændene, før kristendommen bredte sig dertil. Udviklingen af byer blev for eksempel ganske anderledes i Norden end i Syd-europa. Også lovgivning og moral udviklede sig anderledes. Kulturimperialismen sydfra nåede først til Norden i middelalderen.

Det er væsentligt at bruge lidt plads på at beskrive, hvordan romerne betragtede deres naboer mod nord. Den udførligste skildring finder vi hos den romerske forfatter Tacitus. Han var en aristokrat, som i perioder var blandt de ledende politikere i Rom, men som ønskede den gamle romerske republik tilbage. I tiden omkring 100 e.Kr. skrev han en lille bog: »Germania«, som er en skildring af Germanien. Tacitus' beskrivelser supplerer meget af den vi-

Bække – monumenterne: Ved et par gravhøje fra bronzealderen, der allerede var omkring 2500 år gamle i vikingetiden, placerede man et gravmonument: En skibsformet stensætning, hvis stævn blev prydet med en runesten med indskriften: »Revne og Tobbe gjorde disse kumler efter deres moder Vibrog«.

den, vi har fra de arkæologiske fund. Vi får beskrevet germanernes kost- og drikkevaner. Her kan vi læse om slaver, og vi får en forklaring på moseligerne fra jernalderen:

»Forrædere og overløbere hænger de i træerne. Kujoner, krigsrædde og bøsser sænker de i smudsige sumpe med greneværk ovenpå.«

Det store problem ved at bruge Tacitus' bog som historisk kilde er, om fortællingerne om germanernes mandighed, mod, arbejdsiver, gode moral og hårde straffesystem virkelig handler om germanerne, eller om de er et politisk forsøg på at styrke den romerske moral. Sagt på en anden måde: Bogen »Germania« er formodentlig både et forsøg på at ændre forholdene i Rom og en tillempet beskrivelse af Germanien.

Mod historisk tid

I jernalderens sidste århundreder begynder den egentlige Danmarkshistorie – primært fordi der begyndte at blive skabt skriftlige kilder i vort eget område. Perioden kaldes vikingetiden, og den anses af mange for at være noget ganske særligt, som derfor behandles helt isoleret fra jernalderen. Men der er ikke nogen rimelig grund til at foretage en massiv adskillelse mellem jernalder og vikingetid. Produktionsmåden er ikke i sit væsen forskellig i jernalder og vikingetid. Opdelingen af klasserne mellem stormænd, bønder og slaver fortsætter også i vikingetiden. Skal man lave kronologiske skel i den lange landbrugsperiode, er det langt mere relevant at fremhæve hjulplovens gennembrud i middelalderen som et betydningsfuldt vendepunkt fremfor at

Lejre: Stolpehullerne til denne vikingetids gårdsvægge er markeret med hvide paptallerkener. Sporene efter de tagbærende stolper anes som to rækker mørke pletter ned gennem huset. Ved udgravningen blev det formodet, at det var Lejres kongsgård.

skille ved nogle vikingetogter.

Vikingetiden er den sidste del af jernalderen. Den er også en overgangsperiode mellem forhistorisk og historisk tid. Man kan nu støtte sig til skriftlige kilder og ikke alene til arkæologiske fund. Studerer man perioden, kan man se, at det sidste par hundrede år af jernalderen var en tid, hvor der skete store forandringer. Danmark blev til ét kongerige, kristendommen holdt sit indtog, og Danmark og det øvrige Norden blev politisk en del af Europa. Men samfundets basis var den samme som før. Danmark var et landbrugssamfund præget af klasse modsætninger. Høvdingegårdenes størrelse i forhold til almindelige bøndergårde taler deres tydelige sprog. Det understreges ikke mindre af gravfund, der viser store forskelle mellem rige og fattige, ligesom det understreges af det endnu spinkle skriftlige kildemateriale.

Måske kan fundet af den 500 kvadratmeter store hal fra vikingetiden i Lejre medvirke til at bringe nyt lys over tidens klassesamfund. Alt tyder på, at der var tale om en anelig kongsgård, der tyder på en direkte videreførelse af jernalderens høvdingesamfund. For trælle og småbønder var der givetvis ikke nogen nævneværdig forskel på tilværelsen i jernalder og vikingetid.

Det danske samfund var frem til midten af tusindårene et landbrugs-samfund praktisk taget uden egentlige byer. Fundamentet i samfundet var oikosøkonomien (husholdningsøkonomien). De enkelte storgårde og landsbyer var uafhængige af den øvrige verden. Man producerede til sig selv og sine nærmeste – ikke som led i en statsøkonomi, men som parthaver i lokalområdets eller gårdens eget snævre økonomiske kredsløb. Det siger sig selv, at mulighederne for at styre den økonomiske udvikling i et sådant system er meget små. Statens rolle som økonomisk regulator var ikke nødvendig, som den er i dag. Staten var ikke uden betydning; men dens rolle var bare en anden. Det er lige så klart, at en oikosøkonomi ikke krævede en udviklet pengeøkonomi. Det hænger også sammen med den begrænsede handel, der fandt sted i denne samfundsform.

Tidens købmænd var vandrekøbmænd, som rejste rundt med hele deres formue og varelager. Varerne var primært luksusvarer, det vil sige mest ting, som overklassen ville købe: krydderier, glas, smykker og lignende. Handel med dagligdags varer hører middelalderen til. Selvfølgelig har smeden solgt sine produkter, men der er ikke tale om storstilet handel over lange distancer, sådan som senere

tidens købmænd praktiserede med dagligvarer.

Samfundets indre struktur var af en sådan beskaffenhed, at den enkelte fungerede inden for relativt små enheder. Disse små enheder var så til gengæld bestemmende for liv og død. Lykkedes det ikke stormanden at samle vinterforråd til sig selv, sine folk og sine slaver, så mødte sultedøde op. Uden for familie- og slægtsbånd følte ingen sig forpligtet til at hjælpe.

Denne livsindstilling ser vi også i de gamle nordboers filosofi. Fortællingerne om madorgierne i Valhal afspejler måske folks frygt for sultens indmarch. At en sådan frygt måske ikke har været så velbegrundet endda, er en helt anden sag. Fundene viser i hvert tilfælde, at vikingetidens mennesker blev store og stærke. Deres vækst blev tilsyneladende ikke hæmmet af eventuelle perioder med sult.

Det skal til slut anføres, at grundlaget for vikingetidens religiøse forestillinger var landbrugssamfundets frugtbarhedsdyrkelse, og de adskiller sig ikke i deres væsen fra jernalderens tro og forestillinger om verdensordenen.

Hvide Krist over for asa Thor

Hvem var Odin og Thor?

Ligesom det er tilfældet mange andre steder i verden, så havde den danske befolkning i hedensk tid ikke kun én men mange guder. Samtidig synes de nordiske aser, som guder kaldtes dengang, at være et underligt sammensurium af nordisk og asiatisk oprindelse. Asa-troen var under konstant forandring, og meget tyder på, at det først er i de sidste århundreder, før kristendommen kom til landet, at asa-troen så ud sådan, som vi kender den.

Den øverste gud var Odin, som var gift med Frigga. De havde et utal af sønner, hvoraf de mest kendte blev Thor, Hermod, Balder og Tyr. Odin var den klogeste af alle aserne. Han var krigsgud og samlede i Valhal alle,

der faldt i slag. Valhal var den største sal i hans borg, Gladhjem, som lå i Asgård, asernes land, der lå oven over himlen. Dette gudeunivers er nok en del af årsagen til vikingernes dødsforagt.

Livet i Valhal var godt og sorgløst, og det var derfor langt at foretrække fremfor livet i Hel, dødsriget, som var mørkt og kvalfuldt.

Odin vidste alt. Enten bragte hans ravne Hugin og Mugin ham bud, eller også så han eller Frigga selv, hvad han burde vide, fra borgen Valaskjald, hvorfra man kunne se hele den vide verden. Men Odin var ikke almægtig. Han og de andre aser lå i konstant konflikt med jætterne. Det var stærke kæmper, der boede i Udgård nede ved vandet. De var onde og fjendtligt

Nordiske guder: Ikke mindst i forrige århundrede var man meget optaget af den nordiske gudeverden.

stemt over for guder og mennesker. Udover disse to befolkningslag boede der mennesker, alfer (gode) og dværge (drilagtige) på jorden. Mellem Udgård og Valhal lå Midgård, hvor menneskene boede.

Asen Loke var ikke af gudeæt, men stammede fra jætterne. Loke havde knyttet blodsband med Odin, og kun derfor tolereredes han i Asgård. Han var skyld i næsten alle de ulykker, der faldt ned over aserne, men samtidig også deres hjælper, når de kom i vanskeligheder. Talrige steder i sagnene fortælles om, hvordan aserne holder ting, hvor de enten lægger råd sammen med eller imod Loke. Til sidst ender det med, at aserne binder Loke og holder ham i konstant pine. Sådan vil hans skæbne være indtil ragnarok.

Og ragnarok er netop det uhyre, som skal komme og gøre en ende på asernes verden – jordens undergang. Også her skal Loke spille en væsentlig rolle, ligesom de tre børn han har med jætten eller heksen Angerboda. Det er Midgårdsormen, Fenrisulven og Hel. Midgårdsormen favner alverden og har derved indflydelse på alt, hvad der sker. Fenrisulven er stærkere end alle aserne, men de har dog ved list fået den bundet – men kun indtil ragnarok – og dermed uskadeliggjort.

Hel er herskeren over dødsriget, men samtidig styrer hun misundelse, råddenskab, sult, dovenskab, lathed, sygdom, alderdom og forrådnelse. Alt i alt er hun det udtalte billede på død og forfald. Den, som var kommet i Hel-dødsriget-, var for altid fortabt, hvilket fortællingen og Hermods færd til Hel for at hente Balder efter dennes død med al tydelighed understreger.

Sagnet fortæller, at ragnarok indledes med fimbulvinteren, der er 3 hårde

vintre i træk uden sommer imellem. Fenrisulven slipper løs og opsluger selveste Odin, men må dog selv senere segne for en af Odins sønner, Vidar. Thor går imod Midgårdsormen, som han fælder, men han rammes af dens gift og dør. Således vil aserne blive besejret. Men dog er der håb!

Jorden vil igen blive født. Anført af Balder – den rene og hellige – skal Høder, Vidar, Mode, Vale og Magma med hjælp fra Thors hammer, Mjølner, og to mennesker, som også overlever ragnarok, føde fremtidens slægter. Til at lede denne verden varsles om én gud.

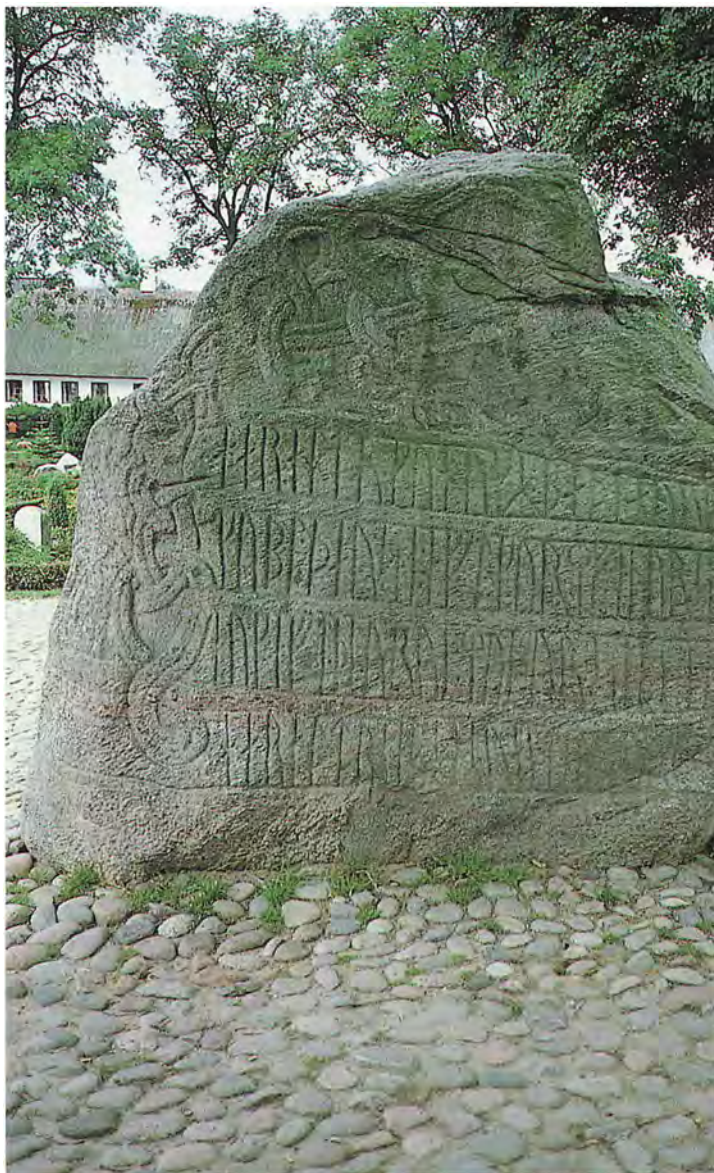
De fleste af os kender et utal af fortællingerne om Odin og Thor og alle de andre fra Asgård. De lever også i daglig tale. Man siger, at Thor kører med sit gedebukkespand, når det tordner. Når noget sikkert går i vasken, siger man, at man vist havde glemt at tage misteltenen i ed. Og hvem kender ikke Thors hammer, Mjølner? Den kommer i kunsten til at illustrere selve asatroen, og i overgangsperioden mellem hedensk og kristen tid ses den ofte side om side med korset.

Blev danerne kristne?

Harald Blåtand rejste i slutningen af 900-årene de berømte Jellingsten. Den ene er blevet kaldt Danmarks dåbsattest. Dette er ikke helt uden grund. Det er monumentet om, at »statsmagten« nu mente, at danerne burde være kristne. Denne linie har »det etablerede Danmark« med en enkelt afbrydelse under Haralds søn Svend haft lige siden.

Men hvad viser en sådan sten? Meget lidt om hvad folk troede. At Ha-

*Den store
Jellingsten.*

rald Blåtand rejste denne sten, hvorpå han skrev »og gjorde kristne« viser intet om, at de blev det. Den viser allerhøjest, at det var kongens hensigt, at de skulle blive det. Herudover kan vi vel tillade os at slutte, at han selv var kristen. Men vi kan ikke vurdere om det var på en »religiøs« baggrund eller på en politisk.

På trods af at kongen opfattede folket som en stor masse, som man på et bud, eller som på Island med en tingsvedtagelse, kunne gøre kristne. Dette er naturligvis temmelig langt fra virkeligheden.

Danerne blev ikke kristne i 980, det gjorde nordmænd og svenskerne absolut heller ikke. De fortsatte i flere

Fra antikkens Ostia: En af oldtidens smukkeste Kristusfremstillinger finder man i den romerske havneby.

hundrede år med den gamle tro, ja nogle norske forskere postulerer endda, at Norge uden for bispebyerne aldrig blev kristent.

Den gamle religion levede side om side med den nye. Håndværkere udnyttede trosdilemmaet ved at lave både thorshammere og kors i de samme støbeforme. Der skulle sælges; der var ikke tale om, at håndværkeren brugte sin viden til at missionere for den gam-

le eller den nye tro. Vi ved meget lidt om, hvorfor almindelige mennesker i Danmark forlod de gamle guder og bekendte sig til Hvide Krist.

Som oftest har man opfattet troskiftet som noget, der først sker i overklassen og derefter trænger ned i befolkningslagene. Dette er givetvis også rigtigt, hvis vi isoleret betragter kredsen om kongen. Her spillede de politiske motiver voldsomt ind. Men kommer vi

uden for denne kreds, kan billedet have været et ganske andet.

For almindelige mennesker var det også et spørgsmål om, at Kristus havde noget at byde på, hvor de gamle guder ikke rakte. Kristus var entydigt den, der havde magten. Hvis man påkaldte ham, var hjælpen klar.

Den åndelige dimension er svær at veje og måle, ikke mindst historisk, men at kristendom ikke kun var en politisk skal, viser talrige skriftlige og ikke-skriftlige vidnesbyrd os.

I det gamle Rom vandt kristendommen frem på grund af sine sociale krav. At blive medlem krævede intet andet end tro. Der var ikke krav om penge eller prestige. Til gengæld når man var blevet kristen, var man omfattet af den kristne næstekærlighed. Man var blevet en del af et fællesskab, som hjalp under sygdom og nød og til sidst gav en god og værdig afrejse fra denne jord til det evige liv. Det er næppe forkert, når Hartvig Frisch sammenstiller den tidlige kristendom med sygekasserne.

I Danmark har dette nok også haft betydning. Dels gennem broderskabet, hvor der også var plads til slaver, og dels gennem kirkens sociale forsorg. De munke, der besøgte Danmark, tog sig også af syge og gamle, ja nogle havde endda den holdning, at slaveriet var af det dårlige. Men den kristne næstekærlighed er mere og andet end social forsorg og udspringer af tro på en højere magt end menneskers.

Dette blev så fulgt op af en skrækpropaganda, som selv CIA ikke kunne gøre bedre. Man var blandt mange af kirkens mænd overbevist om, at når man nåede år 1000, så ville jorden gå under. Det var den grænse, som man mente Vor Herre havde sat for Dommegad. Dette var nok også medvirken-

de til at overtale til en kristning i tide.

Hertil skal lægges, at der i hvert fald i begyndelsen i forbindelse med dåben eller primsigningen (en før-dåb som mange fik) blev givet gaver. Gavernes størrelse afhang af modtagerens placering i samfundet, således at overklassen fik temmelig værdifulde gaver, mens almindelige mennesker fik små gaver.

Det er ikke uden betydning at vurdere, hvor hurtigt kristningen gik. Grundlaget til en sådan vurdering kan naturligvis ikke være dokumenter. Stort set alt skriftligt fra disse år er skrevet af kirkens folk.

Nej, det interessante er at undersøge gravene. Thi de kristne måtte ikke få gravgods (udover pilgrimstegn o.lign.) med sig i graven. Derfor er det muligt at adskille de hedenske grave fra de kristne. Dette viser, at danskerne tilsyneladende omkring år 1000 hovedsageligt var blevet kristne.

Men det var næppe den tro, som teologerne praktiserede ved universitetet i Paris. Der var trosmæssigt langt mellem folket og biskopperne, som kom fra udlandet. Denne forskel fortsatte, da vi fik danske biskoper, da deres uddannelse på de store udenlandske universiteter prægede dem.

Almindelige mennesker søgte utvivlsomt at sammenblende de to religioner for at »helgardere« sig. For en asadyrker er der heller ikke så store problemer i dette. Men en kristen kan ikke have mere end én gud. Derfor begyndte en indædt kamp imod den gamle tros levn. Et af forhistoriens populære offerdyr var de kostbare heste. Kirken forbød derfor, at man spiste hestekød, det blev anset for at være »uren« spise.

Noget, der har forfærdet eftertiden,

er vikingetidens menneskeofringer. Vore kilder på disse er få men absolut sikre. Det er hævet over enhver tvivl, at menneskeofringer var en del af jernalderens riter.

Typisk for disse er klasseaspektet. Der er langt mellem jernalderens bondesamfund og de urkommunistiske jæger- og samlersamfund, vi kender i de allertidligste tider. Det var ikke hirdmænd og kongesønner, der blev ofret. Det var slaver og kvinder.

På mange andre måder var folketroen forskellig fra den teologiske kristendom. For bønderne betød velsignelser af marker og dyr mere end kirkebesøg. Præsten blev til et bindeled mellem folket og Gud. Dette var ikke uden risiko for præsten. Han havde

Kristendom og hedenskab i forening: Et kristent kors sammen med hedenske motiver. Sameksistens mellem de to religioner i brydningstiden omkring år 1000.

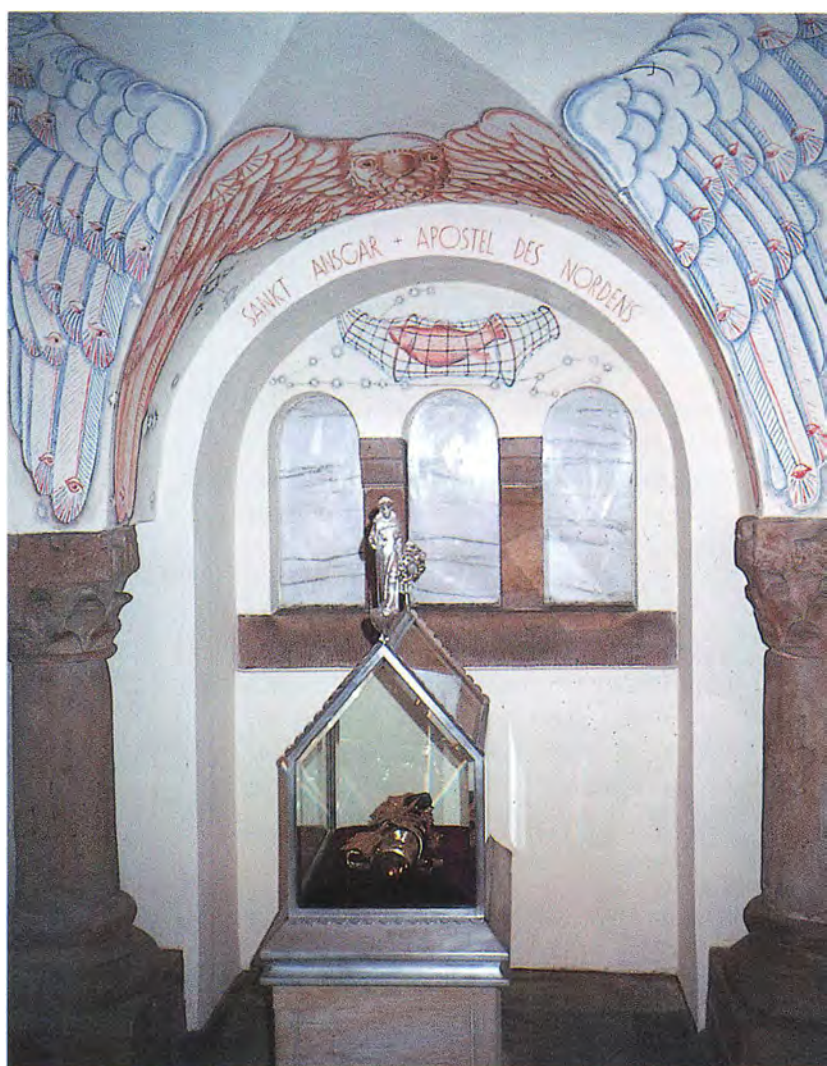
pligt til at skaffe godt høstvejr. Slog høsten fejl, ja så var det naturligt at rette vreden imod ham. Vi har en del norrøne eksempler på, at præster, der ikke kunne leve op til dette, blev puttet i en sæk og druknet.

For overklassen var der også prestige i at være med i det nye. Det var der ikke i samme grad for de små, men der var måske i stedet et håb om, at kristendommen ville give bedre tider.

Ribe – en by – et brændpunkt

Ribe, Hedeby og Birka er ifølge overleveringen de 3 byer, hvor Ansgar fik lov at prædike og bygge kirke.

Men Ribe blev ikke kristen på et øjeblik. Tværtimod var det sådan, at den kristne koloni lå uden for Ribe, nemlig på den anden side af åen. Selve byen lå mod nord, og de kristne boede syd for åen. Man var ikke særlig gæstfrie over for de kristne, og da en bi-

*Ansgars
helgenskrin:
Helgenen Ansgar
blev gravlagt i
Hildesheim
domkirke.*

skop en dag besøgte byen, måtte han flygte tilbage over åen. Et spyd nåede ham dog, inden han nåede bredden. Liv var der dog i kolonien, thi mange handelsfolk var kristne og nøjedes derfor ikke med at gæste nordsiden.

Denne fjendtlighed og adskillelse bliver dog ikke varig. Inden længe blandes de 2 grupper, og kirkesiden bliver den centrale, parallelt med udviklingen i resten af landet. I 1300-tallet er nordsiden så ubeboet, at man lægger et spedalskhedshus dér.

Mission

Der er to væsentlige aspekter i kristningen af Danmark. Det politiske og det religiøse. For det tyske kejserdøm-

Poppo's jernbyrd. – Som den er gengivet på Tamdruppladerne.

me var der en absolut interesse i at få Danmark ind under de tyske bispestole for herigennem at kunne påvirke udviklingen nord for det tysk-romerske rige.

Omvendt havde den danske konge et tvetydigt forhold til dette. På den ene side en angst for den tyske kejser og på den anden side et behov for den støtte, der kunne fås for den kristne kirke, som ikke var en del af de danske stormandsslægter, men kom ude fra.

Traditionelt opfattes Ansgar (801-865) som Nordens apostel. Han blev sendt herop af den tyske kejser. Det har fået nogle til at opfatte ham som tysk spion mere end som missionær. Dette er nok at gå for vidt, man bør nærmere opfatte ham som en slags diplomat. Et af hans resultater var tilla-

delse til at opføre en kirke i Ribe. Herudover opnåede han ikke meget. Da han vendte tilbage til det tyske, var Norden lige så hedensk, som det altid havde været.

Nu må man ikke opfatte Ansgar som en hyggelig prædikant i de små gader og på markedspladsen, næ, dem han ville have ind i Vor Herres stald var den danske overklasse. Og til dette var tiden endnu ikke moden.

Bedre gik det for Poppo, da han ca. 150 år efter fik omvendt Harald Blåtand. Iflg. helgenhistorien prøvede biskop Poppo at overtale Harald Blåtand til at blive kristen. Der var ikke længe til år 1000, hvor hele jorden ville gå under, så kongen måtte hellere skynde sig.

Men Harald Blåtand havde tilsyne-

ladende ikke så travlt. Han tog Poppo alvorligt og fik ham til, ligesom en anklaget, at bære jernbyrd. Det vil sige at bære en glødende jernhandske. Dette gjorde Poppo helt uden mén, og kongen lod sig døbe. Denne historie blev et par hundrede år senere foreviget på et helgenskrin, der nu står på Nationalmuseet i København.

Men et er helgenhistorie, et andet er politisk virkelighed. Nu skal vi naturligvis ikke se bort fra, at troen, det religiøse element spillede en ufattelig stor rolle. Derfor skal man være forsigtig med at give logiske politiske forklaringer til alle handlinger i historien.

Men det har næppe været uden betydning for Harald Blåtand, at tilbudet om kristningen falder sammen med hans samling af hele Danmark, som naturligvis gav en lang række stridigheder med de lokale stormænd og tvang kongen til et omfattende borgbyggeri, for at han kunne sætte sin mening igennem over for de selvstændige stormænd.

Ved at bøje sig for den tyske kejsers politiske krav om at antage kristendommen – og måske også aflægge lensed – opnåede kongen at få luft til at bekæmpe de forskellige fraktioner i Danmark. Hertil gav kirken kongen værdifuldt allierede, som ikke på forhånd var bundet ind i de danske stormands-kredse. Med kristningen af Danmark fik Harald Blåtand den legitimering af sin magt, som han havde et naturligt behov for i opbygningsfasen af ét Danmark.

Denne kristning af Danmark var afgjort politisk, der var ikke tale om en folkevækkelse, der krævede kristendommen indført – nej, der var tale om, at den danske konge bød sine indbyggere at gå over til kristendommen.

Ved siden af denne mission, som henvendte sig til den allerøverste top, var der munke bl.a. fra Irland, der rejste rundt i landet og søgte at kristne det danske folk. Det forarbejde, de lavede, medvirkede til, at kristendommen forbavsende hurtigt kom til at præge landet.

Men det er helt givet, at den kristendom, som småbønder og slaver modtog, var lidt forskellig fra det, der blev prædikeret for overklassen. Man holdt mindre strengt på den rene teologi i forhold til, at det var vigtigt at kunne læse over syge dyr. Et andet og ikke mindre væsentligt aspekt var, at den Kristus, man søgte at »sælge« i Norden, var en ganske anden end den, vi på samme tid møder f.eks. i Italien.

Det var *kong* Kristus, som drog på vikingetogt til Dødsriget, hvor han besejrede kong Død. Når vi ser på de tidlige danske krucifikser, er det *kong Jesus* vi møder. Jesus er ikke den lidende, der har taget vore synder på sig, men derimod en sejrende konge.

Kristendommen kom til Norden som en følge af den tyske kejsers magtpolitik, for at missionere, samt på grund af de politiske fordele den gav den danske kongemagt. Men selve kristendommen blev tilpasset nordiske forhold. En hjemvendt vikingekonge kunne ikke forventes at falde på knæ for en jamrende Jesus, men nok for en kong Jesus.

Kunsten i vikingetidens Norden

Træ var vikingetidens altoverskyggende byggemateriale. Det blev brugt til huse, skibe, vogne, møbler og alskens redskaber. Derfor må vi formode, at hovedparten af den tids kunst også blev skabt på og i træ. Og med materialet opstår problemet; kun en meget begrænset del af de mange trægenstande er blevet overleveret til nutiden. Træ kan brænde, slides hårdere af vind og vejr end sten og metal og er i det hele taget ikke så holdbart i det lange løb. Derfor er der heller ikke noget rimeligt forhold mellem de træting, som vi her i landet har bevaret fra vikingetiden, og så den mængde som må have eksisteret.

Mærkeligt nok er fund fra det »træløse« Island blandt vore vigtigste kilder til viden om vikingetidens træarbejder. Årsagen er formodentlig, at tømmer og træ for islændingene var en kostbar vare, der møjsommeligt måtte sejles til øen fra Norge. Det fik til følge, at husbygningskunsten stod højt i anseelse blandt islændingene, der ikke kun importerede materialerne, men også overtog teknik og tradition fra Norge. Sammen med en betydelig konservatisme i den islandske almuekunst har det betydet, at islandske træskærerarbejder helt op i forrige århundrede i sine former og i mange af de ornamentale udsmykninger er middelalderlige eller endog viser levn af vikingetidens båndornamentik og geometriske mønstre. Træskærerkunsten anvendtes til

Jellingmanden: Ved udgravningen af den ene høj i Jelling fandt man blandt andet dette fine træskærerarbejde, »den lille mand fra Jelling«.

at udsmykke dagligdags brugsgenstande, d.v.s. sengesider, drikkekrus, kister og æsker. I øvrigt ganske ligesom benskærerkunsten fandt anvendelse på drikkehorn eller skafter til knive og skeer. På trods af, at tømmer og træ var dyre råmaterialer for islændingene, er der intet, der tyder på, at udsmykningen kun var forbeholdt specialister; husfliden var almindeligt udbredt. Alt tyder på, at vikingetidens Danmark – i lighed med Sverige og Norge – anvendte træ og tømmer i den samme tradition.

Arkæologiske fund, bevarede bygningsrester, og for den sags skyld de ældste trækirker, som endnu er bevaret (alle opført efter år 1200), beretter samstemmende om en trækunst, der i motivvalg og teknik ses at leve videre i megen folkekunst. *Hvor* vanskeligt det kan være at skelne fremragende håndværk fra kunstnerens fremgår for eksempel, når man betragter det norske Osebergskibs stævn, hvor det ene lille gribedyr efter det andet flettes sammen; et mesterværk både håndværksmæssigt og kompositorisk. Vort kendskab til datidens samlede mængde af frembringelser er dog alt for sparsomt til en bedømmelse af, hvorvidt datiden kan forventes at have brugt nogle betegnelser, der kunne modsvare vor tids opdelinger i kunstnere og håndværkere. Trods alt drejer det sig om flere hundrede års kultur. Det svarer faktisk til, at vor tidsalder skulle bedømmes på et par videofilm, tre rustne biler,

syv skibe, én kirke og et par udgravede smålandsbyer i henholdsvis Sverige og Frankrig. Hvem ville da påtage sig at sige en masse om det 20. århundredes kunst og kultur?

Motiverne

Lærde hoveder har søgt at kortlægge den skandinaviske kunsts egenart og omfanget af fremmed påvirkning. Til en begyndelse skulle man måske snarere vurdere mulighederne for fremmed påvirkning, og da er det slående, hvor mange muligheder der faktisk åbner sig. Begrænser vi os til de områder, hvor vikinger – eller normanner, som de også er blevet kaldt – slog sig ned for kortere eller længere tid, så må det konstateres, at størstedelen af den i datiden kendte verden har været inden for deres rækkevidde. Hele det norrøne kulturområde fra Orkney-øerne i syd over Island og Norge til nordbo-bygderne på Grønland. Hele det vesteuropæiske kystområde fra Ribe og ned langs kysterne til Bretagne og Normandiet. Hele det østeuropæiske kulturområde fra egnene omkring Østersøen og dybt ind i Rusland ad floder som Volga og Dvina.

Tænker vi kun på kortere ophold eller gennemrejse, så er det arabiske og det byzantinske rige så absolut muligheder, som vi må holde os for øje, hvis vi ikke skal vurdere de kulturpåvirkninger, som kan spores i vikingekunsten. Helt svimlende kan det blive, når det erindres, at både i datidens Lincoln i England og ved St. Pieter klosteret i Gent, Flandern, fandtes stentøj fra den nordlige Chekiang provins ved Kinas nordøstkyst. I øvrigt kendes tilsvarende stentøj også fra Cairo i Ægypten.

Osebergskibet. – med sin rigt udskårne stævn.

Eller når man opdager, at en viking har ridset sine runer på balustraden i Hagia Sophia kirken i Konstantinopel. Alt dette betyder naturligvis ikke, at påvirkningen fra Konstantinopel var synderlig stor. Kulturspredning er som ringe i vandet, jo længere de kommer fra deres centrum, des svagere bliver de.

Og vikingerne er altså kommet vidt omkring, og måske skulle man undre sig over den kontinuitet, som deres kunst fremviser. Ikke mindst når det betænkes, at udenlandske håndværkere muligvis har spillet en væsentlig rolle i frembringelsen. Det må nemlig nok anses for tvivlsomt, om vikingerne selv frembragte alt det, som i dag betegnes som »vikingetidens kunst«. Ser vi for eksempel på stenarbejder fra Danelagen i England, så mere end antyder udviklingen her, at ikke alle stenhuggere tog hensyn til skandinavernes ønsker, men i stedet foretrak at videreudvikle lokale, traditionelle motiver. Andre stenhuggere synes derimod at have været mere lydhøre over for de nye kunders ønsker, og selv på klart kristne stenarbejder medtog de motiver, som bestillere i de skandinaviske bosættelser satte pris på. Under hensyn til, at sådanne billedsten er yderst sjældne i Norden, før de skandinaviske emigranter bosætter sig på de britiske øer, – og sammenholdt med opsplittningen i Danelagens stenarbejder – så må vi slutte, at tilflytterne benyttede de fastboende, angelsaksiske stenhuggere.

Omfanget og karakteren af de skandinaviske bosættelser i Danelagen er i øvrigt nok noget overvurderet, idet en del af den nyere forskning nærmere hælder til den opfattelse, at Danelagen skal betragtes som et besat område, hvor den lokale befolkning udsattes for

skandinavernes traditionelle politik i besatte områder.

I Østeuropa havde de allerede før den egentlige vikingetid haft betydelige økonomiske interesser på den sydøstlige Østersøkyst. I det vestlige Letland havde en af de besatte byer – Grobin – efter arkæologiske udgravninger at dømme en halvmilitær form. Den blev styret af vikinger fra Mellemsverige og havde funktion som handelsplads. I begyndelsen af 800-tallet havde de også overtaget den russiske by Staraja ved Ladogasøen, øst for Leninograd. I 830'erne blev Dublin i Irland anlagt af skandinaver, og mindre end hundrede år senere havde Danelagens byer også udviklet sig til centre for håndværk, handel, administration og forsvar af vikingernes økonomiske interesser. Megen af den metalkunst, som vi har bevaret fra vikingetiden, bør måske derfor ses som resultatet af deres smag og motivvalg sammenvævet med håndværkernes kulturelle baggrund og tradition; hvad enten den nu måtte være irsk, angelsaksisk, vendisk eller noget helt fjerde. Vikingerne gav nemlig meget nødig afkald på den motivverden, som var deres, – og som bekendt mener den, der betaler, ofte, at han også kan bestemme, hvad musikken skal spille ...

Runesten med social slagside

Den sociale udvikling, som vi kan iagttage op gennem jernalderen, betød en styrkelse af overklassen. En iagttagelse som underbygges i datidens kunst. Hvad der i kunstbøger fremhæves som »Vikingetidens Kunst« er genstande betalt af stormandsslægter, men udført af det arbejdende folk.

Stokkehåndtag. – med
en lille maske.

»Skjernstenen«.

Et tydeligt bevis på dette er Danmarks mest berømte runesten, den store Jellingsten. Den opfattes som Danmarks dåbsattest, dels fordi landet nævnes som samlet under én konge, dels fordi der står ristet, at danskerne blev kristnet. Ikke forbavsende viser det sig, hvis man også ser på andre runesten, at det er en kunstform med social slagside. Stormænd kræver dem rejst, som oftest til minde om stormænd. Alligevel står de også som monumenter over de runeristere, der skabte dem. Når vi står over for de farveløse rester af runesten, som er os overleveret, er det vigtigt at erindre, at datidens sten- og træskulptur, antagelig uden undtagelser, fremstod som be-

malede værker. Udhugningen og runeristningen var et forstadium, der efterfulgtes af en kolorering i stærke, klare farver: – rødt, gult, sort, hvidt og blå for nu at nævne nogle af dem, vi kender til. Først når farverne kom på, og eventuelle detaljer blev tilføjet eller fremhævet, stod udsmykningen på sten eller træ, som den var udtænkt.

Et pudsigt minde om dem, der ristede runerne, har vi i de stavefejl, som findes på en del runesten. Det rejser spørgsmålet: hvor mange kunne læse runerne? Vor viden herom er selvfølgelig ikke stor, men vi må formode, at kun et fåtal beherskede runeristningens kunst, og selv de havde nok svært ved runelæsningen.

Guldsmedens arbejder

Det punkt, hvor overklassen adskilte sig klart fra det arbejdende folk, når vi ser på datidens kunst, er ved metalarbejderne. Allerede i valget af materialerne guld og sølv er distancen lagt. Disse materialer var uden for almindelige menneskers rækkevidde og dermed egnede til at markere klasseforskellen. Vikingetidens arbejder i ædelmetal taler dog ikke kun om forskellen mellem rig og fattig, de beretter også om en sagnverden, vi møder i litteraturen.

Takket være den noget senere norrøne sagalitteratur – og lignende litterære arbejder – får vi nemlig et lille indblik i den gude- og dyreverden, som er vikingekunstens vigtigste inspirationskilde. Dybest set er den skandinaviske, eller måske snarere den norrøne, kultur baseret på en mundtlig formidling af stoffet. Runeskriften, billedkunsten og langt senere sagalitteraturen er kun sekundære, afledede kunstarter i denne kulturkreds. Man fristes til at kalde det illustrationsarbejder til datidens væsentligste kunst. Uden denne referenceramme, som de mundtlige fortællinger udgjorde, taber udsmykningerne hovedparten af deres budskab og mening. Tilbage står kun mønstre og ornament, rammerne om det egentlige ...

Metalarbejder, der ved første øjekast ser ud til at have en smuk ornamentalsudsmykning, viser sig ved nærmere eftersyn også at rumme en rig og fascinerende motivverden. Det vigtigste enkeltelement i denne udsmykningskunst er gribedyret. En original idé, der brugt i ben-, træ- og metalarbejder overskrider grænsen mellem figurkunst og ornamentalsudsmykning.

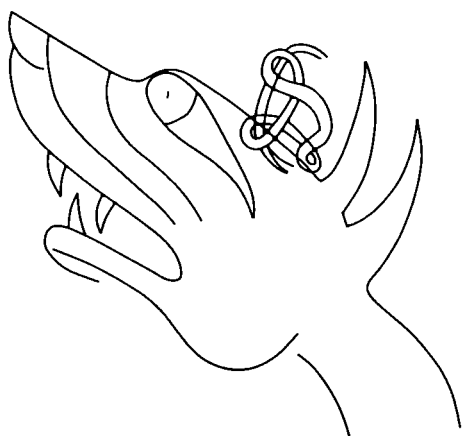
Gribedyrene, der kendes fra midten af 700-tallet, har rødder i den ældre nordiske kunst. Ganske vidst kendes motivet også i Orienten og kan følges i karolingisk kunst, men dets udformning her i Norden gør, at det kan betragtes som det mest originale enkeltelement i periodens nordiske kunst. Disse små dyr med deres kattelignende hoveder, som griber ind i hinanden – og alt hvad de kommer i nærheden af, var utroligt populære over hele Norden og anvendtes især i træ- og metalarbejder.

I al kunst er der et element af efterligning, og dette prægede selvfølgelig også vikingetidens kunstneriske udtryk. I Norden modtog man påvirkninger både fra øst og vest, mange slags genstande dukkede op ad de snirklede handelsveje, og overklassen importerede selv fine kunstgenstande. Alligevel fortjener det atter at blive understreget, at trods den megen fremmedindflydelse særkendes den nordiske stil under hele vikingetiden af sin styrke og selvstændighed. De fremmede motiver, der naturligvis kan påvises i alle vore hjemlige stilarter, er indarbejdet og omformet efter en fascinerende og selvbevidst ånd, der i sin gennemslagskraft langt overgår, hvad der under lignende tilstande skabes for eksempel i engelsk kunsthåndværk. Først ved den internationale pavekirkes alliance med den danske kongemagt og indtoget af den romanske stil er den gamle dyreornamentik dømt til sin endelige undergang. Og dog; den gamle stil fik et langt eftermæle i afsidesliggende norske stavkirker, i almuekunsten på forblæste øer i Atlanterhavet, ja, i det hele taget i folkelige træskærerarbejder.

Det arbejdende folk har nemlig ikke kun deres andel i kunsten i form af den

arbejdskraft, som de leverer ved frembringelsen af ting til de herskende. Godt nok kunne de værdsætte og skabe en kunst, der i sit motivvalg kunne sammenlignes med overklassens, men som oftest kunne den kun fremstilles på mere ydmyge materials overflade. Guldsmedenes ornamenter ser man således indridset på bennåle eller keramik. Men også gennem motivvalget kan man skimte, at det arbejdende folk har en særlig andel i kunsten. Ofte er det tydeligt, at det er håndværkeren, bonden eller trællen, som har valgt motivet og lavet indridsningerne. Ofte er det særlig tydeligt, når motivet er skibet. Både udenfor og i Norden har man fundet talrige graffiti af skibe. De fleste er på samme tid utroligt primitive og dog utroligt vellignende. I al deres smukke enkelthed afslører de en stor interesse for – og fortrolighed med – skibet! Måske er mange af dem ridset for at udtrykke en hjemlængsel, en hjemlængsel som i datiden kun skibet kunne udfri dem fra ...

Holder vi os strikte til vikingetiden, er det en kendsgerning, at der ikke er mange fund, der uden diskussion kan betragtes som eksempler på det arbejdende folks egen kunst. Som oftest udført i eller på billige og letforgængelige materialer er de ikke fundet værdige til at blive gemt for eftertiden. Den holdning har vist ikke ændret sig meget op til i dag. Hvem finder på at bevare en stramajpude fra et dødsbo for eftertiden? Nej, så hellere en årsske fra Georg Jensen Sølv, den er jo også penge værd. De hjemmegjorte ting – husfliden – er de ting, der først ryger ud efter et dødsfald. Det, der gemmes, er det, som man opfatter som værende af økonomisk værdi; ofte forklædt med prædikatet »af kunstnerisk værdi«. Sådant var det åbenbart også i vikingetiden; ingen gemte nogle simpelt indridsede skibsstævne i et afnavet ben eller en skæg penisfigur fra en soldaterlejr. Nej, så langt hellere gemme guldsmedens arbejder eller fine importerede glasvarer. Ting, der også udgjorde en

økonomisk værdi. Med tanke på pri-
sernes himmelflugt på kunstauktioner-
ne kan det nok være på sin plads at slå
fast med syvtommersøm, at der aldrig
har været nogen som helst forbindelse
mellem de høje priser og den store
kunst. Fremragende kunst handles bå-
de dyrt og billigt. Dårlig kunst ligeså ...

Har vi ikke fundet meget af det ar-
bejdende folks egen kunst, så har vi
dog fundet nok til at fastslå, at dets
eksistens afslører en lyst til at beskæfti-
ge sig med det kunstneriske, en lyst til
at skabe ting og videregive sine tanker
og følelser. Selv om en væsentlig del af
det efterlignede de kunstneriske frem-
bringelser, som håndværkere udførte
som bestillingsarbejde, og derved lod
sig forme af overklassens skiftende
smagsretninger, så var det dog skabt af
almindelige mennesker til deres egen
brug og fornøjelse. Derved er det vær-
difulde beviser på, at også dengang be-
sad det arbejdende folk en skabende
kraft.

*Vikingetidens folkekunst kendes
blandt andet som indridsninger i
træværk, noget der leder tanken
hen på vor tids graffiti.*

Norrøn Litteratur

Kunsten er at skildre det uhåndgribeli-
ge; en følelse, en holdning, en oplevel-
se, så andre end den skabende får del i
det skildrede. Derfor kan kunst godt
være andet og mere end de ting, som vi
kan have i hånden eller betragte med
vore øjne. At kunne fortælle en god
historie er en stor kunst, og den satte
allerede vikingerne stor pris på. Når de
var forsamlet omkring den varme ild,
og øllet flød i rigelige mængder, så var
scenen sat for den gode fortæller. Den
ene djærve historie fulgte den anden,
om gæve mænd, brave slagsmål, stærk
hævn, gode konger og onde troldkvin-
der. Alt, hvad hjertet kunne begære af
spænding og stof til eftertanke, kom
fra fortælleren. Det er næppe de sam-
me fortællinger som genfindes i de
islandske sagaer, omend de på mange
områder har været historikernes vigtig-
ste skriftlige kilder til vikingetiden helt
frem til vor egen tid. Det var i denne
litteratur, at man hentede oplysninger
om Erik den Røde og Leif den Lykke-
lige. Men sagaerne er prosafortællin-
ger, hovedsageligt omhandlende tids-
rummet 900-1050. I deres form er de
vældig dramatiske, og i deres indhold
omhandler de hovedsageligt forhold i
overklassens liv. Som oftest er det bæ-
rende i fortællingen den enkeltes tro-
skab eller troløshed. De fortæller om
et samfund, hvor blodfejden ikke kun
er accepteret, men nærmest en pligt, –
en æressag.

Mange har en morale om kampen
imellem ondt og godt, men det norm-
sæt, de bygger på, er naturligvis et gan-
ske andet end vort. Tager vi for eksem-
pel fortællingen om Rolf Krake og
hans kæmper, ses, at pointen er, at tro-
skab over for en god herre må strække

Regnar Lodbrog: Et af de mest berømte sagn fra dengang er historien om Regnar Lodbrog. Han vandt sig først skønheden fra lindormen og siden sin kloge kone, som var nøgen og dog påklædt, nemlig med et fiskenet.

Den hellige St. Knuds ben i Odense domkirke.

sig ud over døden. Der berettes her om en – for os – ganske meningsløs voldsanvendelse. Her er det nok væsentligt at understrege, at der i sagaerne ikke anerkendes noget voldsmonopol. Alle har samme ret til at anvende vold, nemlig den stærkes ret, hvilket altså vil sige alle i overklassen. Det er i dette lys, at vi skal se islændingenes afstandtagen til de norske konger og de evindelige slægtsfejder blandt stormændene på Island.

En særlig type sagaer er helgen- og bispesagaerne, hvor den religiøse islæt er påfaldende. Et godt eksempel på en sådan er jærtegnsbogen om biskop Thorlak, der, som titlen siger, skildrer de mange tegn og mirakler, som blev forbundet med denne biskop. Udover

sagaerne havde man også en anden type fortællinger (ættir), en kort historie med en meget enkel handling; i hvert fald i forhold til sagaerne. Blandt disse fortællinger møder vi blandt andet historien om Øgmund Dyt. Moralen i den historie er, at man må hævne sig, hvis der er kommet en plet på ens egen eller slægtens ære. Men mere interessant for os i dag fortæller historien også om en frigiven træl, Raun – Øgmund Dyts fader – der opnår at blive gift ind i sin tidligere ejers familie, bliver rig og får en søn, der leder skibe, dømmes i stridigheder og sidder til højborde med Islands bedste familier. Selvfølgelig kan vi ikke sige, at det var sandt, men da netop disse træk vedrørende trælleoprindelsen er helt uvæsentlige for hi-

storiens handling, er det fristende at betragte det som et fingerpeg om, hvordan ophævelsen af slaveriet i enkelte tilfælde måtte være foregået på Island. Men ellers er fortællingen om Øgmund Dyt traditionen tro en beskrivelse af et overklasse- og krigermiljø blandt Islands og Norges magtfulde slægter.

Men hvad kan så disse sagaer og lignende fortællinger bruges til? Det er i hvert fald givet, at det er Islands største – måske Nordens største – litteraturskat. Men spørger man om, hvorvidt de overhovedet har noget med vikingetiden at gøre, så må svaret nok blive: næppe! De fleste er skrevet i løbet af 1200-tallet og er forfatternes sammenblanding af gamle sagn, gode

anekdoter, slægtskrøniker og beretninger om forskellige personer og begivenheder; – godt hjulpet på vej af forfatterens fantasi og krydret med deres små påfund. Eksempelvis fortæller Knytlinge-sagaerne udførligt og detaljeret om drabet på Knud den Hellige i Odense 1086. Men den historie er først forfattet i 1300-årene og bygger blandt andet på Saxos krønike. Der er altså ikke noget oprindeligt i denne beretning om Knud den Hellige. Den er en farlig blanding af digt og opkog på gamle fortællinger. Den har stor litterær værdi, men har altså intet med vikingetiden at gøre.

Sagaerne er altså ikke – som det tidligere var almindeligt antaget – oldgamle fortællinger, som i 1200-tallet omhyggeligt og præcist blev nedskrevet ud fra mundtlige beretninger af en slags folkemindesamlere. Det er en romantisk ønsketænkning. De nøgne kendsgerninger er snarere, at sagaerne nok til en vis grad er baseret på en særlig mundtlig tradition, der også benyttede sagn og anekdoter. Men da man skrev sagaerne ned, har man stillet sig frit over for dette og valgt at skrive en god historie. Den litterære tradition har omformet stoffet til sit eget brug, ganske som senere tider har gjort det med Ivanhoe og Robin Hood. Sagaerne fortæller altså lige så meget – eller lidt – sandt om det gamle Island og de nordiske samfund, som vore dages cowboybøger gør om Amerika i forrige århundrede.

Togterne

Hvis man skal pege på *en* ting, som kendetegner vikingetiden i den folkelige bevidsthed i dag, må det blive togterne. At vikingetogterne var andet end ren og skær plyndring turde være indlysende, men myten om vikingeskibet, der stolt rider på bølgen blå på vej for at hærge fremmede kyster, er i den grad en del af vor nationale arv, at vi ikke kan slippe den. Det er ikke uden grund, at man for eksempel kan sælge islandske sweatere på nogle tusind år gamle vikinger. Vikingen er en del af vor nationale identitet! Især har vikingetogterne publikums interesse. Her er skolebøgerne blot ét eksempel.

Men virkeligheden er en ganske anden end disse romantiske myter, som hovedsageligt fremkom i forrige århundrede. Vikingetogterne var også kolonisation. I Danelagen, Normandiet, Island, Grønland og mange andre steder blev der anlagt Nordbokolonier. Dette gav i sig selv en livlig sejlads, da det for eksempel ikke var nogen nem opgave at binde Norge og Island sammen til et rige. Det er givet, at der til stadighed måtte være et vist antal skibe i søen for at løse denne politiske og handelsmæssige opgave.

Men selvfølgelig var plyndring også en væsentlig faktor i vikingens færden. Det er ikke uden grund, at man nede i Europa frygtede vikingerne. Der er utallige overleveringer om den skræk og rædsel, som spredtes, når vikingeskibene anløb fremmede strande, og

»Viking«: Blandt de mest eftertragtede turistsouvenirs er stadig sådanne figurer: Vikinger udstyret med hornet hjelm osv. Det er Wagner-opera og ikke jernalder.

når kæmperne fra nord gik i land for at myrde, plyndre og tage slaver. Og vikingerne var kæmper. Det er ikke underligt, at de langt mindre sydeuropæere var bange for vikingerne, der havde en gennemsnitshøjde på cirka 180 cm og en knoglebygning mindst lige så kraftig som danske mænds i dag.

I slutningen af 800-tallet ser en munk tilbage på vikingeplyndringer af kirker og klostre i England. Han noterer sig, hvornår dette efter hans bedste viden var begyndt: »år 789... I de dage kom de første tre af nordboernes skibe fra Hørthaland... De var de første af danskernes skibe, som havde udset sig de engelskes land.«

Forskere diskuterer stadig, hvor »Hørthaland« ligger, og hvorvidt den skrivende har ment nordmænd (fra Norge), mænd fra Norden, normannere fra Danmark eller noget helt femte. Men ret beset er det uden den helt store betydning, idet vikinger ganske enkelt her er lig med sørøvere, der går på strandhugst i det fremmede.

Hvorfor drog de ud?

Som svar på dette spørgsmål er vikinernes eventyrlyst ofte nok blevet fremhævet, men der må have været andet og mere. Selv om det ene ikke udelukker det andet, og selv om de kan gå i spand sammen, kan togternes formål opdeles i tre hovedgrupper. 1) krig og plyndring, 2) erobring og bosættelse og 3) handel.

Krig og handel kunne sagtens kombineres, ligesom bosættelse og krig faldt sammen. Det sidste skete for eksempel ved Loire-flodens udmunding i år 843, hvor hæren fandt et vinterkvarter og samtidig grundlagde en varig bo-

sættelse. Ligeledes ses det i Normandiet, hvor danehøvdingen Rollo og hans mænd slår sig ned som bønder år 911. Her fortsatte de med at føre krig både under Rollo men også under den stedlige lensherre, kejser Karl af Frankken. Første togt imod England var i år 787, og her sætter danerne sig så godt fast, at danske konger i 900-tallet opnår engelsk kongeværdighed.

Vikingerne handlede over det meste af den kendte verden. Fra Norden bragte de slaver, rav, skind med mere til syden, hvor de købte krydderier og våben. Vi har i fundmaterialet mange

»Buddha-bøtten«: Træbøttens hankeholdere med det særprægede motiv, som er støbt i messing, har givet den navnet »Buddha-bøtten«. Den vidner om kontakt til det Fjerne Østen.

beviser på en endog meget stor handelsaktivitet. At man kom vidt omkring, viser fundet af en Buddhafigur i Oslo fjord, selv om vi naturligvis ikke kan se på den, om den er stjålet, eller om det måske er en enkelt eventyrer, der har købt den med sig hjem fra fjerne egne.

Udgravninger i Hedeby, Birka og Kaupang afslører også helt klart, at der har været en meget omfattende handel. Dette kan også udledes af, at en af de væsentligste opgaver for konge eller høvding var at bevare freden – og især skulle de garantere markedsfreden, fordi den var en forudsætning for handel.

Endelig havde togterne stor kulturel betydning. Vikingerne kom ud i verden for at handle. De sad ikke bare i Danmark og ventede på, at ting skulle ske. De drog selv ud for at se og opleve. Udover slaver, guld og sølv fik de normer og ideer fra en fremmed verden. Omvendt bragte vikingerne den nordiske kultur med sig ud over hele Europa.

En ofte fremført årsag til togterne er, at der var overbefolkning med dertil hørende nød og elendighed. Nyere arkæologiske undersøgelser af kirkegårde tyder dog på, at denne teori skal manes i jorden, og at der tværtimod har været tale om rige samfund med en rimelig høj levestandard – også i de lavere klasser. Derfor må vi konkludere, at eventyrlyst, håbet om en hurtig fortjeneste, krigsfærd, kolonisation og handel har været drivkræfterne hos dem, der drog ud. I Norden arvede ældste søn hele forældrenes ejendom, hvilket fik mange yngre brødre til at drage ud for at skabe sig en fremtid i fremmede egne.

Endelig kunne man blive tvunget til

Gravkors, Northumbria. – sat over en viking i 900-årene. Udsmykningen, som har været farvelagt, er præget af den lokale tradition.

at forlade landet på flugt fra forbrydelser, eller fordi man var dømt fredløs. Sidstnævnte fik i øvrigt en rimelig frist til at samle deres familie og husstand, før de drog af sted.

Danelagen

Et af vikingetogternes mere varige resultater var erobringen af England. I sidste halvdel af 800-tallet etablerede skandinaviske vikinger et overherredømme i kystområderne og langs floderne i den del af England, som lå øst og nord for London. I 866 indtog de

York, og i stedet for at returnere til deres hjemegne slog de lejr for vinteren i East Anglia. I 876 var turen kommet til Northumbria, og snart efter havde de også magten i Mercia og East Anglia. I 878 opnåede vikingerne efter hårde kampe mod kong Alfreds angelsaksiske hær, at England deltes i Danelagen i nord og øst og angelsaksernes Wessex i syd og vest. Kolonitropperne havde banet vejen for kolonisterne, og som det i »Den angelsaksiske krønike« siges om Nordengland i 876, så »delte Halvdan northumbrernes land, og de gav sig til at pløje og skaffe sig et udkomme«.

»Svineryg«, Danelagen: Allerede i 900-årene blev de vikinger, som havde bosat sig i Danelagen præget af kristendommen.

På denne husformede gravsten er der på gavlene de drabelige bjørne, som var meget yndede. Men samtidig også

bueformede nicher på siderne. Forbilledet for dem er sandsynligvis de tilsvarende åbninger i oldengelske helgenskrin, som muliggjorde at pilgrimme kunne røre ved helgenens ben.

Besættelsesstyrkerne forsvandt naturligtvis ikke. Man må snarere forestille sig, at de forvandlede sig. Den alt-overvejende del af de hængende vikinger var jo ikke mænd, der havde krigsfærd som erhverv. Det var kun høvdingenes huskarle eller måske endog kun kongens hird, der var at betragte som professionelle soldater. Såvel ledingsflåden som de danske besættelsesstyrker i England bestod for en stor del af almindelige bønder, der bar våben, thi derpå kunne man kende en fri mand.

En anden ting er, at denne forvandling fra viking til udenlandsdanser ikke skete på én gang. Ser man på vikingetogterne generelt, så gennemløb disse flere stadier. I begyndelsen – vel i den første halvdel af 800-tallet – er der kun tale om strejftog langs de fremmede kyster. Få skibe ankommer pludseligt, plyndrer og forsvinder hastigt bort med byttet. Fra midten af 800-tallet har vi de første efterretninger om, at normannerne ligger i vinterlejr på øer, i flodmundinger eller tæt ved kyster. Fra disse brohoveder erobrer de land, som deles ud til krigerne.

Hele Englandseventyret var baseret på, at kongens bud blev adlydt, såvel når han hjemme indkaldte ledingsflåden, som når man lå i felten. Kongen var dog begrænset i sin magt af de øvrige stormænd, der hver med deres krigerfølge havde tilsluttet sig togtet. Blev der utilfredshed, kunne en anden kåres til leder, hvorefter det var dennes bud, der skulle lydes.

Hvad mange nok ikke ved er, at fra i hvert fald den sidste halvdel af 800-tallet var der kvinder med i togterne fra Norden mod England. Noget ganske tilsvarende skete også i Normandiet. For eksempel rykkede i sommeren 873 en stor skare normannere frem mod

byen Angers, som let blev indtaget. Da normannerne på den anden side fandt stedet let at forsvare, flyttede de ind med deres hustruer og børn.

Men hvor finder vi det arbejdende folk? Danelagen betyder dels danskerens lov og dels det retsområde, hvor den har gyldighed. Derfor vil det være nærliggende at se nærmere på de grupper, som omtales i lovstoffet. Fundamentalt ligger sondringen mellem frie mænd og de ufri. Bonde skal i vikingetidens Norden almindeligvis opfattes som en fri, velstående jordbesidder. Flere ting tyder derimod på, at dette udtryk i Danelagen nok betød en fri mand, men samtidig også en mindre velstående mand. Endelig var der en gruppe af frigivne, som kaldtes lysinger, og som tilsyneladende fik en mindre jordlod at dyrke. Ud fra bødetakster kan vi i øvrigt også slutte, at slaver rådede over et beløb, som var deres eget.

Som et eksempel på hvordan en kolonisation kunne ske, fortælles der i Landnámabok om Ingolf og Leif, der var blandt de første, som bosatte sig på Island. Den sidstnævnte tog for at komme i gang som nybygger af sted tidligt på foråret. Han vendte tilbage til Norge om efteråret med et rigt bytte – heriblandt ti irske trælle! Først da blev skibene lastet med kolonisering for øje, og turen gik derpå til Island med familie, husgeråd, trælle, heste, køer og får. Med Ingolf og Leif fulgte andre frie mænd, der ønskede at bosætte sig i det nye land.

Fra koloniseringen af Island vides, at de norske vikinger især medbragte keltiske trælle. At disse ufrie keltere muligvis har udgjort størstedelen af befolkningen dengang er faktisk ikke helt usandsynligt. Undersøgelser af de al-

mindeligt forekommende blodtyper på Island viser, at indbyggernes i dag har større lighed med kelternes end med nordmændenes.

Brug af slaver, og den udbytning som lå heri, var en af forudsætningerne for de »stolte« vikingers koloniseringer. En anden var brugen af slaver som handels- og afpresningsobjekt. I Danelagen blev det i 900-årene almindeligt, at vikingerne krævede danegæld for at undlade plyndring og tilfangetagelse af den lokale befolkning. De tilfangetagne stod i den situation, at de enten blev løskøbt eller måtte se frem til at blive solgt som slaver. Senere blev danegæld en skat til finansiering af besættelsesstyrkerne.

Nordboerne

Et særligt kapitel er vikingernes bosættelser på Grønland. Sammen med sin far var Erik den Røde blevet smidt ud af Norge for mord. De rejste til Island, hvor historien gentog sig. I 982 blev Erik dømt fredløs i tre år, hvorefter han med hele sin husstand rejste til Grønland. I løbet af få år fulgte et stort antal mennesker efter, og de bosatte sig hovedsageligt i to bygder: Øster- og Vesterbygden, hvor der vel tilsammen boede omkring 3.000 mennesker.

Bosættelserne foregik klart aristokratisk. Først tog høvdingen land, hvorefter frimændene kunne slå om resten. Dette grønlandske samfund var

Fedtstensgryde: Vikingetidens dårlige keramik gjorde fedtstensvarer særlig populære.

*Nordboernes dragter.
Et af de mest spændende
fund fra Grønland var
Nordbodragterne.*

Trelleborg.

et stormandssamfund, hvor al ret lå hos stormandsslægterne. Ikke før i midten af 1200-årene fik den norske konge gennemtruffet en vis lovgivning.

Både på Island og Grønland havde bispren en væsentlig betydning. Begge lande blev tidligt gjort til bispedømmer, men på Grønland stod bispestolen ofte tom; ingen ville åbenbart til verdens ende.

Grønland var på mange måder overklassens mulighed for at undgå forfølgelse og død, så det er ikke forbavsende, at de her i endnu højere grad end på Island indrettede en stormandsrepublik. Men det var et hårdt slid at bo på Grønland. Selv om klimaet dengang var langt mildere end i dag, var en stor grad af selvforsyning en forudsætning for at kunne overleve. Udeblev skibe, hvilket de ofte gjorde, måtte man kun-

ne klare sig selv. Man forsøgte sig med jernudvinding, korndyrkning, fiskeri og jagt, og i forhold til Island var for eksempel jagten langt bedre.

Den meget lille samfærdsel med omverdenen betød også, at der så godt som ingen trælle kom til Grønland. Derfor har der næppe været ret mange tilbage efter en generation, da de trælle, de oprindelige kolonisister havde bragt med, var døde. I stedet har frie fattige bønder måttet påtage sig sliddet for overklassen.

Dette Nordbo-samfund går i opløsning i løbet af 1400-årene. Ingen ved rigtig hvorfor. Intet tyder på indre spændinger, så årsagerne er nok nær-

mere at finde i klimaændringer, sygdomme – men måske allermest i eski-moernes imperialistiske fremfærd ned over Grønland.

Grønland var altså et af de mange steder, hvor vikingerne slog sig ned og indskrev sig i europæisk historie. Men som allerede nævnt støder vi også på dem i Normandiet, Danelagen, Sicilien, ved Volgafloden, på Island – ja, en del af den byzantinske kejsers livvagt bestod af gæve vikinger fra Nord!

Trelleborgene

At vikingerne ikke blot var en flok vil-

de, der fór hærgende frem i Europa, men derimod for en stor del var bønder, der drog ud og bosatte sig andre steder, er allerede blevet slået fast. Men vikingerne var også professionelle soldater – eller i hvert fald nogle af dem. De store kaserneanlæg fra dengang fortæller, at en del vikinger nærmest har været en slags garnisonssoldater.

Fire steder i Danmark har man fundet vikingeborge: ved Slagelse (Trelleborg), i Odense (Nonnebakke), ved Hobro (Fyrkat) og endelig ved Limfjorden (Aggersborg). Disse fire anlæg er næsten ens i opbygning, men forskellige i størrelse. Længe blev disse borge antaget for at være en slags træningscentre og opsamlingssteder for Svend Estridsens togter til England. Historikeren Tage E. Christiansen kunne dog omkring 1980 ved hjælp af den dendrokronologiske metode påvise, at borganlæggene gik tilbage til Harald Blåtand – altså cirka hundrede år før. Der må derfor være en anden forklaring på, at de blev anlagt.

Det sandsynligste er, at da Harald Blåtand søgte at samle hele Danmark under sin kongeværdighed, er han stødt på modstand. De stærke slægter har sat sig op imod ham. Heroverfor har Harald anlagt et system af tvangsborge, trelleborgene, for at tvinge landets stormænd til at acceptere *en* konge – ham selv.

Inden for sådanne borges volde har der udfoldet sig et særligt liv. Der har været både smed, bødker, tømrer og lignende, og ligesom i de tidlige romerske militærlejre har soldaterne haft deres familier med. Dette har fået visse til at opfatte borganlæggene som byer, men det er de ikke. Det militære præg er tydeligt. Ens huse, lige gader, en sy-

stematik som lugter langt væk af militær. Desuden mangler de ganske byernes særpræg. Torvet eller den åbne plads mangler, ligesom de enkelte huse ikke er præget af de enkelte bygherrer med et individuelt udseende. Trelleborgene er militære anlæg, som skulle styrke og sikre kongens magt.

Skibene

Forudsætningen for vikingernes togter og kolonisation var deres skibe, og de var utrolig dygtige skibsbyggere – såvel af krigsskibe som fragtskibe.

Hvem kan ikke for sit indre øje se et langt, smalt vikingeskib, som for fulde sejl stolt rider på bølgen blå på vej imod fjerne strande. Langskibet var en utrolig farlig krigsmaskine, da det dels kunne sejle hurtigt, men også fordi det kunne løbe direkte op på strandbredden. Roret var et sideror, som på den ene side gjorde skibet fantastisk manøvredygtigt og på den anden nemt og smertefrit kunne trækkes op i skibet, når det løb op på land. Dermed undgik man beskadigelse, så skibet kunne ligge parat og sejlklar, når vikingerne trak sig tilbage igen.

Derimod når vikingernes færd gik mod Grønland, Island eller andre steder med bosættelse for øje, så brugte de brede skibe med stor lasteevne. Disse skibe var selvfølgelig langsommere, men fuldt så dygtigt lavet som langskibet.

Man kan således i slutningen af jernalder/vikingetid klart fornemme et classesamfund med en meget dygtig arbejderskare. Runesten, trelleborgene og ikke mindst skibsbyggeriet vidner om dette, men desværre er vort kildegrundlag til det arbejdende folks hi-

Vikingerne krigsskib: Fundet i Roskilde Fjord.

storie meget tyndt. Kun hist og her er der i det overleverede kildemateriale levnet den absolut største del af befolkningen lidt plads.

På det berømte Bayeux-tapet ser man arbejdsmænd bygge skibe, men kildesituationen har som oftest fået forfatterne til kun at skrive om overklassen. For eksempel er det Erik den Røde, der rejser til Grønland, men alle de folk – frie såvel som slaver – der var tvunget til at tage med, omtales ikke. Men uden denne »hær« af arbejdere havde overklassen ikke kunnet udføre sine bedrifter.

Vikingerne historie er således andet og mere end beretninger om sørøveri og slavejagt. Det er også beretninger om det arbejdende folk. Om det så er undertrykkelsen af de små i vikingerne kolonier – for eksempel i Danelagen, eller om det er trællenes slid for at bygge skibe til deres herrer vikingerne, eller om det er beretningen om de mange, der rejste til en fremmed kyst for at bosætte sig, for blot at nævne nogle muligheder. – så er det alt sammen en omend upåagtet så dog vigtig del af historien om de *stolte vikinger fra nord*.

Et klassesamfund

At opfatte de tre nordiske lande – Danmark, Sverige og Norge – som ét kulturområde i vikingetiden er en romantisk forestilling. Den fik ikke mindst god grobund i forbindelse med de sønderjyske krige i forrige århundrede. Norden var dengang som nu tre forskellige områder med en større eller mindre fællesnævner.

Danmark og Norge havde f.eks. vidt forskellige udgangspunkter. Danmark blev på et meget tidligt tidspunkt påvirket af den tyske ekspansion. Den tyske kirke i Bremen var ikke uden betydning for livet i Danmark i vikingetiden. Danerne blev utvivlsomt også stærkt påvirket øst fra. Vendernes betydning har været andet end gensidige sørøverangreb, der har også været en kulturel påvirkning, mens Norge blev stærkt påvirket af irske kulturstrømninger. Disse nåede også over til Danmark og betød meget – ikke mindst for kunsten. De naturgivne forhold var også vidt forskellige. Selve det, at det norske fjeldlandskab skulle fravristes føde til landets indbyggere, rummer en utrolig forskel i sammenligning med det liv, der formede sig i f.eks. Limfjordsegnene i Danmark.

Der er derfor ikke noget forbavsende i, at den nordiske bostruktur var vidt forskellig fra land til land. Fundene på Island og Grønland minder næppe meget om de ting, vi kan finde i Danmark. Her fortsatte jernalderlandsbyen sin eksistens. Gennem nav-

Norsk fjord: De mange norske fjorde, som skærer sig dybt ind i landet, var ideelle til sejlads. Næsten al transport i Norge skete ad vandvejene.

neforskningen mente man tidligere at kunne se vikingetiden som en periode, hvor næsten halvdelen af Danmark blev nyopdyrket, samtidig med at der blev anlagt et utal af nye landsbyer i England. Den engelske historiker P. H. Sawyer har ganske kort sat disse forhold på plads ved at sige: »Vikingetidens enorme udladning af mennesker fra Skandinavien er ikke uforklarlig, den er en misforståelse.« Tilsyneladende er et stort antal af de såkaldte vikingelandsbyer i England og i Dan-

mark ikke nye men ældre landsbyer.

Igennem de seneste år har arkæologiske udgravninger ikke mindst på Fyn givet os en langt mere sikker viden om jernalder- og middelalderlandsbyen end den, vi har haft tidligere. De fynske udgravninger viste, at det først er i tidlig middelalder, de fleste landsbyer finder deres nuværende placering. Tidligere flyttedes landsbyerne. Dette gør sig gældende uanset stednavnets type og art.

Den største udgravning af en vikin-

*Skibssætningen ved Lejre:
Denne store skibssætning vidner
om jernalderens overklasse. Når
en træ blev begravet, kunne det
kun blive til et hul i jorden.*

gelandssby er udgravningen af Sædding nord for Esbjerg. Denne landsby har ligget her i knap 200 år. Den blev anlagt i 900-tallet og forladt i 1000-tallet. Husene har her tilsyneladende været bygget af træ. Landsbyer er en blanding af gårdanlæg og husmandsbrug. I landsbyanlægget har man gennem hele perioden holdt en plads fri for bebyggelse. Dette fænomen kender vi også fra jernalder, og vi møder det igen i middelalderlandsbyen.

I Vorbasse syd for Esbjerg har udgravningerne givet et andet interessant resultat. Her har man fundet en temmelig stor indhegnet gård. Denne er et område på 120×215 m og omfatter dermed et større område end hele vikingeborgen Fyrkat. Dette viser, at der var store klasseforskelle i vikingetidens landsbyer. At der var stormænd, som fik deres arbejde udført af bl.a. trælle. Befolkningen i Vorbasse levede af en blanding af korn- og kvægavl. Der var året rundt brug for arbejdskraft, ikke mindst på stormandsgården, hvor der var staldplads til mellem 70 og 80 kreaturer. Disse klasseforskelle er yderligere blevet bekræftet ved fundet af den store »høvdingegård« i Lejre.

Det er utvivlsomt vigtigt at fastholde to ting om vikingelandsbyen: den kan ikke betragtes isoleret i forhold til jernalder og middelalder, og den skal ses som et led frem mod den fastliggende landsby. Dette skal kædes sammen med ændrede produktionsformer. Indførelsen af muldfjældspløve/hjulpløve og trevangsbrug har haft langt større betydning, end vi umiddelbart forestiller os. For det andet var vikingelandsbyen et klassesamfund. Udgravningerne afslører helt tydeligt meget store forskelle i den økonomiske formåen.

Stormandsgården i Vorbasse viser også, at stormandens ejendom var af en sådan størrelse, at der skulle ganske betragtelige mængder arbejdskraft til at få produktionen til at fungere. Desværre afslører de arkæologiske fund ikke, om der var tale om slaver eller såkaldt fri arbejdskraft.

Hvordan livet har formet sig inden for en sådan stormandsgård, ved vi meget lidt om. Vi kan f.eks. intet klart sige om de såkaldte grubehytters fulde funktion, ligesom vor viden om landsbyens indre funktion og organisation er meget lille. At vi i Sædding har fundet en åben plads som i en middelalderlandsby, sandsynliggør naturligvis ikke i sig selv, at der er lighed i organisationsmønstrer.

Konge og ting

I Danmark var der i det meste af vikingetiden – og måske også tidligere – konger. Men at riget bestod af et eller flere kongeriger siger meget lidt om de egentlige retsforhold i landet. At være konge betyder strengt taget ikke andet end at komme fra en fornem slægt.

En af vikingetidens institutioner var tinget. Tinget blev som oftest afholdt under åben himmel og på det samme sted hver gang for at understrege det offentlige i forhandlingerne. På disse ting blev loven så fortalt, og der blev dømt i forhold til lovene. De, der havde adgang til disse tingforhandlinger, var frie bønder, men i realiteten var tingmødet forbeholdt de rige og store slægter, som også var i stand til at sætte magt bag de trufne beslutninger. Tinget på Island er et godt eksempel på en aristokratisk styreform, der ikke ønskede at afgive nogen magt hverken til

konge eller til »almindelige« mennesker. På samme måde var det i de øvrige nordiske lande. Tinget var stedet, hvor overklassen legitimerede sin magt, og gennem tingforhandlingerne kunne de store slægter undgå at blive slidt op af fejder. Dømmenes formål var nemlig først og fremmest at dømme mellem de store og rige slægter. Domspraksis udtrykte klart en klasse-domstol, hvor den lille mand havde meget små muligheder for at få sin ret, og var han træl, havde han slet ingen.

Det er netop i dette lys, vi skal se nogle af vikingetidens mest berømte monumenter i Danmark – Jellingstenene og Trelleborgene. På den store Jellingsten står bl.a. »Harald som sig vandt Danmark«. Hermed får vi et skriftligt vidnesbyrd om, at kong Harald Blåtand i slutningen af 900-årene styrede hele Danmark. Arkæologiske undersøgelser synes at støtte Jellingstenen, idet opførelsen af en række meget store fæstningsanlæg af trelleborgtypen foregår i hans regeringsperiode og derfor viser, at kongen med militær magt har sikret sig hele Danmark.

Det har givetvis også været tilfældet, at det kun igennem militær magtanvendelse var muligt at fravriste de forskellige stormænd så meget af deres magt, at man kunne tale om ét kongedømme. Vikingetidens stormænd ville lige så lidt som vor tids afgive ret meget frivilligt – og slet ikke af deres magt og indflydelse.

Nu har dette næppe i begyndelsen haft nogen særlig betydning for de mindste i samfundet. Man var stadig fuldstændig i lommen på de forskellige stormænd. De kongelige idealer om at beskytte de små i samfundet hører i den nordiske historie først hjemme

Trelleborghuset: En rekonstruktion ved Poul Nørlund. I dag mener nogle, at blandt andet tagstolperne skal sidde anderledes. Men grundformen er utvivlsomt rigtig.

Sværdet: Et af stormandens værdighedstegn. Ufri måtte slet ikke bære våben.

langt senere. Vikingekongen skal nok nærmere opfattes som en slags høvding. Han havde måske lidt mere magt end andre høvdinge, men i det væsentligste var han stormand som andre stormænd.

Stormænd har organiseret sig i et såkaldt »lid«, et fællesskab, og har herigennem kunnet konkurrere med kongen og hans hird. Der var måske ikke megen forskel mellem et lid og en hird, men en ting er givet: retssituationen i vikingetiden var ikke til fordel for det arbejdende folk. Deres muligheder for at få deres *ret* var eventyrlige små. Dette er jo en parallel til den viden, vi har om konger, høvdinge og aristokrati fra Homers Grækenland. Her er det gennemgående træk også, at de, der kommer i klemme, er de fattige frie og trællene.

At den tunge ende vendte nedad blev så yderligere forstærket af, at lovenes fundament var sædvanen. Lovene var ikke nedskrevet og blev overleveret fra slægt til slægt gennem hukommelsen. Den konservatisme, der lå heri, indeholdt logisk nok en fordel for de besiddende. Selve tankegangen bag lovgivningen, hvor det var bevarelsen, der var central, umuliggjorde ændringer i samfundsordenen. Dette er ikke noget typisk nordisk. I antikkens Grækenland var f.eks. argumentet for ændringer, at der var tale om en tilbageføring til tidligere tiders praksis. Eller sagt på en anden måde: De gode beslutninger, de retfærdige love var dem, man havde haft tidligere. Her ligger en markant forskel til vore dages opfattelse, hvor fremskridtet – udviklingen i sig selv – ofte er argument nok til at tage beslutninger. Ikke mindst i 1960'erne blev tradition næsten et bandeord. At argumentere ud fra tidligere

Ales Stenar: Skibssætningen på Kåseberga i Skåne er 67 m. lang og Nordens største.

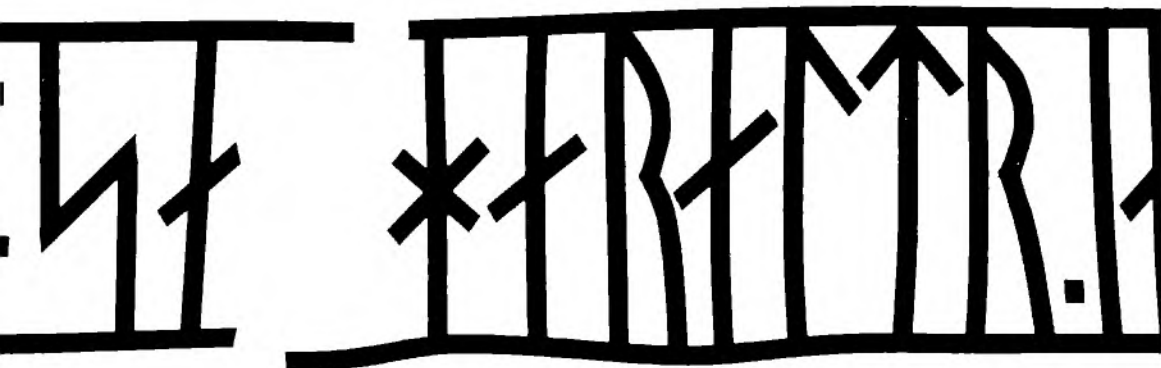
forhold var noget uhørt. Men denne indstilling ligger langt fra landbrugs-samfundets sædvaneret og hele tankegang.

Klassedelingen

Retssystemet er et spejlbillede af samfundssystemet. Det afdækker de herskende tilstande og kan ikke vurderes uden hensyntagen til produktionsformen. At kongernes magt var begrænset, at tingforhandlinger var en debat

mellem de rigeste slægter skyldtes ikke nogle ideologiske overvejelser, det lå i selve samfundssystemet.

Vikingetidens Danmark var et agrarsamfund, som producerede både animalske og vegetabiliske produkter. I perioden skete der en styrkelse af den vegetabiliske produktion på bekostning af kvægbruget. Ejendomsretten til produktionsmidlerne, hovedsagelig jorden, var tilsyneladende ikke, som man tidligere opfattede det, spredt ud. Der var næppe tale om, at de frie bønder ejede stort set lige store jordstykker.

Udgravningerne i f.eks. Vorbasse har derimod afsløret stormandsgårde, som alene i deres størrelse dokumenterer arkæologisk, at der i Danmark var en egentlig overklasse. Arkæologiske fund på gravpladser afslører eksistensen af et aristokrati, som ikke stod tilbage for senere tiders engelske Lorder. Skibsbegravelserne ved Oslo viser, at overklassens økonomiske formåen var utrolig stor.

Disse klassestrukturer bekræftes i det sparsomme skriftlige kildemateriale om Danmark. Samstemmende giver de et billede, hvor landet styres af høvdinge og stormænd. Produktionen blev skabt af fattige frie og trælle, som gennem deres arbejdsindsats muliggjorde overklassens liv. Det krævede f.eks. et ret stort økonomisk overskud, at kongemagten kunne anlægge serien af tvangsborge (Trelleborg m.fl.), at der blev anlagt store »gravmonumenter«, indkøbt fornemme guldarbejder osv.. Alt dette er eksempler på, hvordan overklassen anvendte den merværdi, som blev skabt. For ikke at glemme den dyreste: KRIG. De utallige sammenstød, der var mellem stormænd, stormand og konge, er blevet betalt af underklassen med dens arbejdsindsats.

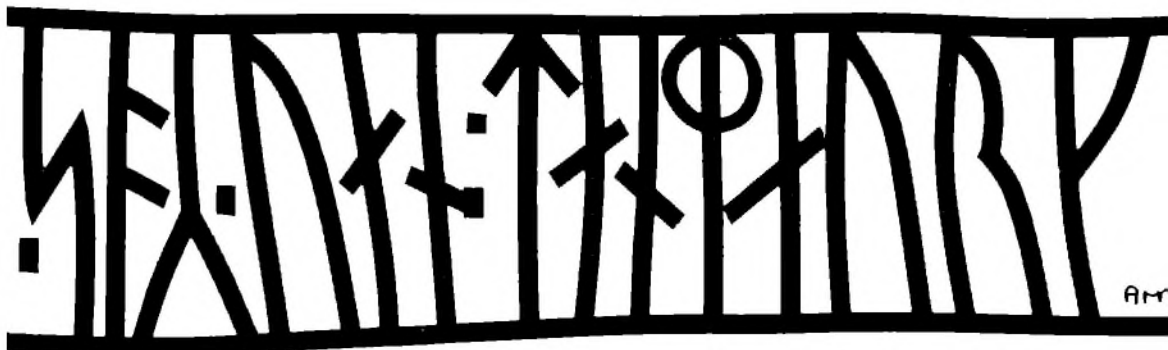
I denne forbindelse er det ikke uden interesse at diskutere, hvem der arbejdede for de første danske konger, og hvordan kongemagtens økonomiske

grundlag blev skabt. Det må først fastslås, at egentlige skatter hører hjemme på et andet stadium af feudaliseringsprocessen. Og ledingsafgiften, som var et centralt punkt under Knud den Hellige, eksisterede ikke under Gorm den Gamle.

Det er organiseringen af landet og skabelsen af et ordnet »skattesystem«, der i tidlig middelalder giver kongemagten behov for dannelse af en række byer for at kunne udnytte sin ret til at opkræve skatter. Og i byerne blev det for alvor muligt at anvende de opkrævede midler. Byens håndværkere producerede til konge og stormænd, og da Kirken kom, fik byerne endnu en købedygtig kunde.

For vikingetidens konger var det en forudsætning, at de kunne »leve af deres eget«. Det vil sige, at kongen selv var jordejer. Kongsgårdene var produktionsenheder, som var forudsætningen for, at kongen kunne leve. Det er temmelig sent i Danmark, at man får den opfattelse, at skatter ikke var til ekstraordinære ting, men var statens faste indtægt. Først i renæssancen begynder man på europæisk plan med en egentlig budgetlægning.

Værdierne i kongsgårdene blev bl.a. skabt gennem slaveri. En af straffemåderne i samfundet var, at »synderen« blev dømt til at skulle være træl i en kongsgård. Disse trælle udførte sam-

– den Harald, som vandt sig Danmark.

Hørningplanken: Denne stump af en planke, som er udsmykket på begge sider, stammer fra en trækirke, som stod i Hørning sydøst for Randers.

men med frie arbejdere alt forefaldende arbejde på gården.

De forskellige vikingekonger kunne derfor godt have brug for at supplere deres indtægter gennem vikingetog. Det er klart, at en konge ofte kunne samle ganske anselige hærstyrker om sig. Men vi må nok antage, at det er relativt sent, at kongerne får magt til at kræve deltagelse i togterne. Deltagelse

var frivillig – afhængig af mulige delta-geres forventning om byttets størrelse. Dette må ikke misforstås sådan, at alle havde frihed til at sige nej. Det havde de næppe. Når en høvding gik i »viking«, var hans svende tvunget til at følge med ham. Også i selve sørøveriet var der tale om, at overklassen udnyttede og udbyttede deres undergivne.

Religionsskiftet i vikingetiden, dvs. overgangen til kristendommen, betød næppe meget i forhold til klassesamfundet. Med kristendommen blev der et øget behov for en række produkter – bl.a. kirkekunst. Dette gav selvsagt arbejde til en række håndværkere, men det ændrede intet på forholdet mellem rig og fattig. På lidt længere sigt betød kristendommen formodentlig en styrkelse af kongemagten og en fremskyn-delse af feudaliseringsprocessen. Men kirken søgte f.eks. ikke at afskaffe slaveriet i Danmark, ligesom der heller ikke blev gjort forsøg på at ændre forholdet mellem udbytter og udbyttede.

Derimod skal vikingetidens statsdannelse ses i sammenhæng med kristendommens indførelse. Den kirkelige organisering, den nærmere tilknytning til Europa og ikke mindst det europæiske kongeideal var faktorer, som dannede baggrund for, at Danmark blev samlet til ét rige under Harald Blåtand. For det arbejdende folk kom dette med tiden til at betyde, at der i en række situationer blev en instans mellem dem og stormænd – nemlig loven. Men samtidig betød kongemagten også på længere sigt indførelsen af et skattetryk, som kunne være temmelig alvorligt for de små i samfundet. Ligeledes hverken ønskede eller evnede kongemagten at beskytte de små imod udbytning fra stormænd. Kongen var selv stormand, og også på de kongelige

gårde blev bønder udbyttet.

Handel og marked

Tilbage til stenalderen kan vi spore, at der er blevet handlet i Danmark. Den danske flint var en eksportartikel af betydning. Igenem bronzealder og jernalder havde vi kontakt med det sydlige udland. Disse handelskontakter var ikke af mindre betydning i vikingetiden, hvor en af Europas vigtige handelsveje gik gennem Østersøen ad russiske floder til Byzans. Handelen foregik ved en række store europæiske handelspladser og byer, men der blev naturligvis også handlet internationalt i selve Danmark.

Handel og håndværk knytter sig ikke nødvendigvis til byer, men kan trives uden disse. Således er markedshandelen ganske uafhængig af bydannelser og kan udfolde sig på en strandbred eller ved et tingsted. Forudsætningen for markedshandelen er, at folk kommer sammen på et bestemt tidspunkt. Typisk for tidspunktet er, at det er knyttet sammen med andet og mere end markedet, det være sig tingsafholdelse eller en religiøs fest. At handel kan fungere uden byer er Island et tydeligt bevis på, idet Island var en del af det europæiske handelsmønster, på trods af at øen aldrig fik nogen byer i vikingetiden.

Det er også værd at fastslå, at vikingetidens handelsmønster ikke var styret af en pengeøkonomi. Det er først i 1000-tallet, at mønter fik større betydning som betalingsmiddel i Norden. Før den tid møder vi brugen af sølv-smykker, brudsølv og forskellige mønter, som blev vejet i forbindelse med betaling – men som regel i forbindelse

*Ribemønten:
Mønt fra omkring 1300.
(Rekonstruktion).*

med en egentlig naturalieøkonomi.

I forbindelse hermed er det af stor betydning at være sig bevidst, at den tidlige europæiske middelalderhandel såvel som vikingetidens handel i Norden begge var handel med luksusbetonede varer. I princippet havde vandre-købmanden hele sit lager og hele sin formue med sig rundt i Europa. Det var senere, at handel med råstoffer, f.eks. bomuldshandelen i Milano i 1100-årene eller nordeuropæisk eksport af sild til Sydeuropa, kom i gang. Handelen i vikingetiden var handel primært med luksusartikler og til en vis grad handel med slaver.

Vikingernes handelssamkvem omfattede stort set hele den kendte verden. Ikke forstået på den måde, at det ene år sejlede en skipper til Konstantinopel og det næste år til Island, men derimod sådan, at nogle handlede østover (nok primært svenskere), andre sejlede primært vest og syd (danskere og nordmænd) og atter andre nordpå.

I Norden var der en række store handelssteder. I Sverige lå Birka (ikke langt fra Stockholm), i Norge lå Kaupang (ved Oslo), og i Danmark lå

Hedeby, som senere blev til Slesvig. Disse tre steder var hovedhandelsstederne, men det betyder ikke, at handel var begrænset hertil. Som tidligere nævnt blev der handlet livligt mange andre steder.

Hovedparten af handel foregik i forårs-, sommer- og efterårsmånederne. Om vinteren, hvor bæltter og stræder frøs til, foregik der ikke megen handel. Om vikingerne i Østerled, »rusfolket«, har vi f.eks. sikre oplysninger om, at de hvert år tilbringer vinteren i deres »byer«, som kaldtes »gyros«. Ordet er græsk, hvilket skyldes, at oplysningen findes hos kejseren i Konstantinopel, og det betyder rund eller cirkel, så det er nærliggende at tænke på et cirkelrundt voldanlæg.

Disse handelsfolk har åbenbart kun tilbragt vinteren i disse ringborge, hvor de formodentlig har været beskæftiget med forskellig bearbejdning af de varer, som de havde haft med hjem eller skulle sælge den kommende sæson. Årsagen til denne bebyggelsesform skal nok også ses i forhold til de omkringboende. Det er jo almindeligt kendt, at en af de store salgsartikler

var slaver hentet med vold og magt, hvilket i øvrigt også gjaldt for skindvarer.

For det arbejdende folk var handelen selvsagt ikke et spørgsmål om at købe og sælge. Vikingetidens handel var p.g.a. sit vareudbud begrænset til stormænd og konger. Almindelige menneskers forhold til handelen var, at de kun deltog i forarbejdning af guld- og sølvvarer, løb den fysiske risiko på de lange sejlads, eller var selve varen, idet de blev solgt som slaver.

Men uanset hvor lille handelen kunne syne, gav den i sæsonen beskæftigelse til temmelig mange mennesker f.eks. et sted som Hedeby. Dette fik tidligere mange historikere til at se handelen som en naturlig årsag og skaber af byer. Et eksempel herpå er byen Lund i Skåne. Den opstod, hvor en række veje faldt sammen, og hvor der blev afholdt marked. Men i dag ser forskerne ganske anderledes på bydannelse. En by bliver anlagt. Eksemplet Lunds anlæggelse skyldes, at kongemagten beslutter at præge mønter her, og det bliver tingsted for Skåne. På denne måde sættes byerne i sammenhæng med den fremvoksende kongemagt.

Hvad angår en lang række af vore byer, har vi også en sikker viden om, at de blev anlagt enten af konge eller af kirke. At sætte dette i forhold til den bedre organisering af landet med deraf følgende mulighed for skatteopkrævning er nærliggende. Med den opstod der nemlig et behov for statsmagten til at kunne lægge hånd på skatterne. Disse er formodentlig ofte blevet betalt i naturalier, hvilket har skabt et behov for en mere permanent handel. Dette understøttes af et såvel kongeligt som kirkeligt behov for håndværkere. An-

tallet af håndværkere beskæftiget direkte eller indirekte ved opførelsen af domkirken i Lund, som i de andre stiftsbyer, var meget stort. Livet i disse byer afspejlede de samme klasseforskelle som på landet. Det mest hårde og usle arbejde blev udført af trælle og daglejere, hvis hverdag stod i grel modsætning til de rige købmænds anderledes luksuriøse tilværelse.

Men i vikingetiden, tiden før år 1000, var der næppe andre byer i Danmark end Slesvig, Ribe, Århus (som måske snarere var en trelleborg) og måske Roskilde. Først med kongemagtens fremvoksen følger det store antal byer, som præger Danmark.

Vikingetiden er en overgangsperiode i dansk historie. Det er i disse år, de første skriftlige kilder opstår i Danmark. Det er årene, hvor Danmark bliver til ét rige under én konge, og samtidig med tros-skiftet sker en øget centralisering. Dette medfører et øget behov for at kunne afsætte diverse varer, hvilket får konge og kirke til at anlægge en række byer.

Det, der måske betyder mindst i vikingetiden, er togterne. De er et relativt kortvarigt fænomen, som ikke giver ret meget af blivende værdi. Så er det af langt større betydning, at landsbyer begynder at blive fastliggende, og at der kommer en begyndende landbrugsomlægning, som slår endeligt igennem i den tidlige middelalder. På lang sigt er det heller ikke uden betydning for det arbejdende folk, at de første skridt væk fra naturalieøkonomien tages. I vikingetiden gør vi de første famlende skridt til at blive en del af Europa. Med kristendommen blev vi en del af den videreudviklede middelhavskultur.

Forslag til videre læsning

Hvis du har lyst til at læse mere om Danmarks forhistorie, findes der flere gode og overkommelige bøger. Vi kan nævne »Danmarkshistorien, Oldtiden«, Jørgen Jensen: »Oldtidens samfund«, Dansk social historie, bind 1 og Johannes Brøndsted: »De ældste tider«, Danmarks historie, bind 1. Brøndsteds bog er et ældre værk. Nyt kildemateriale og nye metoder har vist, at mange af hans tolkninger og konklusioner ikke holder i dag; men den seneste udgave med et efterskrift af C.J. Becker er stadig læseværdig. Der findes megen litteratur om forhistoriens sidste århundreder: vikingetiden. Vi kan fremhæve Aksel E. Christensen: »Vikingetidens Danmark« og Else Roesdahl: »Danmarks vikingetid«.

Interesserer du dig for de arkæologiske kilder: fund og monumenter, er tidsskriftet *Skalk* og Nationalmuseets Arbejdsmark vigtige. »Jeg ser på oldsager« er en nyttig opslagsbog, hvis du skal bestemme og datere fund. Oldsager kan beses på vore hovedmuseer: Nationalmuseet i København og Moesgård Museum ved Århus eller på et af vore mange lokalmuseer. Men du må ikke glemme, at der – takket være fredninger – ligger talrige gravhøje og andre monumenter ude i landskabet. »Med arkæologen Danmark rundt« er en udmærket guide på en »museums-tur« i det fri.

Giver du dig i kast med et par af

oversigtsværkerne, vil du hurtigt opdage, at historieskrivning ikke er et entydigt referat af begivenheder og forhold i fortiden. Tolkninger og konklusioner afhænger i høj grad af forfatterens historiesyn. Hvis du vil sætte dig ind i, hvordan *det* hænger sammen, kan vi anbefale Ditlev L. Mahler, Carsten Paludan-Müller og Steffen Stummans Hansens bog »Om arkæologi«. Fundamentet for *vores* fremstilling er for en væsentlig dels vedkommende hentet i den australske arkæolog V. Gordon Childe's værker. Hans bøger: »Social Evolution« og »What Happened in History« kan anbefales.

Til slut kan vi fremhæve »Politikens Danmarkshistorie, Arkæologi Leksikon«, hvor du kan slå vigtige forhistoriske kulturer, begreber og fund op.

TEMA

Slaver

Middag: På Afrikas vestkyst, i det nuværende Ghana, hentede danskerne de slaver, de skulle bruge. Hovedfortet hed Christiansborg, og som det ses, lod man sig stadig i 1843 betjene af halvnøgne slavepiger!

Slaveri er den yderligste form, den menneskelige udnyttelse af andre mennesker kan nå. Der er tale om, at det ene menneske ejer det andet. Slaveri reducerer mennesket til en ting. Slaveri er et udtryk for menneskets totale fornedrelse. Ikke kun fysisk men også åndeligt begrænses slavens udfoldelsesmuligheder. Igennem dagligdagen gøres slaven til et væsen, som ikke ejer menneskelige følelser. Det illustreres måske stærkest af kendsgerningen, at nogle af plantageejerne på de danske Vestindiske Øer havde slaver til at tørre sig i rumpen. Noget der fra de allerældste tider har været en af de mest nedværdigende ting at blive sat til.

Ved siden af disse betragtninger er det værd at bemærke, at mange af de ting, vi beundrer mest, aldrig var blevet skabt eller udviklet uden slaver. Det tydeligste og mest talende eksempel herpå er nok »Det græske demokrati«. Det var et direkte demokrati, som krævede en aktiv medvirken af de mandlige borgere. Dette var i en sådan grad tidskrævende, at det var en forudsætning for demokratiet, at andre udførte det produktive arbejde.

En meget stor del af antikkens bygningsværker er skabt af slaver og frie, der arbejdede sidé om side. I denne forbindelse skal også nævnes tanken om slaver som kulturambassadører. Slaverne medbragte deres hjemlandes kulturer og traditioner. Dette havde ikke mindst betydning i de tilfælde, hvor man direkte tog »ekspertes« tilfange. Uden de græske slaver havde Romerriget aldrig kunnet tilegne sig en så solid kulturbaggrund. Her berører vi et væsentligt punkt i forståelsen af slaveriet, som hænger sammen med, at slaverne oprindeligt var fremmede. I Norden har det utvivlsomt også været

af betydning, at de slaver, man førte hertil, bragte nye tanker med sig.

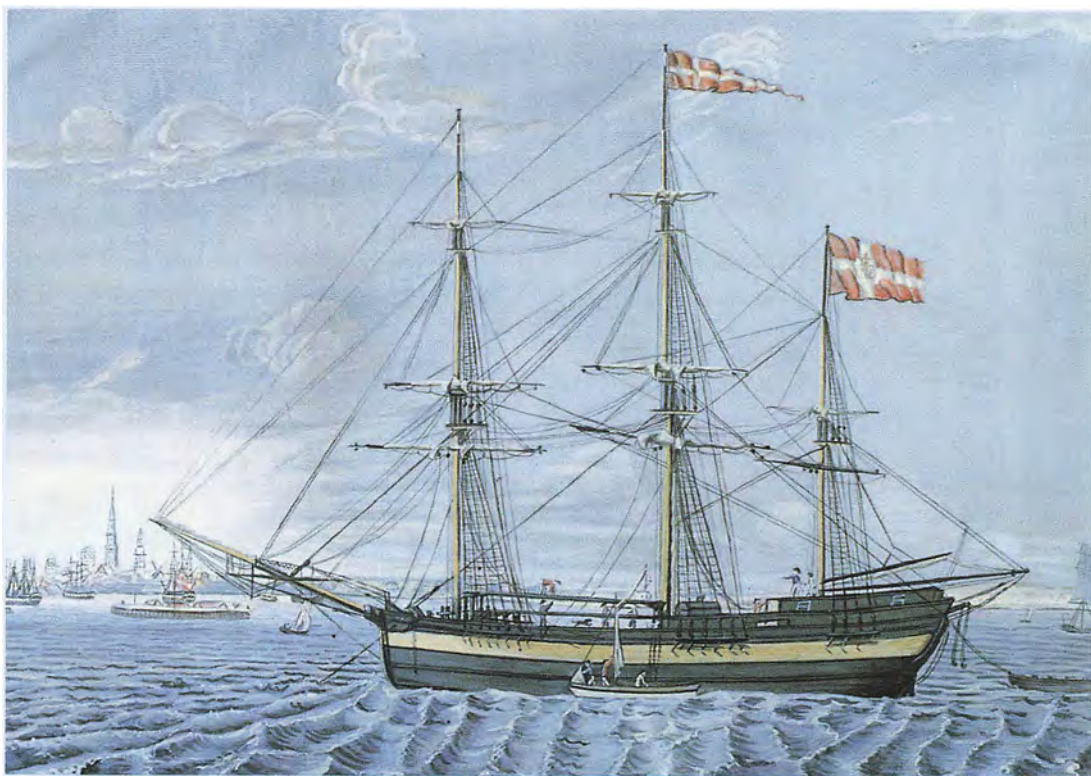
Oprindeligt var slaven altid fremmed. Det var en krigsfange, som fik lov til at beholde livet og derved kom til at tilhøre sejrherren. Ordet slave stammer oprindeligt fra det latinske *servare* = at redde. Dette skal ses i den sammenhæng, at den normale behandling af krigsfanger var henrettelse. Når vikingerne foretog deres plyndringstogter, var et af målene herfor krigsfanger, som de solgte som slaver.

Slaveriet i Norden

Vi kan stille langt flere spørgsmål om det nordiske slaveri, end vi kan besvare. Vi *ved*, at der langt op i 1300-tallet var slaver i Norden, men intet om

hvorvidt det er en oldgammel foreteelse, eller det er en af vikingetidens nyskabelser.

Men vi ved med sikkerhed, at vikingerne på deres togter tog slaver, og med det samme melder sig spørgsmålene: Hvor mange slaver var der i Danmark? Og havde de betydning for produktionen? Eller sagt på en anden måde, var det danske samfund i vikingetiden et slavesamfund, og hvor stor en del af produktionen blev skabt af slaver? I denne forbindelse er det af interesse at sammenligne med et samfund, som vi klart opfatter som et slavesamfund – Sydstatene i Nordamerika. Her nåede slaveprocenten aldrig op over $\frac{1}{3}$ af befolkningen. Dette tal var absolut stort nok til, at produktionen i Sydstatene blev skabt af slaver, fordi slaverne havde en stor og vigtig plads i pro-

Grubehytte: Rekonstruktion.

Slaveskib: »Kongen af Assianthe« blev malet i 1803, da slaveimporten til de dansk Vestindiske øer ophørte. En forordning havde i 1792 forbudt slavehandelen, men først med virkning fra 1803. Lagrene skulle først fyldes helt op!

duktionsmønstret.

Vi kan ikke på nogen måde afgøre, hvor mange slaver der har været i Danmark. Kildematerialet er meget småt. Men omvendt må man erkende, at slaver næppe har været en befolkningsgruppe, som efterlod sig mange kilder. Der har næppe været den store grund til at skrive om dem, og ud fra de arkæologiske fund er det som oftest ikke muligt at vurdere, om det er ting fra slaver eller frie. Et primitivt krus fortæller os ikke, om den, der drak af det var slave eller fri.

Dette indebærer, at vi ikke kan sige, om Danmark i vikingetiden og i de næstfølgende to til tre århundreder var et slavesamfund. Men vi kan fastslå, at slaver indgik i produktionen. Nogle steder var der et forholdsvist stort antal slaver på gårdene. Der berettes f.eks. om en bonde i Norge, der havde

cirka 30 trælle på sin gård. På dette sted er der således ingen tvivl om, at der har været slavedrevent landbrug.

De mest primitive huse fra vikingetiden er de såkaldte grubehytter, som er fordybninger i jorden overdækket af simple træskeletter. Disse huse blev tidligere opfattet som slavehytter, men nyere fund viser, at de har været brugt til værksteder. Dette udelukker naturligvis ikke, at håndværksslaver også har sovet her. Givet er det, at de boliger, som det arbejdende folk fik tilbudt, var af en utrolig ringe standard. Det er først i vor tid, hvor vi selv har været med til at fordele goderne, at almindelige mennesker bor sundhedsmæssigt forsvarligt, omend det ikke gælder alle.

Slave – træl – livegen

Det oftest anvendte udtryk for slaver i Danmark var trælle. Det rejser så meget naturligt spørgsmålet, om vi umiddelbart kan tillade os at sige, at en træl er det samme som en slave. En gennemgang af vore sparsomme kilder viser, at vi ikke kan påvise forskelle mellem træl og slave. Det må betragtes som værende det samme.

Det er heller ikke umiddelbart muligt at lave en klar sondring mellem det arbejde, der udføres af forskellige kategorier af ufrie. Slave – træl – livegen udfører det samme arbejde, og det er naturligvis ikke muligt at fremdrage en forskel i deres arbejdsresultat. Det arbejde, som ufrie af forskellige grader er blevet sat til, har som oftest haft den fællesnævner, at det har været det hårdeste og mest usunde. Der er en klar sammenhæng mellem slaverne i de at-tiske sølvminer og indianerne i de

spanske sølvminer i Sydamerika 2000 år senere. Det arbejde, som slaverne blev sat til, medførte for de fleste døden inden for en meget kort årrække.

Der har næppe heller været den helt store forskel på den antikke markslave, vikingetidens træl i bygden og på de russiske livegenes livsvilkår.

Slaveriets herkomst

At blive slave har til alle tider været frie menneskers frygt. Det var en realistisk frygt, som især underklassen måtte leve med. Der var tre måder at blive slave på. Hvis ens forældre tilhørte slavestanden, blev man født ind i den. Man kunne blive dømt til slaveri enten som straf eller som følge af gæld, og endelig blev krigsfanger slaver.

I de fleste samfund afskaffede man på et relativt tidligt tidspunkt gældsslaveriet. Man anså det for uværdigt, at gæld skulle kunne føre til slaveri. Derimod var slaveri som straf en af de mest frygtede repressalier. I Norden kunne frie mænd dømmes til slaveri, hvis de havde begået en forbrydelse. Tyveri af en vis størrelse var nok og kunne føre til slaveri i kongsgården. Det er næppe forkert heri at se en måde, hvorpå overklassen kunne styre »proletariatet«. Dette fortsætter i øvrigt langt op i tiden, som regel under nogle pænere navne såsom tvangsarbejde eller strafarbejde. Den folkekære kong Christian IV foretog direkte menneskeindfangninger af dem, vi i dag kalder subsistensløse, til sine »fabrikker«.

Men fundamentet for en slavebestand var, at slaver blev hentet udefra. Der mangler ikke beretninger om, at vikingerne var interesseret i at fange

*Kvinderovet i sabinernes land:
Et gammelt romersk sagn
fortæller, at romerne, efter at
Rom var bygget, manglede
kvinder. Derfor indbød de
nabofolket sabinerne til en
væddeløbsfest, og under
festlighederne invaderede de
sabinernes land og stjal
sabinerinderne.*

mennesker. Deres interesse for slavefangst indskrænkede sig ikke kun til at tage på togter i fremmede lande. Nabostammer kunne også friste. Slavehandelen var en fast bestanddel af vikingernes virke. Der var nogle gode priser på mennesker hjemme og ikke mindst i udlandet.

En nærliggende måde at få slaver på var gennem slaveavl. Der er dog intet, der tyder på, at dette var sat i system i Norden, på samme måde som danskerne satte det i gang på de Vestindiske øer i 1800-tallet, nogle år før slavehandel blev forbudt. Slaveavl er utvivlsomt en af de ting, som karakteriserer etablerede slavestaters reaktion på leveringsproblemer.

I Danmark er det helt givet, at den vigtigste tilførsel af slaver kom fra vikingetogterne. Det er ikke uden grund, at de gode munke år efter år kunne skrive i deres annaler om de frygtelige nordboere, som ikke kun dræbte, men også gik på menneskejagt. Som oftest er deres meddelelser herom korte og lakoniske, men de viser, hvor forfærdelige disse angreb var.

I 881 kan man f.eks. læse i franske annaler: »De gennemstrefede hele landet lige til Somme og tog et umådeligt bytte i mennesker, kvæg og trækdyr.« Man frygtede ikke kun plyndringerne, men måske i endnu større omfang at blive leveret til slavemarkedet. Er det i dette lys, at vi skal se vore vendertogter under kong Valdemar?

Men ikke alle krigsfanger blev leveret til slavemarkederne. Stormænd, deres hustruer og børn kom ikke på slavemarkedet. De blev taget til fange, hvorefter de blev frikøbt for meget store summer. Men der var ingen, der ville frikøbe en bondekone, der gerne ville hjem til sit barn. Hun var for altid fjernet fra sin familie. For de små i samfundet var der ingen mulighed for at vende tilbage og slippe fri fra slavestanden.

Slave og ret

En slave var sin herres ejendom på linie med de andre husdyr. Det indebærer, at slaven retsligt ikke har nogen selvstændig stilling, og at ejeren i princippet har lov til at handle, som han vil, over for slaven. I yderste konsekvens er det hans valg, om slaven skal leve eller dø – på samme måde som man kan aflive en syg, gammel eller besværlig ko. Denne totale magt over slaver søgte man allerede i antikken at begrænse – formodentlig uden større held.

Så sent som i Landskabslovene ser vi da også, at trælle i realiteten stilles lige med andre husdyr. Der står f.eks. i Skånske Lov, at i tilfælde af drab på en slave, da skal man handle på samme måde, som hvis et husdyr var blevet dræbt – blot var erstatningen højere.

Dette gjaldt også, hvis der blev øvet vold mod dyr eller slaver. Slaven havde intet krav på erstatning for svie og smerte. Det var et spørgsmål mellem frie mænd, der skulle have kompensation for den manglende indtægt, når en slave var blevet uarbejdsdygtig.

Men omvendt betød ejendomsforholdet også, at herren var ansvarlig for slavens handlinger. Begik slaven tyveri eller drab, var ejeren erstatningspligtig, men han bestemte selv, om han ville udlevere sin træl eller selv straffe den. Valgte man at beholde sin træl, var erstatningen 50 % større.

Det væsentligste ved slavens retsstilling var, at han var en andens ejendom og ikke et menneske. Dette kan bl.a. ses af den snusfornuftige regel, der sagde, at straffen for at afhugge en slaves to hænder var den samme som for at dræbe ham. Man havde intet ønske om at beskytte slaverne imod overgreb, men man havde derimod et ønske om at sikre slavens arbejdsværdi for ejeren.

Men samtidig med disse elendigheder anerkendte samfundene, at slaver havde et vist antal værdier selv. Formelt set var det naturligvis herrens ejendom, og ikke alle slaver havde adgang til at få en vis ejendom. Men kunne de, så antog denne ejendom til tider en sådan størrelse, at en slave kunne købe sig fri.

Slavearbejde

En af de ting, som klart adskiller slaveeieren fra vor tids arbejdsgiver, er, at arbejdsgiveren køber og derigennem ejer arbejdskraften, mens slaveeieren rent faktisk ejer arbejderen.

Dette ejendomsforhold er som of-

*Havnearbejder:
Mosaik fra
Ostia.*

test uden andre begrænsninger end moralske og økonomiske. De moralske overvejelser vil vi næppe kunne forstå. Der er for langt i tid og rum mellem Ægyptens faraoer, Romssensatorer, vikingetidens høvdinge og vor tids arbejdsgivere.

Når slaverne ikke blev opfattet som »rigtige« mennesker, var det naturligvis fordi, den tid havde et ganske andet

menneskesyn end vor. Der har næppe været mange, der har fået moralske anfægtelser over en brutal behandling af slaven. Det væsentligste var, om den blev ødelagt, fordi det forringede dens værdi. Ejheller har tanken om, at man selv kunne blive slave, og derfor skulle erindre, at lykken kunne skifte, ændret ved tingens tilstand – og det ønskede man næppe heller.

Disse manglende moralske overvejelser har utvivlsomt indvirket på slavernes arbejdsområder. Ordet slavearbejde har jo også den dag i dag en klang af hårdt og beskidt arbejde. Slaver er da også til alle tider blevet brugt til det arbejde, som frie mennesker ikke ville påtage sig. Slavernes arbejdsfunktioner har været mange. I Norden har landbrugsarbejdet nok været det væsentligste arbejdsfelt. Gårde drevet helt af slaver har næppe været så sjældne endda, i hvert fald er den omtalte gård med 30 trælle en af slagsen.

Men vi finder også slaver i »ledende« stillinger. Vi har ingen eksempler på, at slaver blev de vigtigste af de kongelige embedsmænd, som vi kender det fra den romerske kejsertid. I Norden optræder slaver som »bryder« – dvs. forvaltere på selvstændigt drevne kongsgårde. I nordisk ret er det ligeledes fuldt acceptabelt, at slaverne kunne gå med bondens nøgler, som var et symbol på, at de havde en betroet stilling. Men hvor som helst der er slaver, vil de optræde i husholdningen og dér opfylde alle behov. Arbejdsfelterne strækker sig lige fra den simpleste vandtrækker til husets forvalter. Håndværkere, kokke, tjenestepiger er dele af en husslaves spektra.

Det er klart, at hvis dette er den sociale placering for flertallet af slaverne, vil produktionen ikke hovedsageligt bygge på slaveri. Samfundet kan derfor ikke omtales som et slavesamfund. Dette indebærer, at det ikke kun er slavernes antal, vi skal kende, men i særdeleshed deres arbejdsfunktion i samfundet. Men for nordiske forhold har vi ikke et sådant kildemateriale, at vi kan vurdere, om samfundene var slavesamfund. Vi vil næppe komme længere end til at fastslå, at slaverne

havde betydning for nordisk historie.

Frigivelse af trælle

I det romerske samfund udgjorde de frigivne slaver en væsentlig del af befolkningen. Der er intet, der tyder på, at dette har været tilfældet i Norden. Vi støder sporadisk på frigivelse af slaver, f.eks. i Absalons testamente fra 1201, hvor der frigives et par slaver. I Olav den Helliges saga møder vi en bonde, der bevidst ønsker, at frigivne slaver fortsat bindes til ham i taknemmelighed og troskab ... ligesom vi har kendskab til frigivelse af slaver efter en bestemt periode, når slaveriet var idømt som straf eller på grund af gældssætning. Men der har næppe været en samfundsgruppe af frigivne, som vi kender til det fra normannertidens England.

Storbønderne var formodentlig uvilige til at frigive deres slaver, de udgjorde jo en værdi, som man nok nødtigt ville slippe. Storbønderne var ikke stort mere moralske i de metoder, de brugte til at udbytte deres underordnede, end senere tiders arbejdsgivere. Et stærkt eksempel på dette er, at det blev nødvendigt at lovgive om, at havde en slave købt sig fri, så måtte hans herre ikke bare tage ham tilbage til trældommen.

Når Knud den Hellige kom med en sådan lov, var der tale om bitter nødvendighed. Slaven havde ud af sine få ejendele sparet op til at betale for sin frihed. Det fik han lov til, men derefter tog hans tidligere herre ham til slave igen og indkasserede gevinsten. Forbudene imod denne praksis var en af de ting, der var medvirkende til, at storbønderne dræbte Knud den Hellige.

Holdningen holdt sig på dette punkt i mange år. Da Saxo omkring 1200 skrev sin krønike, lod han i fortællingen om en af sagnkongerne sin harme imod dette forbud få luft.

Slaveofringer

Det mest uforståelige for os er utvivlsomt ofringer af slaver. Det er et fænomen, som ikke er specielt nordisk, men som har optrådt overalt i tidlige slavesamfund. Vi har et relativt godt kendskab til sådanne fra Ægypten, men også i Norden har vi efterretninger herom. Araberen Ibn Fadlan, som mødte vi-

kingerne ved Volgafloden i året 921, beretter om ofring af trælle i forbindelse med en stormandsbegravelse. Dette bekræftes tilsyneladende af en række arkæologiske fund i Danmark, idet der også er fundet grave, hvor trælle er blevet givet deres herre med i graven.

Dette er naturligvis ikke et fremherskende træk ved slaveriet. Slaverne har udgjort en værdi, man nødtigt ville give slip på, men i kultisk sammenhæng har man gjort det alligevel.

Slaveriets ophævelse

Slaveri er en produktionsform, der er

Helgenskrin: I krypten under Odense Domkirke står dette helgenskrin med sct. Knuds ben.

*Henrettet slave:
Manden her blev
bundet på hænder
og fødder, fik
hugget hovedet af og
blev smidt oven i
stormandsgrav.*

tidsbunden, og den afløses af en udnyttelse af arbejdskraften gennem andre afhængighedsforhold. Der er angivet mange årsager til slaveriets ophævelse. Ofte har man hæftet sig ved moralske årsager i forbindelse med kristendommens indførelse. Det er nok bare ikke her, vi skal finde den egentlige årsag til ophævelsen. Dels indskærpede allerede apostlen Paulus slaverne, at de skulle indordne sig under deres herrer. Samtidig opfordredes herrerne til at behandle slaverne ordentligt. Dels svingede Romerkirken i sine vurderinger af, om slaveri var en synd. Vi ser da også, at biskop Absalon så sent som i 1201 havde slaver.

Årsagen til slaveriets fjernelse eller måske rettere begrænsning skal nok nærmere findes i nogle økonomiske forhold. Det er væsentligt at understrege, at slaver var billig arbejdskraft. Blev denne arbejdskraft for dyr – ja, så var det ikke længere den rigtige løsning for f.eks. bønderne. Med vikingetogternes ophør i 1000-tallet blev tilførslen af slaver mindre, og selv om vi op-

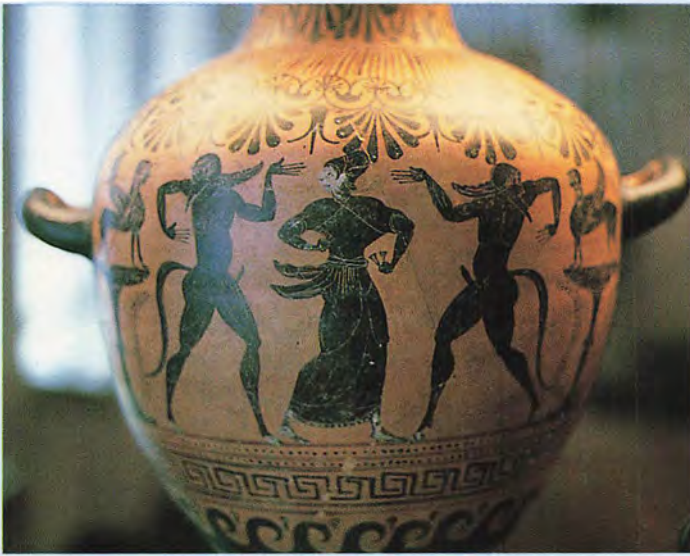
fatter vendertogterne som slavetogter, kan de næppe måle sig med de togter, som havde foregået i århundrederne forinden. Vanskeligere tilførsel af slaver forhøjede prisen og gjorde fæstebønder til en mere relevant udbytningsform.

Den afgørende forskel mellem fæstebønder og slaver var, at bonden ikke længere ejede arbejdskraften men nu blot udlejede sine produktionsmidler. Det betød også, at hans forpligtelser over for arbejderne blev mindre.

Slaveriet i Danmark

Som det er fremgået, ved vi egentlig ikke så meget om de nordiske slaver. Men det må anses for givet, at slaver var vikingetidens vigtigste handelsvarer. Det var ikke rav og skind, der gav Norden rigdom, selv om det er vanskeligere at vurdere slavernes betydning i produktionen. Dog ved vi, at en række gårde blev drevet med slaver.

Slavernes levevilkår ved vi heller ik-

Hetairae: For den græske overklasses mænd var sex med hustruen uinteressant. Det var avl! I stedet tog slavinder og hetairae (luksusludere) sig af ham.

ke meget om, andet end hvad vi ved hjælp af vor viden om slaver i antikken og negerslaveriet i Amerika kan gætte os til. Slaven fristede de dårligste levevilkår, men nødvendigvis ikke dårligere end de vilkår, de frie småbønder havde – ja, måske til tider bedre, fordi de repræsenterede en værdi for deres herre. Han ønskede derfor at holde dem arbejdsdygtige og i live.

Men modsat de frie var slaven berøvet sine menneskelige rettigheder. Han/hun var en ting, som var rets- og arveløs og helt i ejerens vold.

Synet på slaverne i Norden var præget af foragt. En slave var et dårligere menneske, som en fri aldrig ville kunne have som ven. Slaven skulle ledes af sin herre. Og man mente, at man kunne se, at slaven var en ringere person end en fri. Det skal lige her pointeres, at man havde den samme opfattelse af fattige.

Slaven kunne udnyttes til det yderste og var altid underlagt sin herres betingelser. Dette gjaldt også seksuelle overgreb. Kom der børn som resultat

af sådanne, var de slaver, såfremt herren ikke anerkendte dem som sine egne og bestemte, at de skulle være frie. Seksuelle forhold mellem frie kvinder og slaver var en utænklig foreteelse, som ved afsløring altid medførte kvindens fortabelse.

Det er givet, at slaveriet er det mest fornedrende træk af menneskeheds historie, idet der er tale om den yderste udbytning af andre mennesker.

Endnu et spørgsmål, som naturligt rejser sig, er: Hvorfor gjorde disse mennesker ikke oprør? Herpå findes intet entydigt svar, men væsentligt er, at klassetilhørstanken er en modernistisk tankegang, som lå disse tider fjern. Det er da også helt entydigt, at de slaveoprør, som trods alt forekom, aldrig skyldtes et ønske om at lave om på samfundsordenen, men kun var for at forbedre oprørernes situation. Det ideologiske fundament for krav om en ændring af samfundsordenen var ikke skabt endnu.

Forslag til videre læsning

Antikkens slaveri er gennem de sidste 100 år blevet beskrevet og diskuteret i et utal af bøger. Den marxistiske historieskrivning har utvivlsomt betydet meget for forskningen i dette emne. En væsentlig del af debatten har været en diskussion af slaveriets betydning. Et fortræffeligt indblik i den internationale slavediskussion fås i »Slaver og produktionsforhold i Romerriget«, en antologi red. af Jesper Carlsen. Han har samlet og oversat de vigtigste synspunkter.

Til forståelse af antikkens landbrug kan man anbefale J. E. Skydsgårds »Villa Rustica«. En lille bog, der på få sider skriver det, andre bruger flere bind på. Som supplement hertil kan »Det romerske slaveri« af samme forfatter anbefales. Den er en oversættelse af de antikke kilder om slaveriet.

Lige så rig litteraturen er om de internationale forhold, lige så fattig er den om de danske.

Hovedartiklen om Nordens slaveri blev formuleret i 1971 af professor Skyum Nielsen ved Nordisk Historikermøde i København: »Slaveriet i Nord set på international baggrund« i beretningen fra mødet. I »Dansk social historie«, bind 2 af Niels Lund og Kai Hørby findes lidt om slaver.

III. FRA SLAVERI TIL LANDBRUGSREFORMER

KIRKEVÆLDETS TIDSALDER

Hvordan konge og lov kom til at styre Danmark

Tanken om, at kongens magt er skænket af Gud/guderne, er fundamental for at forstå kongemagtens betydning i tidligere tider. Tanken er vel nok oprindeligt orientalsk, men den kendes såvel fra det antikke Rom som fra de nordiske høvdingeopfattelser. Det er samme grundtanke, vi ser i, at paven ønsker at komme ind som mellemmand. Han mente sig selv nærmere Gud end konge/kejser, hvorfor han måtte være den, der skulle overdrage kongen/kejseren deres myndighed. Kongedyrkelse som en hellig handling er altså ikke noget, der opfindes blandt de danske konger efter danernes kristning, men en allerede på dette tidspunkt århundredgammel tradition.

Kongeopfattelsen er i kristendommen også klart en hellig foreteelse. Det gamle testamente medtager kongekroninger, men de sammenkædes med kravet om en retfærdig konge, der står til ansvar over for Gud. Det vil sige, at kongen ikke i sig selv var guddommelig, hvori der ligger en forskel til orientalske kongedømmer, men ikke til græsk statsfilosofi, der skelner imellem konge og despot = god og dårlig styreform.

En af de ældste bevarede skriftlige kilder til Danmarks historie er munken Ælnoths beretning om Knud den Helliges liv. Heri beskriver han blandt andet Knuds forbud mod, at frigivne sla-

Kejsertronen i Goslar.

ver uden videre kunne tages tilbage. Han var en *retfærdig* konge, og han var *de svages beskytter*. Han opfyldte det internationale kongeideals grundtanker. Disse var temmelig fjernt fra kongstankerne i Danmark under de tidlige landbrug, hvorfor det ikke kan undre, at det snart kom til sammenstød mellem den »gamle« og den »ny« kongeopfattelse.

Dernæst er det værd at bemærke, at styrkelsen af den danske kongemagt falder sammen med den reelle indførelse af kristendommen i Danmark. Kirken var en fremmed fugl, og den havde behov for en indenlandsk politisk støtte. Den kunne kongemagten yde, ligesom den kunne give en social og økonomisk støtte.

Omvendt ønskede de danske konger at blive hævet op på et internationalt plan. De ønskede at blive konger på lige fod med andre konger ude i Europa. Hertil behøvede de kirkens støtte. Den fik de ved, at kirken akcepterede, at den kongelige magt stammede fra Gud. »Konge af Guds nåde« er ikke bare en tom titulatur, men ramme alvor bag kirkens ideologiske begrundelse for kongemagten. Gud havde bestemt, at verden skulle styres af to sværd – det himmelske og det jordiske, henholdsvis pave og konge!

Kongen måtte så som »modydelse« være kirkens beskytter ligesom de små's i samfundet. Kongen blev, som det skrives i Jyske Lov, de svages beskytter: »Det er kongens og landets høvdinges embede at overvåge domme og gøre ret og frelse dem, der tvinges med vold, såsom enker og værgeløse, børn, pilgrimme og udlændinge og fattige – dem overgår der tiest vold.«

*Ruin af kapellet ved Haraldsted:
I 1131 dræbte kongesønnen
Magnus Knud Lavard ved
Haraldsted. 39 år efter blev
Knud udnævnt til helgen.*

Kongen

I Danmark har der måske fandtes konger helt tilbage til før Kristi fødsel. Meget tyder dog på, at det først er hos vikingerne, at KONGE bliver en fast institution. Kongen havde fra da af sin værdighed på livstid, og efterfølgerne valgtes som oftest inden for forgængerens slægt.

Frem til kristendommens komme i Danmark ahang kongernes autoritet af henholdsvis deres held som hærførere og deres gunst hos guderne. Det var igennem kongen, at et folk fik guderne i tale, og om landet var i med- eller modgang, tolkedes af de fleste som værende lig med, hvordan guderne var stemt over for deres konge/land.

Da »dannerne blev kristne« æn-

dredes kongens religiøse betydning. Han var nu ikke længere folkets »kontaktperson« mellem her og der. Og dog – allerede Niels (1104-1134) kaldte sig konge af Guds nåde, og da ærkebiskop Eskil 25/6-1170 kronede Valdemar den Stores søn Knud til konge umiddelbart efter at have indviet sammes far, Knud Lavard, til helgen, da fik den danske kongemagt igen anerkendt sin »ret« af kirken. I princip-

pet havde kongens ret været svækket i tidlig kristen tid på grund af mangelen på den kirkelige legalisering. Men reelt havde han megen magt, hvis han vel at mærke forstod at udnytte de politiske muligheder.

Men også på et retsligt grundlag blev kongernes magt hurtigt konsolideret. Kongerne blev hyldet på tingene – det vil sige kun på landstingene. Meget tyder på, at rækkefølgen Viborg, Lund,

Bastrup Tårn: Overklassens indbyrdes magtkampe førte blandt andet til opførelsen af dette fæstningstårn i begyndelsen af 1100-årene.

Ringsted har haft betydning, og at det var vigtigt for konger at blive valgt og dermed accepteret på alle ting.

At kongen kunne herske bundede ikke mindst i hans rigdom. Det økonomiske fundament bestod af to: dels af kronens besiddelser (kongelev), og dels af den personlige ejendom (patrimonet). Hvad en konge gjorde med sin private ejendom, det stod han kun til ansvar for over for sin slægt og familie. Derimod måtte en konge ikke sælge af kongelevet uden befolkningens – det vil sige stormændenes – samtykke. Efterhånden indskrænktes kongernes private ejendomme, idet mere og mere blev overført fra patrimonet til kongelevet.

Hertil skal lægges indtægter fra skat, bøder og grundregale (hvad ingen andre ejede/havde krav på tilhører kongen). Dette sidste gav anledning til talrige sammenstød, men i princippet bøjede stormændene sig tidligt for kravet.

Meget langt op i tiden har kongerne ikke *ét* fast tilholdssted. De rejser rundt i landet, og på denne færd var det indbyggernes pligt at befordre og forpleje kongen og hans følge, selv om hovedparten af hans udgifter er blevet betalt af hans indtægter fra skatter og bøder i de pågældende områder.

Loven

Et afgørende spørgsmål melder sig, når man vil vurdere den kongelige magt og indflydelse i forholdet til lovgivningen. Vi ved uendelig lidt om, hvordan disse ting forholdt sig i tiden før de skriftlige lovgivningsarbejder. Men man kan med rimelighed antage, at det var tingene, der gav lovene – primært byggede på sædvane. Efter

landskabslovenes indførelse er vi på mere fast grund. Der står direkte i Jyd-ske Lov (1241), at kongen giver loven, mens landstinget tager den. Det vil si-ge, at kongens funktion er at nedskrive og stille loven som forslag til landstin-gene, der så »vedtager« den.

Egentlig dømmende og lovgivende magt har kongerne altså ikke haft. Den har ligget hos tingene alias rigets stormænd. Kongen var en »primus inter pares« (= første blandt ligemænd), selv om han reelt tog eller havde større ind-flydelse. Dels kunne han øge sin ind-flydelse og magt igennem uddeling af privilegier, hvori han overdrog nogle af sine rettigheder til anden hånd. Det-te var nok kongernes væsentligste mid-del til magt, idet privilegier i større og større grad bestemte forholdene mel-lem de enkelte samfundsgrupper i kir-kevældets tidsalder. Dels havde kon-gen fået overdraget den udøvende magt. Han skulle sikre rigets indbygge-re fred. Dette er kernen i, at stormæn-dene akcepterer ham som deres over-hoved. Konkret giver det sig i lovgiv-ningen udslag i, at fredløse skulle købe deres fred af kongen.

Efterhånden som kongemagtens retslige grundlag udvidedes, styrkedes også dens magt. Med til at sikre konge-magten var kirken. Man kan fristes til at sige, at den katolske kirke brugte Danmarks konge omvendt af, hvad han fungerede som i hedensk tid. Den søger ud til danskerne igennem deres konge. Den katolske kirke stod stærkt i økonomisk og organisatorisk hense-ende. Det var et spørgsmål om tid, før den kunne etablere sig et sted. Men for at få befolkningen kristnet måtte den have dem i tale, og det gjordes bedst gennem lokale repræsentanter.

Kirken og den danske konge finder i

hinanden en villig samarbejdspartner i kampen om magt og indflydelse i Dan-mark. Deres fælles modstander er stormændene. Kongen har prestige, for-bindelser og indsigt i Danmark og dan-ske forhold, og det kan kirken bruge. Kirken inddeler Danmark administra-tivt, og den har et juridisk arbejdsred-skab, som ligger langt over dansk stan-dard, og denne internationale ekspertise har kongen brug for.

Det er således en lille bitte gruppe, der på samfundets top kæmper om rig-dom, magt og indflydelse. En kamp hvori hovedparten af Danmarks ind-byggere – det arbejdende folk – blev de sagesløse ofre, idet de ingen indfly-delse havde på, hvad de besiddende bestemte.

Tinget

Love skulle vedtages af tingene, hvil-ke blandt andet betød, at hver lands-del havde sine egne love. Der var me-get få love i forhold til, hvad vi kender i dag, og lovgivningens formål var først og fremmest at gøre ret og skel imel-lem stormænd – primært en sikring af den private ejendomsret – ligesom reg-ler og praksis i forbindelse med arv blev udstukket i lovene. Endvidere lovgaves der for, hvordan man skulle forholde sig ved personlige overgreb som for eksempel mord, drab, vold og bagvaskelse.

Tingene fungerede også som dom-stole. Her skulle man stå frem med sin anklage, og såfremt den anklagede ik-ke inden for berammet tid og samme-steds kunne sværge sig fri for anklagen ved ed, idømte tinget ham en passende straf. Der gaves altså ingen bevisførel-se. Spørgsmålet om skyld eller uskyld beroede udelukkende på, om et på for-

*Erik af Pommerns skjoldfrise:
På slottet Krogen (Kronborg)
lod Erik denne frise male. Den
symboliserer rangforholdet
Gud, konge og kirkens
stormænd. Feudaliseringen var
kommet til Danmark.*

hånd fastsat antal »gode mænd« kunne afgive deres ed på den anklagedes uskyld. En anden måde at bevise sin uskyld på var ved at bære jernbyrd. Den anklagede skulle bære glødende jern, og kom der ingen brandsår, var han uskyldig. Jernbyrden bibeholdes helt op til midten af 1200-tallet.

Stormændenes magt lå således ikke kun i, at de selv antog lovene. Også i selve rettergangen sad de rige med de bedste kort på hånden. Det er i denne sammenhæng, vi skal se kongen som almuens beskytter. Kongen blev i rets- lig henseende almuens hjælper over for

rigets stormænd, på trods af at han ofte tænkte på sig selv først.

Kirkelig og verdslig ret var skarpt adskilt helt op til reformationen. Kirken førte selv sine retssager. Kirkeretten byggede på det romerske lovkompleks Corpus juris, og en af dens væsentligste forskelle i forhold til den verdslige ret lå i bevisførelsen. Kirkeretten havde vidneføring som forsvar for den anklagedes uskyld (dommerne afgjorde skyldsspørgsmålet), hvorimod edsafsigelsen i den verdslige ret i hvert fald for os i dag ligefrem er lig med bestikkelse (den anklagede køber sine forsvarere).

En central rolle i begge retssystemer spillede sædvanen. Om en ting plejede at blive gjort, eller om den altid havde været sådan, er det næsten umuligt at

omgå i en retssag. Dette gælder også i vore dages retssystem. Præcedens er nok de fleste bekendt, og hvis ikke, kan enhver domsmand bekræfte, at bunken af tidligere eller lignende sager som regel er lige så stor som bunken af selve den aktuelle sags akter.

I tiden fra 1000 til 1200 styrkes kongemagten i Danmark. I et nært samarbejde med kirken mod et fælles mål – magt og indflydelse i landet – udkonkurrerer kongemagten stormandslægterne som landets leder(e).

Det blev en fordel for de små i samfundet. Kongemagten blev senere en belastning for almuen, men i disse år ydede den en vis beskyttelse imod vilkårlighed. Kongen var *de svages beskytter*, og han tog *retfærdigt* vare på deres ve og vel.

Tro og kirke

Vi vil aldrig opnå den fulde forståelse af, hvad almindelige mennesker troede og tænkte i Danmark under katolicismen. Vi er henvist til et begrænset materiale, hvoraf hovedparten er kirkeligt.

I alle vore kirker foregik messen på latin, hvorimod prædiken og bøn kunne være på dansk! Bønnerne kunne både være taget fra en af de mange bønnebøger eller formuleret til den givne situation. I indhold spændte de vidt. Man bad direkte til Gud eller, som det mest almindelige var, til en helgen.

En helgen var en afdød person, der gennem sin fromme livsførelse efter døden kom »op« til Gud. Efterhånden som Jesus med tiden blev mere ophøjet, fik helgener en øget betydning. De blev en slags menneskehedsadvokater over for Gud. Bønnen gik igennem dem til Gud. Den fornemste helgen var Jesu moder, jomfru Maria. Hun var absolut den mest dyrkede helgen. Det var ikke tilfældigt. Hendes magt var så stor, at gik hun i forbøn ved at vise Jesus det bryst, hvorved han havde diet som spæd, så fik hun opfyldt hvilken som helst bøn. Dette afstedkom naturligt nok en intensiv dyrkelse af Maria. Der blev stiftet Mariaselskaber, messer, bønner, og en almen kendt ting som rosenkransen er faktisk en del af Maria-kulten.

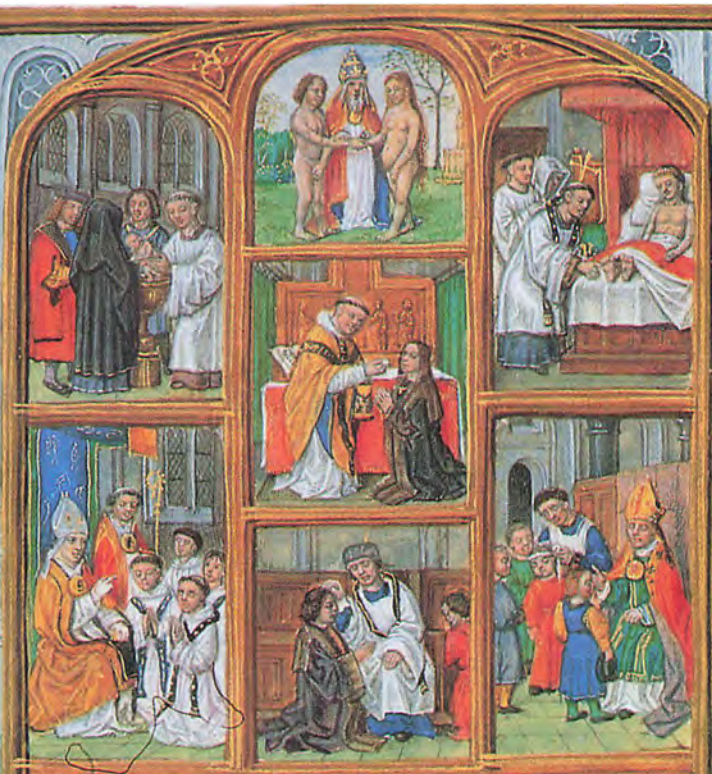
Gennem årene blev der udviklet et helt system af helgener, der tog sig af »bestemte sager«. Ønskede man en

forbøn hos Gud om en sikker rejse, kunne man med fordel bede St. Ib om en indsats. Eller var tandpinen for slem, måtte St. Apollonia træde til. Samtidig var helgenerne et eksempel til efterfølgelse, når det gjaldt tro og fromhed. Det var også den eneste sikre vej til himmelen uden om skærsilden.

Hele den katolske kirkes trosliv var bygget op omkring de syv hellige handlinger – de syv sakramenter: dåb, nadver, bod, confirmation, bryllup, præstevielse og den sidste olie. Alle disse handlinger var indstiftet af Gud, hvilket forklarer sakramenternes alvor og de til tider meget hårde sanktioner, som man greb til over for personer, der forbrød sig imod dem.

Hvis der ikke ligefrem var tale om en dødssynd som at afsværge sin tro, kunne en præst, når synderen gik til bekendelse ved et skriftemål, idømme en bod. Bod var en straf, man fik pålagt, når man skriftede en synd. Boden var en nødvendighed for det kristne menneske, for herved opnåede man kirkens tilgivelse. En bod kunne være at faste i et afmålt tidsrum, få pålagt at bede et bestemt antal bønner eller at yde en pengebod. Var der derimod tale om en dødssynd, kunne kun paven tilgive.

I særlig graverende tilfælde kunne kirken lyse personer i band eller et helt land i interdikt. Man var derved afskåret fra al kirkelig betjening, hvilket vil sige sakramenterne, messe, præst og

Septem
sacrame
ta ecclie:
in his po
test quis
peccare:
non ha
bent ca

Døbefont, Lyngsjö: Den engelske konges drab på biskop Thomas af Becket udløste harme i Europa. Thomas blev gjort til helgen og symbol på den frie kirke.

De syv sakramenter: Døb, konfirmation, vielse, bod, nadver, den sidste olie og præstevielse.

dermed muligheden for frelse. Danmark oplevede flere gange at stå i denne situation. Det var i de tilfælde, hvor kirken krydsede klinger med den danske kongemagt; hvem skulle have den største indflydelse, kongen eller den internationale pavekirke? For eksempel blev der i 1266 lyst interdikt over Danmark på grund af overgrebene på biskop Jacob Erlandsen og flere andre gejstlige. Sådanne stridigheder endte oftest med – set med vore øjne – uafgjort; nemlig med løfter fra begge sider, løfter, som senere blev brudt. Disse stridigheder mellem kirke og konge berørte selvfølgelig menigmand, der mistede sin kirkelige betjening, fik skattepålæg fra begge sider og, måske som det allervigtigste, mistede sine frelsemuligheder på grund af overklassens indbyrdes magtkamp.

I århundrederne før reformationen fik man, udover skriftemålet hos præ-

Døden: Man kunne møde døden, når man mindst ventede det.

sten, en anden mulighed for at lette sin samvittighed. Kirken gav en særlig gruppe købmænd tilladelse til at sælge afladsbreve. Køberen opnåede aflad fra kirkens straf, men selvfølgelig ikke fra Guds dom.

Som sagt før, vi kan ikke med 100 % sikkerhed sige: DET troede middelaldermennesket på, men udover det skriftlige materiale findes der faktisk i vore kirker, spredt ud over hele Danmark, et lige så betydningsfuldt kilde-materiale. Her er der kalkmalerier og arbejder i træ, sten og metal. Mange af motiverne kan læses som den ene tegneserie efter den anden om det daglige liv. Bonden, gerne i Adams skikkelse, pløjer sin mark. Konen koger sin grød over ildstedet og spinder sit garn – forklædt som Eva. Jomfru Maria vugger sit barn, og bordet står dækket til fest i en nadverscene. Bibelske motiver skildres med scener fra bondens egen verden. Livets kamp mellem godt og ondt udtrykkes i de mange djævle og helgener, der udkæmper slaget om sjælene i det helt centrale budskab fra kirken: Husk Døden – Memento Mori!

Døden kunne indtræffe, før man vidste af det. Sygdomme som pest og spedalskhed, hungersnød, døden i barselsseng, den høje børnedødelighed og krigene har nok medvirket til, at man fokuserede på døden. Af alt var den bratte død mest frygtet, fordi man da ikke nåede at skrifte og modtage den sidste olie. Dette betød evig fortabelse. Det var vigtigt at leve et fromt liv, så man kunne være sikret et liv efter døden. Døden var på samme tid en trussel og det evige liv, det egentlige mål med livet. Det jordiske liv var fyldt med trængsler og var lidt af en prøvelse. Først efter døden kunne man opnå det evige liv.

Kun for de få var der en direkte vej til Gudsriget – nemlig helgenerne – eller modsat – de fortabtes lige vej til helvedet. Alle andre måtte i skærsilden, hvor deres sjæle blev pint, så de blev rensset indtil dommedag. På dén dag ville de gode mennesker opnå det evige liv og de onde den evige fortabelse. Lidelserne i skærsilden kunne mindskes, idet pinslerne holdt inde, når der blev bedt for en sjæl. Dog havde sjælene også en hviledag om søndagen. Kirken tjente store penge på det menneskelige ønske om at lette sjælenes ophold i skærsilden. Folk, der havde råd, testamenterede gerne gods til kirken for derved at sikre sig, at der blev bedt for netop deres eller slægtninges sjæle.

Hvordan alle disse ting foregik, kunne man sidde eller stå i kirken og se. På væggene vises folk på vej i helvede, folk der står op af deres kister på Dommens dag, dødedansen, hvor biskop danser side om side med bonde og tigger. Døden rammer alle, og Helvedesgabet tager gerne imod, når djævle hjælper en flok mennesker ind.

Denne stærke koncentration af opmærksomhed på døden gjorde den også mere nærværende og virkelig. Tro og overtro greb ind i hinanden. Det var således en realitet, at man var bange for de døde. For eksempel kunne dårlige mennesker og selvmordere gå igen. Fik man for vanvare at se en af dem i øjnene, kunne man snart blive ramt af sygdom og død. Hvis man ville undgå disse gengangere, så måtte man tage forskellige forholdsregler. Man kunne spærre graven, så afdøde ikke kunne komme op af den igen, eller radbrække ryggen på liget.

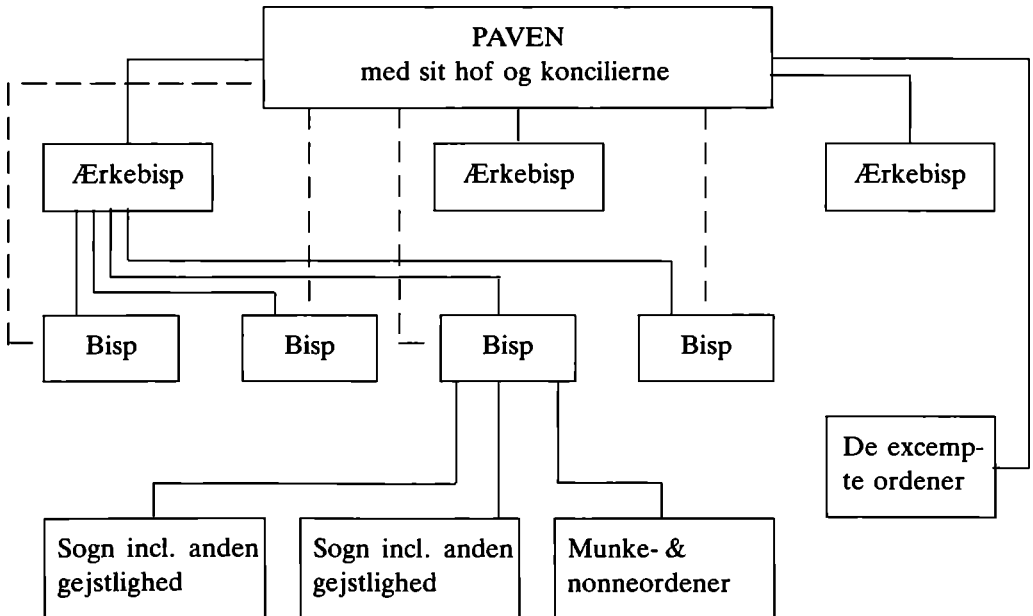
Ved at kigge på kalkmalerier eller læse datidens bønnebøger og prædike-

Syndig kvinde køres i Helvede:

*Den katolske kirkes opbygning:
Det store skel gik mellem
ordensgejstligheden og den
sekulære gejstlighed. De
sidstnævnte skulle betjene
befolkningen direkte.*

*Petersportal, Slesvig domkirke:
Gud giver apostelen Paulus
læremagten og apostelen Peter
domsmagten.*

ner kan vi få et indblik i troen. Men på trods af det er det ikke muligt fuldstændigt at fatte, hvordan troslivet var sat sammen. Vi kan kun beskrive de ydre rammer og tolke dem ud fra vore egne forudsætninger. En ting må dog ligge helt klart; troen og kirken gennemsyrede hele menneskets liv og tankeverden. I middelalderen kunne ingen leve foruden. Kirken var en følgesvend igennem hele tilværelsen og endda derudover. Samtidig repræsenterede selve kirken som institution en lokal og en international magtfaktor, som menigmand mærkede, når han blev afkrævet tiende og andre afgifter eller blev forhindret i at modtage kirkelig

betjening, fordi paven lyste Danmark i interdikt. Det står i hvert fald fast, at tro, penge og politik gik hånd i hånd, da Danmark var katolsk.

Kirkens komme

Da danerne blev kristnet, fik de ikke blot en ny tro, men også et meget veludviklet internationalt administrationsapparat. Nye kristne menigheder skød op, og i spidsen for hver af dem var en biskop. Biskoppen havde modtaget sin magt fra apostlen Peter og var dermed den øverste leder i sit stift. Dette gjaldt i alle spørgsmål. Igennem

årene havde bispestolen i Rom fået en særlig position. Det var her, at apostlen Peter var død, han som blev opfattet som Roms biskop og Kristi stedfortræder på jorden. Dette gav Roms bispestol (Paven) en ganske særlig magtstilling, der også havde gyldighed, når paven var uden for Rom.

Den overordnede rolle, som paven havde, betød i praksis, at kirkelige ud nævnelser i Danmark skulle godkendes i Rom. Ja, bisperne skulle til Rom og modtage indvielse og betale en temmelig stor afgift til pavestolen. Alt dette var en af årsagerne til reformationen, og i øvrigt skal det erindres, at pave magten faktisk var underordnet det såkaldte verdenskoncilium, et bispemøde, der afstak retningslinjer for den videre udvikling. Det skulle selv paven rette sig efter, en anden sag var så, om han altid gjorde det!

Biskoppen var altså sit stifts direkte forbindelsesled til paven. Dog var der af rent administrative årsager indskudt et ekstra led, en ærkebiskop. Hans magt omfattede en større administrativ enhed: kirkeprovinsen, for eksempel kirkeprovinsen Danmark. Han var biskop, men også den fremmeste og ledende blandt biskopperne i kirkeprovinsen, og ofte virkede han på vegne af paven, nemlig som pavelig legat. Ærkebiskoppen skulle normalt ikke blande sig i de andre biskoppers ledelse af deres stifter; han havde sit eget, og hver biskop var sin egen herre i sit stift. I 1104 blev Danmark en selvstændig kirkeprovins med eget ærkebispesæde. Landet var dog længe før opdelt i stifter med hver sin biskop, nemlig i Slesvig, Ribe, Århus, Viborg, Vendsyssel, Odense, Roskilde og Lund. Disse 8 stifter, hvoraf det sidstnævnte var ærkesædet, var ydermere inddelt i mange

mindre sogne.

Hvert sogn var et distrikt, der betalte til den samme kirke. Tiende – som det kaldtes – blev i Danmark delt i tre lige store portioner. En tredjedel til bispen, en tredjedel til præsten (mensa), og en tredjedel til kirkebygningerne (fabrica). Denne tredeling adskiller sig fra tiendedelingen i størstedelen af det øvrige Europa, hvor man også betænkte de fattige – altså en deling i fire. Hvorfor man ikke fandt det nødvendigt at dele med de fattige, véd vi ikke; men det var i hvert fald ikke fordi, der ikke fandtes fattige i Danmark. De var der i stor mængde, og på mange områder var de overladt til kirkens og velgørers nåde og barmhjertighed.

Kirken modtog tiende som betaling for formidlingen af dens nådemidler. Disse modtog man selvfølgelig gerne, men der var ikke altid enighed mellem kirke og menigmand om tiendens størrelse, den retfærdige pris på nådemidlerne ...

Tiende blev fortrinsvis lagt på korn, kvæg og fisk – i parentes bemærket hele samfundets primære produktion – og ofte erlagt i disse naturalier. Det krævede en kirkelade, og sammen med selve kirkebygningen var det netop disse bygninger, som den ene tredjedel af tiende, fabrica, gik til at opføre og vedligeholde. Fabrica blev normalt administreret af ikke-kirkelige personer, kirkeværger, der også skulle være garanter, for at kirkens andre indtægter, for eksempel til de fattige fra kirkebøsserne, nu også blev forvaltet til kirkens bedste.

Den tredjedel som præsten fik (mensa), blev i nogle tilfælde slået sammen med fabrica. Det kunne ske, når kirken var ejet af en stormand med patronatsret. Det at have patronatsret-

Høstscene: Kornet var langt den vigtigste del af kirketienden.

ten til en kirke betød, at man havde ret til at foreslå bispem, hvem der skulle indsættes som præst. Men patronatsretten kunne også udvides til at omfatte administrationen af tiende. Med den udvidede patronatsret var det stormanden, der indkasserede mensa og fabrica. Han betalte måske ikke det fulde beløb videre og tjente dermed på at være kirkeejer.

At det var svært at få danskerne til at acceptere tiende ses i det forhold, at det først i 1130'erne lykkes at få mensa og fabrica inddrevet i deres fulde andel, og den sidste tredjedel til biskoppen voldte faktisk problemer i visse dele af landet helt op i reformationsårene, altså i 1530'erne!

Da Ribes biskop i begyndelsen af 1200-årene ved hjælp af lokale stormænd forsøgte at inddrive den fulde bispetiende, mere end bønderne ønskede at betale, mislykkedes det, – og bønderne fordrev stormændene med stenkast! Nej, det var ikke uden sværdslag, at det arbejdende folk slap de surt tjente penge og produkter. Det var også vanskeligt for kirken at opnå tiende af handel, håndværk, lejemål med mere. Disse fordringer blev faktisk aldrig helt accepteret i samme omfang som tiende på landbruget og sildefiskeriet. Endnu i 1498 må ærkebispens i Lund påpege, at der skal ydes tiende af både sildefiskeri og andet fiskeri.

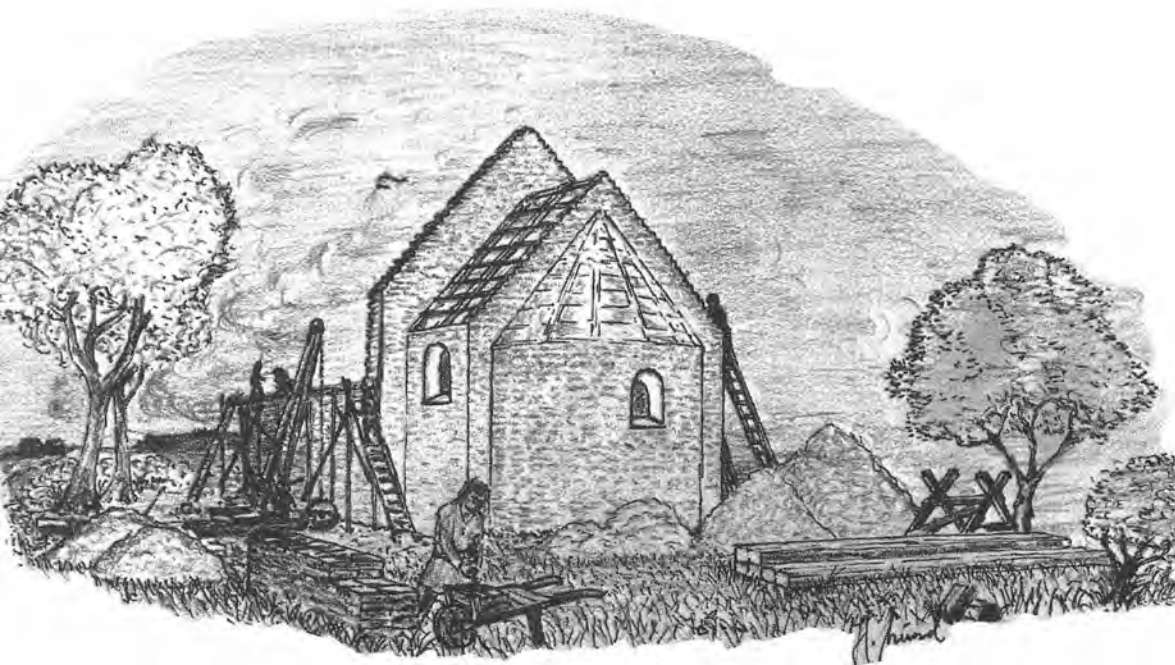
Men selv om det nok var kirkevældets tidsalder, så var tienden også på mange andre punkter årsag til kiv og strid. Var det for eksempel ejerens sognekirke/præst eller jordens »beliggenhedssogn«, der skulle være be-

stemmende for, hvilken kirke der skulle have tiendeydelsen? Kunne en præst bortgive tienden, som om det havde været hans personlige ejendom – kunne en kirkejer? Kunne noget jord – og i givet fald hvilken – være fri for tiende? Alene disse spørgsmål havde mange aflæggere i datiden, og der kunne nævnes mange andre.

For danskerne betød kristendom altså mere end tro. De blev en del af en international organisation, hvis regler greb drastisk ind i dagligdagen. For at få lov til at deltage i det åndelige samvær måtte man betale; og den danske overklasse, der leverede de mange biskopper, gav villigt en hånd med i administrationen af disse regler.

De store kirkebyggerier

I 30'rne gjorde kirkehistorikeren Hal

Kirkebyggeri: Kirken påbegyndtes i øst. Alter og kor blev indviet, før kirken stod færdig.

Koch sig til talsmand for det synspunkt, at vore sognekirker i hovedsagen var rejst af frie og jordejende bønder, der i fællesskab på tinge havde besluttet, at deres sogn skulle have en kirke. Frie, lige bønder havde selv opført deres sognekirke; stormandskirken var en undtagelse, påstod Hal Koch. Hvis han nu ikke havde ret, hvem byggede da sognekirkerne?

Selve ordet »sogn« betyder nærmest søgning, og man kan tale om, at en landsby sogner til et bestemt tingsted eller en bestemt kirke. I begyndelsen har det naturligtvis spillet ind, hvor mange kirker der overhovedet har været i nærheden, og som man dermed kunne sogne til, hvis det skulle være nogenlunde i nærheden af det sted, hvor man boede. Her kommer det altså til at spille ind, hvordan de første kirker kom til Danmark, og hvorledes de blev finansieret.

Faktisk har vi beretninger om begge dele, idet Adam af Bremen var noget fortørnet over, at vi i begyndelsen ikke ville yde tiende, men i stedet foretrak – sikkert efter gammel hedensk skik – at betale præsten fra gang til gang. Danskerne foretrak at betale for hver enkelt kirkelige handling og så sogne til en præst, som så ud til at have magt over de åndelige besværgelser. Denne tilstand kunne naturligvis ikke fortsætte i længden, og en alliance mellem kirke og kongemagt fik sat tingene i system i løbet af 1000-årene.

Danske konger, biskopper og lokale stormænd bekostede opførelsen af gårdkirker ved eller på kongsgårde og stormandsgårde. I begyndelsen i træ, senere i sten. Bekoste er nok et dårligt ord at bruge, måske nærmere: finansierede. Tiendens indførelse – utvivlsomt ved anvendelse af håndfaste mid-

ler i de fleste egne af landet – medførte, at kirkeejeren i den første halvdel af 1100-årene fik en betydelig kapital at råde over. Kirkens patron, det vil sige ejer, kunne være den lokale stormand, bispen, et kloster eller kongen, og på denne måde kunne der komme en ganske god forrentning ud af de værdier, som var blevet lagt ud ved byggeriet. Det er således hævet over enhver rimelig tvivl, at frem til 1200-årene er hovedparten af de danske sognekirker enten stormandskirker eller kirker baseret på kongelige og biskopelige donationer.

De frie, lige bønder, som Hal Koch forestillede sig, var en sjældenhed. Den afhængighed, som bønderne i de fleste danske landsogne i denne periode havde til de lokale stormænd, gør det faktisk mere sandsynligt, at konger, stormænd og biskoper har igangsat disse omfattende kirkebyggerier. Sandsynligvis er en væsentlig del af såvel træ- som stenkirkerne derfor opført ved brug af slavers arbejdskraft.

Storbønderne lod altså de mange af stenkirkerne bygge; men hvorfor? Var der tale om en sand religiøs vækkelse blandt tidens stormænd, siden de finansierede det til dato største byggeprojekt i Danmark? Måske – det er rimeligt at betragte de religiøse bevægelsegrunde som et afgørende forhold ved et sådant landsdækkende projekt. Man bygger vel ikke hundredvis af kirker, hvis ikke der er en høj grad af ærligt følt kald blandt de bestemmende byggherrer? Det hele var utvivlsomt en skønsom blanding af ønsket om at bekende sig til den nye tro, behovet for prestige og håbet om at tjene på den.

Prestige som årsag til kirkebyggeriet er naturligvis ikke noget, der kan måles, der må blive tale om en grov form

*Gravsten over
håndværker.*

Kirkens stifter og præst.

*Herskabspulpitur: Højt
hævet over pøbelen
kunne herremanden
sidde og følge messen.*

for efterrationalisering. Under alle omstændigheder var der en påfaldende lyst til at kopiere og efterabe, og det i en sådan grad, at tanken ikke virker helt usandsynlig. Når en stormand i Ledøje på Sjælland skulle have sig en stenkirke, hvad gjorde han da? Han fik bygget en billig miniudgave af kejser Karls nede i Aachen. Kirken blev udformet med to etager, hvor førstesalen var forbeholdt stormandens familie og venner. Fra et galleri kunne de så følge

messen nede ved kirkens hovedalter.

Messens højdepunkt var brødet og vinens indvielse ved den hellige nadver, som foregik på alteret. Menigmand kunne kun høre præstens mumlen og senere se fremvisningen af det hellige brød (hostien). Grunden hertil var, at lektoriemuren, som adskilte kirkens kor fra resten af kirkerummet, ødelagde udsynet. Det ville herremanden, der havde bekostet kirken, ikke altid stille sig tilfreds med. Han fik da i

Der bygges kirke: Kalkmaleri.

vestenden af kirken bygget et såkaldt herskabspulpir, hvorfra han og hans familie kunne sidde og følge messen i alle dens detaljer. At dette ikke har været uden betydning, kan ses af, at en af de måder, hvorpå ærkebispens Jacob Erlandsen i midten af 1200-årene genere kongehuset, netop var ved at rykke lektoriemuren i Lund domkirke frem, så kongen ikke kunne følge messen ved højalteret.

Men disse herskabspulpirer tjente også et andet formål. De adskilte herremanden fra de ildelugtende bønder og slaver. Kirken blev et klart klassedelt hus. Vender vi atter blikket mod Ledøje, kan vi se, at stormanden har kunnet gå direkte fra sin gård over til kirkens herskabspulpir. Han behøvede ikke at komme ud – og måske vigtigere – han fik holdt en tydelig distance til underklassen.

En anden grund til kirkebyggeriet var måske muligheden for fortjeneste. Det kunne der være i de tilfælde, hvor en stormand havde patronatsretten og gennem sin forvaltning af mensa og fabrica – de to tredjedele af tiende – kunne sikre sig en fortjeneste. Denne årsag har næppe været den gennemgående eller overvejende grund til det store kirkebyggeri.

Derimod tyder meget på, at der virkelig var tale om en religiøs vækkelse. Men vel at mærke på den særlige måde, at troen ikke indebar – eller medførte – nogen ligheds-tankegang. Derimod skulle kirken underbygge de riges ret til magten, cementere klasseforskellen. Bygningen af stenkirker og herskabspulpirer kunne vise underklassen, hvor den hørte til; også i forholdet til Gud!

Klostret – et spejlbillede af samfundet

Lad os tage en tur på landet i det herrens år 1220. Vi kommer til en lille landsby, hvor vi møder en gammel, fattig kone. Til hende stiller vi spørgsmålet: »Hvad er det nyttigste et menneske kan gøre?« Svaret falder uden et øjeblik tøven: »At gå i kloster.«

Med denne gamle kones svar får vi et klart indtryk af kloster og kirkes fundamentale betydning i middelalderen. At tjene Gud i et kloster var det bedste, et menneske kunne gøre. Det var vigtigere, end at han eller hun skabte materielle værdier såsom mad og drikke. Nej, – de gejstlige arbejder for en højere sag: sjælens frelse. Deres arbejde med at forrette gudstjenester og bede bønner var til alles fordel. Kirke og klostre havde en fundamental plads i middelaldermenneskets liv; – mennesket kunne hverken leve eller dø uden!

Klosterfolkene kom først rigtig til Danmark i 1000-årene. De første slog sig ned i byerne og var ofte – udover at være munke – også præster, især ved domkirkerne. Men også på landet blev der bygget klostre, der blev drevet som store godser med landbrug.

I 1100-årene kom cistercienserordenen til Danmark. Ordenen havde sit udgangspunkt hos benediktinerne, men blev en selvstændig orden med meget strengere krav til klostertugten. Benediktinerne havde sagt: »Bed og arbejd« (på latin: Ora et Labore), men havde mistet idealerne i årenes løb. Nu

kom der nye folk til, der ville tage begge ord alvorligt – en cisterciensermunk skulle både bede og arbejde. Dog, da ordenens folk nåede op til Danmark, var også deres idealer blegnet lidt. Cistercienserne overtog flere steder benediktinerklostre inkluderet munke, fæstebønder, landsbyer osv. Og havde benediktinerne ikke haft herreklostre i en større målestok, lykkedes det for cistercienserne at skabe virkelig store godser ud af deres »ydmyge« klostersamfund.

Der var selvfølgelig andre munke- og nonneordener i Danmark, og alt i alt havde Danmark over hundrede klostre i århundrederne frem til reformationen. Nogle fungerede kun i få år, mens andre voksede sig store og mægtige. Blandt de vigtigste blev tiggermunkene, der indvandrede til Danmark i 1200-årene. Blandt dem var der flere ordener: franciskanere, dominikanere, og med tiden kom også andre til. Disse ordener satte først og fremmest deres præg på byerne, hvor deres klostre lå, og hvor munkene tiggede til det daglige brød.

At klostrene med tiden blev rige og jordejende skyldtes ikke, at munkenes tiggeri var en blomstrende forretning, men derimod at de modtog milde gaver fra høj og lav i samfundet. Gaver, der skulle sikre, at munkene kunne koncentrere sig om at bede bønner, forrette gudstjeneste og de andre kirkelige handlinger til fordel for menne-

*En borger velsignes af en munk:
Oprindeligt var det forbeholdt
præster at udøve sjælesorg, men
munke lod sig præstevie og
konkurrerede med præsterne.*

*Cistercienserklosteret i Alvastra,
Sverige.*

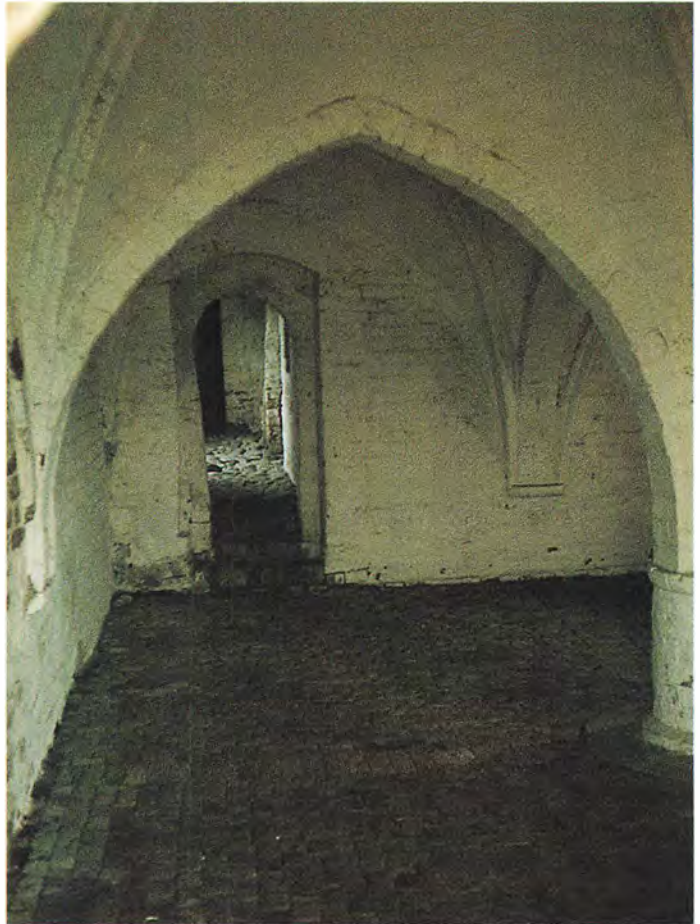
skehedens synders forladelse. Med den enkeltes gave til klostret fik han eller hun en personlig garanti for, at der netop for hans eller hendes sjæl blev bedt en bøn, når manden med leen havde krævet sit.

Efter døden kom sjælen i skærsilden for at blive rensat. Skærsilden undgik næsten ingen, men i den tid en munk bad en bøn for giverens sjæl, stoppede pinslerne. Og hvem ville ikke gerne ofre alt, hvad man kunne undvære, for at undslippe skærsildens flammer bare et par minutter!

Denne meget håndfaste opfattelse af tro, og så præster og munkes indflydelse på livet efter døden, gjorde for eks-

*Stubber kloster:
Benediktinerklosteret i
Stubber ved Flyndersø
var et nonnekloster.*

empel Sorø kloster til en af middelalderens største – og rigeste – bedemandsforretninger. Ønsket om at blive begravet blandt de fromme munke var så stærkt, at man gerne betalte guld og grønne skove for den mulighed.

Udover de nævnte klosterordener fandtes mange andre, også i Danmark. Der var ordener, som hjalp de syge, kæmpede mod barbarer, dyrkede fuldstændig ensomhed eller fordybede sig i lærdom og bibelstudier. De fleste ordener havde endvidere store søsterorganisationer for kvinder, der valgte et regelbundet liv som nonne. Nonnerne var alle af adeligt blod, og nonneklostrene og kvindernes familier havde en gensidig interesse i, at de søgte ordenen. Familiens var, at slægtens ugifte kvinder fik et passende opholdssted, hvis de ikke indgik i ægteskab eller var enker. Klostrenes interesse lå i, at kvinderne og deres familier gav formuler til klostrenes oprettelse og drift. Det var næsten nødvendigt, da nonnerne ikke havde lov til at forrette de indtægtsgivende kirkelige handlinger, såsom messer og begravelser. De var udelukket fra at blive præster, og nonnerne levede i det hele en mere tilbagetrukket tilværelse, end munkene.

Nu var mange munke- og nonneordener til dels forskellige i deres ordensregler, levevis eller den måde, hvorpå de tjente deres formål. Det kan derfor være vanskeligt at beskrive klosterlivet generelt uden at måtte udelade så meget, at der blot ville være nogle intetsigende formaliteter tilbage. Derfor har vi valgt at beskrive én bestemt orden, nemlig cistercienserne. Disse hvide munke, som de blev kaldt i folkemunde på grund af farven på deres ordensdragt, var en væsentlig faktor i samfundslivet, både i økonomisk, politisk

og åndelig henseende. De fik oprettet elleve mandsklostre og to kvindeklostre inden reformationen i 1536, og blandt disse var nogle af Danmarks mest betydningsfulde og rige jordbesiddere, såsom Esrom og Sorø klostre.

Kloster i strid

Cisterciensermunkene var foretagsomme mænd, siges det. De var med til at fremme nye driftsformer inden for landbruget, de deltog aktivt i lokal- og landspolitik, blev biskopper, kongelige rådgivere og var i øvrigt ikke underlagt den lokale biskop. De stod kun til regnskab over for deres egne folk og for paven. Selvfølgelig skabte denne særstatus, dette privilegium, konflikter i lokalområdet mellem et cistercienserkloster og den stedlige biskop. I Danmark møder vi blandt andet et sådant slagsmål imellem cistercienserklostret i Øm og biskoppen i Århus.

»Gid det ej var sandt« – sagde pavens udsending Guido i året 1266, da han blev præsenteret for Århusbispens overgreb i det lokale opgør mellem Øm kloster og Århusbispen Tyge. Stridens æble var, hvorvidt klostret var underlagt bispen, og han dermed kunne gøre krav på at blive beværtet på klostret et bestemt antal dage om året, når han var på de kanter. Parterne gjorde næsten alt for at genere hinanden mest muligt. Munkene skrev falske dokumenter, påkaldte pavens støtte mod biskoppen, sværtede ham til over for andre og adlød ingen af biskoppens påbud. Modsat lyste biskoppen klostret og dets undergivne i band. Biskoppens folk overfaldt munke og lægbrødre, stævnede klostrets bønder på tinge, og hvis de ikke ville opsiges deres tjeneste på Øm klostres jorder, blev de lyst i

band. Kampen mellem kloster og biskop stod på i årevis, men i slutningen af 1260'erne måtte munkene bøje sig for biskoppen.

Typisk for sådanne stridigheder mellem de magtfulde i samfundet blev det de små, som kom til at betale prisen for stridighederne. Det var fortrinsvis lægbrødre, der fik en voldelig medfart, – endda så voldelig, at én blev dræbt. Og det blev bønderne, som måtte betale bøder til biskoppen og lægge ryg til, når hans mænd drog hærgende over klostrets jorder.

Bygningernes funktion

Alle de kendte, ældre, danske cistercienserklostre har haft det store franske kloster i Fontenay som forbillede. Kirkerne kunne alt efter klostrenes formåen være store eller små, men ser man nærmere på de enkelte afsnit af kirkerne og deres størrelse, afsløres der lokale forskelle, som kan være et fingerpeg om antallet af munke, novicer og lægbrødre.

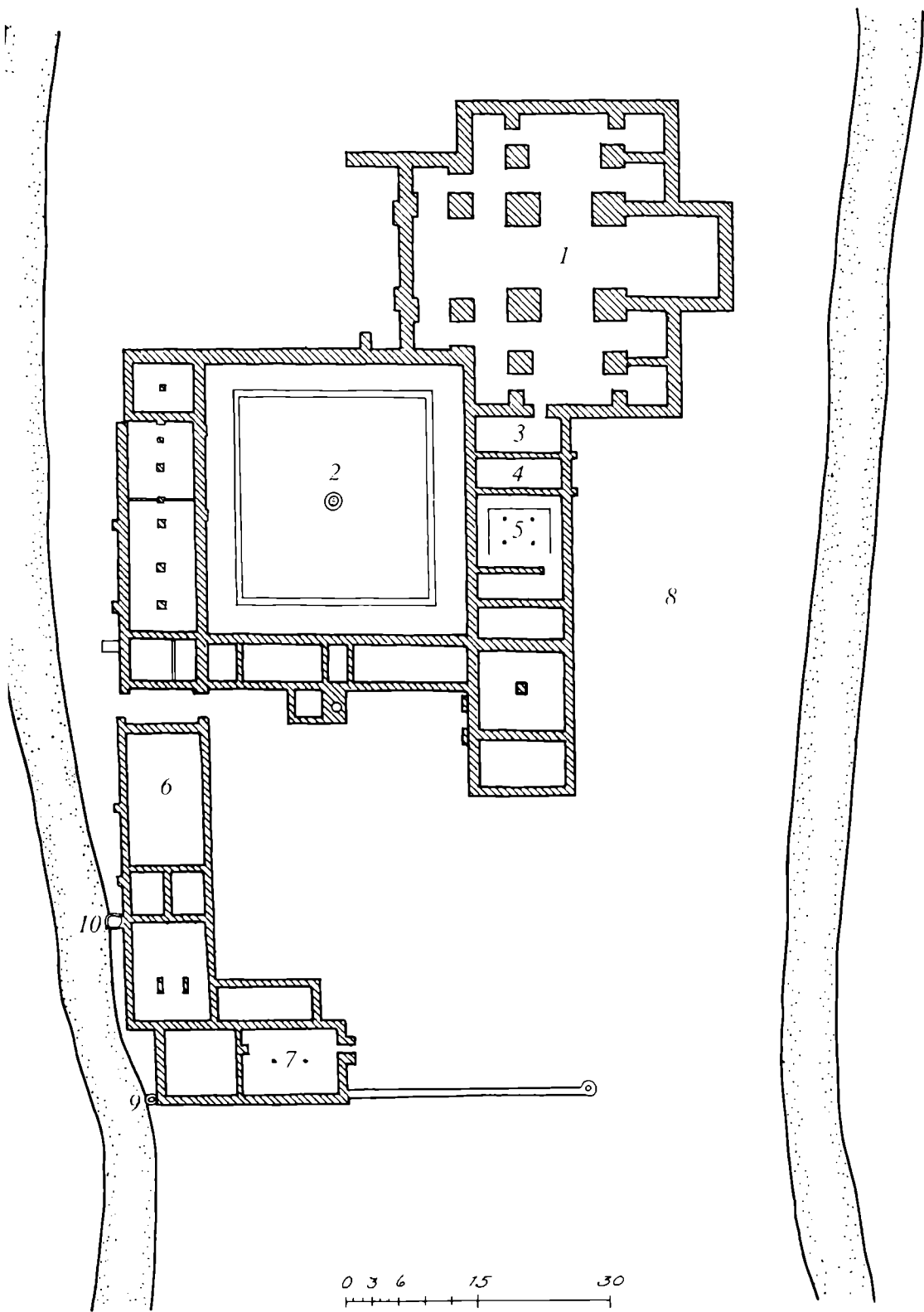
Munke, novicer og lægbrødre tilbad den samme Gud, men de gjorde det hver for sig i forskellige afsnit af kirken. Nærmest højalteret abbed og munke, fjernest lægbrødre og gæster. Kirken udgjorde hovedanlæggets nordfløj, hvor syd- og østfløjen var forbeholdt munke og novicer. Her havde de forstået at indrette sig med egen ølkælder, ligesom de i sydfløjens spisesal naturligvis fik betydeligt finere brød end lægbrødrene; – for nu slet ikke at nævne hvad arbejdsfolkene blev spist af med. I øvrigt kaldte man direkte det finere brød for præstebrød, hvorimod det grovere hed svendebrød. Principielt spiste man spartansk i cisterciens-

serordenen, men da abbeden havde ret til egen kok og særskilt forplejning, var nogle selvfølgelig mere lige end andre. For eksempel levede abbeden i Sorø kloster som en godsejer med eget køkken og adskillige tjenestefolk. En del tyder på, at mange abbeder med tiden fik et særskilt stenhus til bolig og repræsentative formål. I munkenes køkken var det kogemesteren som ledede og fordelte arbejdet. Oprindeligt var det kun munke og lægbrødre, der udførte køkkenarbejdet; men efterhånden ansattes også køkkenpersonale, ligesom et fuldt udbygget cistercienserkloster havde eget bageri.

Udover den opdeltede klosterkirke og de adskilte spise- og sovesale for munke og lægbrødre rummede det centrale klosterkompleks også bibliotek, abbedens værelse, kapitelsal, sakristi, forråds-kælder m.m. Værd at bemærke er det dog, hvorledes de centrale dele benyttes af munkene, hvorimod langt de fleste af klostrets arbejdsfolk intet havde at gøre i disse dele af klostret. De

Cistercienserkloster: Grundplan over Øm kloster.

1. Kirken.
2. Fratergården med buegange og brønd.
3. Sakristi.
4. Bibliotek.
5. Kapitelsal (munkenes forsamlingsrum).
6. Økonomifløj med bryggers, bageri og køkken.
7. Munkenes spisesal.
8. Klosterhave.
9. Munkenes lokum.
10. Lægbrødrenes lokum.

De opholdt sig i helt andre bygninger, og i disse fungerede munkene til gengæld kun som arbejdsledere.

Hvem gik i kloster?

Selve klostret var befolket af munke, novicer, lægbrødre, familiares, pensionærer, tjenestefolk og daglejere. Munkene bestemte totalt over alle andre grupper i klostret og skulle kun adlyde deres abbed. Denne overordnede stilling var dem slet ikke fremmed, fordi den var i fuld overensstemmelse med den placering i samfundet, som de ville have haft, hvis de var blevet uden for klostrets mure. Munkene var overklassens sønner, som her havde en karrieremulighed; ganske på linie med den militære eller én inden for godsdrift. Kirken og klostrene havde muliggjort, at mangan en herremandssøn fik en god stilling blandt rigets førstemand – kongen og biskopperne. Ville en bondedreng være munk, havde han ikke mange chancer, da det forredes, at han skulle kunne både læse og skrive. Det kunne kun et mindretal af den danske befolkning, og de tilhørte alle overklassen. Samtidig var det almindeligt, at en kommende munk ved sin indtræden som novice overdrog klostret enten ejendom eller et pengebeløb, da en munk jo alligevel ikke måtte eje noget sådant. Nej – indtrådte en bondedreng i et kloster, så var det enten som lægbroder eller som familiares.

Lægbrødrene var oprindeligt tænkt som klostrets manuelle arbejdskraft, håndens arbejdere. De blev optaget som en slags andenrangs brødre, der skulle gøre klostrets hårde, fysiske arbejde, mens de »rigtige« – munkene –

Biskop: En biskop tilhørte samfundets top. En af hans væsentligste opgaver var at styre de kirkelige ejendomme.

passede de kirkelige handlinger, bønner, økonomi, politik og andet ikke-fysisk arbejde. Lægbrødre måtte ikke kunne læse, da de ingen brug havde herfor. Det begrænsede lærestof, de havde brug for, lærte de udenad. Generalkapitlet, cisterciensernes overordnede myndighed, henstiller da også, at adelige ikke bliver optaget som lægbrødre, da de gør mere gavn som munke. Fra Danmark kendes heller ingen eksempler på adelige lægbrødre.

Ligesom munkene aflagde lægbrødrene et klosterløfte, der var tilpasset deres funktion i klostret. Løftet aflagdes først efter en prøvetid, hvor værdien af deres arbejdskraft blev vurderet. Med tiden blev dog mange af lægbrødrene arbejdsledere for den laveste klasse i klostret, klostrets arbejdsmænd. Denne, klostrets laveste klasse, bestod af flere grupper, idet nogle var bundet med et lydighedsløfte, andre var ubundet og dog fastansatte, – og endelig var der de løse daglejere. De, der var bundet af et lydighedsløfte, de såkaldte arbejder-familiars, var en slags tredierangs brødre.

Klostret var således et spejlbillede af det omkringliggende samfund. Klasse-skellene fortsatte inden for klostermurene. Hvis man fra fødslen tilhørte overklassen, blev man munk. Var man en del af det arbejdende folk, blev man enten lægbrøder eller arbejder-familiars...

Udbytning og grangier

I den borgerlige historieskrivning er der gjort et stort nummer ud af cisterciensernes betydning for dansk landbrug. Klostrenes rigdom fremstilles som et resultat af den dygtighed og vil-

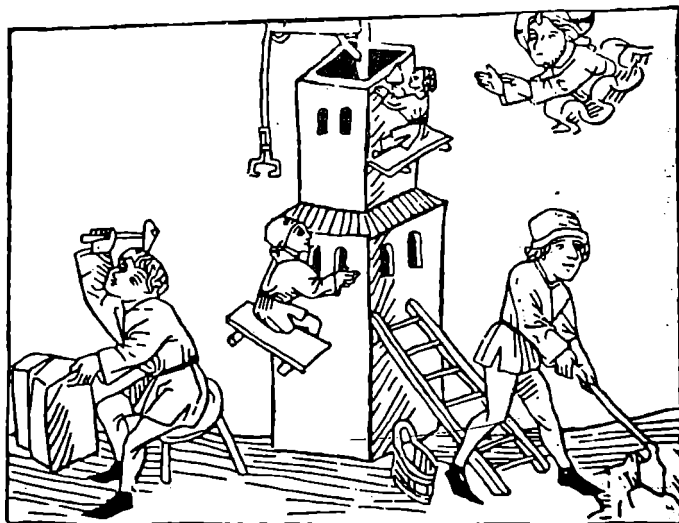
je til nytænkning, som prægede deres landbrugsproduktion.

Ser vi nærmere efter på et af de danske cistercienserklostre, Locus Dei (Løgum kloster), afsløres andre årsager til denne rigdom. I teorien skulle nyskabelsen bestå i to forhold. Dels trevangsbruget, der blandt andet medførte, at marker lå brak hvert tredje år; dels at klostrene ikke brugte trælle og fæstebønder til jordens dyrkning, men derimod munke og lægbrødre.

Den oprindelige dyrkningsform for cistercienserordenens klostre var grangier. På sådanne grangier forestod munkene selv arbejdet og havde kun lægbrødre til det grove. Grangier var store ejendomme, der lå uden for klosterområdet. Da munkene skulle bo i klostret – og deltage i tidebønnerne – var det normalt overladt til lægbrødre at klare arbejdet på de gårde, der lå for langt væk. Som regel var der dog en præsteviet munk som forvalter og garant, for at lægbrødrene fik den i ordensreglerne fastsatte kirkelige betjening. På en grangie herskede der lige så hård disciplin som i selve klostret, og udnyttelsen af arbejdskraften må formodes at have været tilsvarende hård.

Men i Løgum kloster var virkeligheden en anden. Allerede når vi kommer ind i Løgum kloster kirke, kan det ses, at den del af klosterkirken, som har været beregnet til lægbrødre, er forbausende lille. Der er faktisk slet ikke plads til det nødvendige antal lægbrødre, når vi tænker på de store jordtilliggende, som klostret har opdyrket. Og det skriftlige materiale fra dengang giver os forklaringen. Løgum kloster havde et meget stort antal fæstegårde. Fæstegårde, der blev drevet på nøjagtig samme måde som andre sønderjy-

*Der bygges kloster:
Klosterets arbejdsmænd
– ikke munkene – lagde
krop til sliddet.*

Vestenden af Løgum kloster: Vestenden er med til at dokumentere det lave antal lægbrødre. Kirken var aldrig tænkt større. Man valgte at bruge almindelige, fæstebønder.

ske gårde.

Eller blev de nu det? De gode munke i Løgum havde nemlig ét middel, som den almindelige stormand ikke havde – den gudelige straf. Meget tyder på, at de endda var så udspekulerende, at da de mørke tanker i kristendommen om synd og straf i 1200-årene blev lysnet med en omfattende Maria- dyrkelse, som gav håbet om en nådig frelse, så valgte munkene en dobbeltmoral. Over for bisp og herremand var det den fromme, milde kristendom med jomfru Maria i højsædet, som blev fremført. Men over for deres egne fæstebønder var der ikke tale om den nye, lyse, milde kristendom – hvor nogle Maria-bønner kunne frelse dem fra selv de værste synder. Nej, her satte munkene deres teologiske autoritet ind på forkyndelsen af den mørke, truende kristendom, hvor budskabet var truslen om den direkte vej til helvedets flammer. Blev arbejdet ikke gjort, var den kristnes pligt ikke blevet opfyldt. Hvad var så mere rimeligt end den evige fortabelse?

Men bortset fra dette middel har forskellen mellem en abbed og den verdslige godsejer næppe været stor. De havde begge som hovedarbejdsområde at drive deres ejendomme på den måde, som gav det bedste afkast. Klosteret havde lægbrødre til en del af det grove arbejde, men der var slet ikke nok til, at det ville være muligt at drive de store landbrug. Så selv om det ifølge cisterciensernes ordensregler var *forbudt*, havde de i Danmark fæstegårde i deres varetægt. Således havde for eksempel også Esrom kloster mange fæstebønder og få lægbrødre.

Selv om det at være fæstebonde for et kloster måske kunne lette adgangen til behagelighed efter døden, så betød

det langt fra, at det var særlig behageligt i levende live. De gode munke, der kom fra høj- og lavadelen, havde kun ligegyldighed tilovers for deres fæstebønders liv og skæbne. Det kan for eksempel ses af den kendsgerning, at en af de sidste abbeder i Sorø kloster direkte kalder sine fæstebønder for servi: det latinske udtryk for slaver!

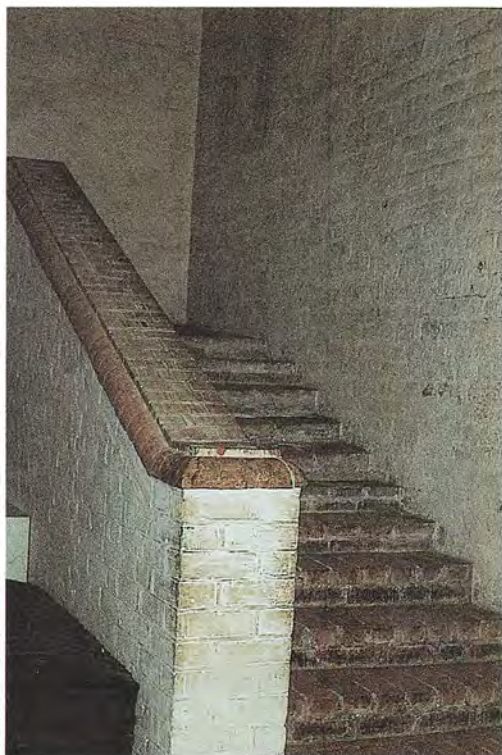
Fæstebønder var noget, man solgte sammen med fæstegårdene. De blev af klosterfolket kun brugt som et profit-skabende redskab, uden at de på nogen måde fik del i det åndelige liv. Fæstebønderne var et rent verdsligt vedhæng, der ikke havde grundlag i klosterreglerne. Tværtimod svarede det helt til den måde, hvorpå storbønderne drev landbrug. De ærede cisterciensermunke var storgodsejere, – helt på linje med andre herremænd i Danmark.

De skæggede brødre

Lægbrødrene, også kaldet de skæggede brødre, var i et cistercienserkloster henvist til vestfløjen, og den måtte de endda dele med deres arbejdsleder og forstander: kældermesteren, eller køgemesteren, som han normalt kaldtes her i landet.

Deres sovesal lå på 1. sal, og i modsætning til munkene, der havde krav på hver sin seng, måtte lægbrødrene ofte være to til tre om én seng. Af disciplinære og ærbare grunde sov man iøvrigt med tøj på, og ingen måtte se hinanden nøgne.

Om lægbrødrenes status hed det direkte (i 1224), at til lægbrøder skal kun antages den, som udfører det arbejde, han sættes til, sådan at han tydeligt gør fyldest for en daglejer. At der virkelig var tale om to skarpt adskilte verde-

ner, understreges også af den holdning, at lægbrødre – modsat munke – ikke burde kunne læse. Hovedreglen var: én gang lægbroder – altid lægbroder. En munk kunne blive degraderet til lægbroder, men en lægbroder kunne aldrig blive munk. De undtagelser, vi kender til, bekræfter kun den skarpe sociale adskillelse. Fine folks sønner kunne i oprigtig fromhed søge ind som lægbrødre, men bondesønner kunne aldrig blive munke.

Allerede i 1100-årene havde cistercienserordenen anerkendt, at det var nødvendigt at have lægbrødre. Munkenes kirkelige opgaver var simpelthen for store til, at de kunne fordele bønner og arbejde ligeligt. Døgnet 24 timer slog ikke til, hvis de selv skulle skaffe sig føden og passe klostrets jorder. Derfor havde generalkonciliet besluttet, at man skulle antage folk til at udføre det praktiske arbejde. Ligesom lægbrødrenes arbejdsopgaver var skarpt adskilt fra munkenes, blev de leveregler, man pålagde dem, det også. For eksempel fik lægbrødrene ikke støvler, deres dragt var altid af et grovere stof, de skulle altid vige for en munk – uanset hvad de slæbte på, de måtte aldrig udgive sig for munke, når de gjorde munkenes ærinder osv.

Et af de mere absurde udtryk for forskellen mellem munke og lægbrødre

Dormitorietrappen i Sorø Kloster: Trappen fra munkenes sovesal gik direkte ned i kirken. Det var især praktisk ved nattemessen.

Bonden pløjer.

fandtes i forbindelse med klostrets indretning af lokummer. I et cistercienserklosterkompleks dirigeredes vandet fra nærliggende vandløb ind under de klosterbygninger, som havde brug for rindende vand, såsom vaskeplads, køkken og lokummer. De sidste var naturligt nok lagt som sidste station på vandløbets vej igennem klosterbygningerne. Naturligvis var munkenes lokummer anbragt *før* lægbrødrenes, så de sidstnævnte havde den tvivlsomme ære at stifte bekendtskab med de velnærede munkes efterladenskaber. At bruge samme lokummer var udelukket. Klasseforskellen skulle understreges ud i den mindste detalje. Lægbrøder stod altid under munk!

Tilsvarende betød det mindre, om lægbrødrene overværede tidebønnerne, hvis der var arbejde, som skulle gøres. Var lægbrødrene i marken, måtte de holde deres andagt dér. Først ved arbejdsdagens slutning kom de tilbage til de centrale klosterbygninger og kunne overvære aftenbønnen i klosterkirken. Alt tjente til Guds ære, men det var lægbrødrene, der udførte den hårde del af arbejdet ...

I 1237 gives der grønt lys for, at der kan ansættes menige tjenere, og sammen med fæstebønder bliver de mere og mere almindelige i de danske cistercienserklostre. I første omgang var det kun klostre med otte eller færre lægbrødre, der fik lov til at antage andet tjenerskab. Op igennem 1200-årene falder antallet af lægbrødre, og de får bedre vilkår. Hvad nedgangen i lægbrødre-antallet skyldtes er svært at sige. Men såvel en faldende popularitet – dominikanerne har samtidig en stor tilstrømning af lægbrødre – som cistercienserordenens ønske om en begrænsning af antallet af lægbrødre på grund

Cisterciensermunk, Sorø Kloster.

af de mange opstande kan have haft betydning.

Ligesom munkene havde nonnerne en arbejdskraft, der var knyttet til klostret ved et lydighedsløfte. Disse andenrangs nonner – eller lægsøstre, som de kaldtes – delte på mange områder kår med lægbrødrene i munkeklostrene. Adskillelsen i form af arbejdsopgaver, boligforhold og deltagelse i de kirkelige handlinger var næsten den samme for lægbrødre og -søstre. Dog var lægsøstrenes arbejdsopgaver i en vis grad begrænset til traditionelt kvindearbejde. Derfor havde et nonnekloster også lægbrødre. De blev dog holdt ude fra selve det centrale klosterkompleks. Dér kom kun de mænd, som fungerede som præster for nonnesamfundet.

Lægbrødrene passede nonnernes gårde og jorden uden for klostrets mure, da nonner og lægsøstre i princippet ikke måtte komme uden for disse. At det i dagligdagen ikke altid kunne overholdes, er en helt anden historie!

Oprør!

I årene frem til 1308 foregår der 123 opstande i de cistercienserklostre, der hørte under moderklostret i Citeaux. Heraf véd vi, at de 49 udførtes af lægbrødre alene og de 27 af munke og lægbrødre i fællesskab. For de resterende

Vitskøl Kloster: Nordeuropas største cistercienserklosterkirke påbegyndtes ved Limfjorden, men efterhånden som byggeriet skred frem, måtte man skære fordringerne ned.

47 opstande kender vi ikke munkenes rolle. Vi kender heller ikke årsagerne i alle tilfælde, men i de fleste havde de deres rod i forskelsbehandlingen af munke og lægbrødre eller i den grove udnyttelse under en abbed. Jo mere arbejde han kunne presse ud af dem, des større fortjeneste kunne han notere sig til klostret. Men at det ikke altid gik, som præsterne prædikede, kender vi flere eksempler på.

Abbedissen i benediktinerklostret i Bingen, der havde opdaget noget vindrikeri i cistercienserklostret i Eberbach, skrev i midten af 1100-tallet, at cistercienserne rekrutterer en bestemt slags folk, som de kalder lægbrødre, men kun få af dem ændrer vaner og omvender sig oprigtigt til Gud, idet de fortsat foretrækker syndighed fremfor sømmelighed. De udfører deres arbejde med rasende uvilje og siger om præsterne, som er deres overordnede: »Hvem er de? Hvad er de? og vi? Hvad var vi – og hvad er vi nu?«

Hvis den bekymrede abbedisse nogen sinde havde prøvet det knoklearbejde med jorden, som man bød lægbrødre og arbejdsmænd, så ville hun have vidst, hvorfor indtagelsen af øl eller vin ikke kun var et spørgsmål om syndighed. Således blev der i begyndelsen af 1200-årene bortgravet ca. 30.000 m³ af Sorø-Holmens stive ler med simple træspader. Et sådant jordarbejde var et ufatteligt slid, der nok kunne skærpe modsætningerne i Sorø. I Eberbach-klostret kulminerede urolighederne omkring 1260, hvor abbeden simpelthen blev myrdet. I Margu i 1206 blev kældermesteren revet ned af sin hest og afvæbnet, medens abbeden blev jaget ud over markerne.

I Danmark kender vi også til et enkelt eksempel på et åbent, voldeligt

oprør mod abbeden af munke og lægbrødre. Desværre kender vi ikke baggrunden for urolighederne, og et kvalificeret gæt på, *hvilken* dråbe der fik bægeret til at løbe over, er det naturligvis svært at give. Dog taler handlingen godt for sig selv, idet abbeden i det vestjyske Tvis kloster i 1268 blev såret ved mødet med de rasende munke og lægbrødre.

Vitskøl Klosterruin.

At vi ikke kender til flere oprør i Danmark, er ikke det samme som, at de ikke har fundet sted. Vi har bare ikke fået overleveret nogle oplysninger om andre. Men hvorfor skulle de danske cistercienserklostres arbejdskraft have været mere tilfredse med arbejdsforholdene, end lægbrødre og arbej-

der-familiars i Tyskland og England var? Arbejdskraften i de danske cistercienserklostre var jo underlagt de samme retningslinjer som ordenens folk ude i Europa.

En kendsgerning er det i hvert fald, at det var munkene, som selv skrev klostrenes historie; og de har næppe ønsket at stille sig selv i et dårligt lys hos de kommende slægter ved beretninger om oprør og eventuelle problemer med deres arbejdskraft. Og netop bevidstheden om at skrive for sin eftertid var meget nærværende hos munkene. Der er mange eksempler på, at disse krønikeskrivere pynter på deres klostres rolle i historiens skæve gang.

Under alle omstændigheder blev antallet af lægbrødre i 1200-årenes danske cistercienserklostre mindre. Det kan ses på kirkebyggeriet både i Vitskøl og Løgum klostre. Her bliver lægbrødre-afsnittet i kirkerne meget mindre, end det ses i andre cistercienserklostre ude i det store udland, og afsnittet er endda mindre end munkenes i de to kirker. Denne mangel på lægbrødre kan muligvis hænge sammen med de forhold, som man bød dem i et cistercienserkloster. Godt nok var en lægbroder drevet af et ønske om at tjene Gud ved at gå i kloster. Men de var tilbudt levevilkår så ringe, at andre ordners klostre eller det omkringliggende samfunds var bedre, så det må virkelig have krævet et særlig dybfølt kald at blive lægbroder hos cistercienserne.

Klostrets arbejdsmænd

Selv om lægbrødrene var at betragte som andenrangs brødre, så havde et cistercienserkloster også tredjerangs

brødre, nemlig klostrets arbejdsmænd, der tilmed var opdelt i to grupper. Dels de arbejdsmænd, som klostret havde knyttet til sig på livstid, og de andre som kun var løst tilknyttet. Den første gruppe kaldtes familiars, og om dem hed det i 1233, at de kun kunne optages, hvis de for bestandigt gav afkald på at eje noget, forpligtede sig til livslang afholdenhed og lydighed og til at bære den for familiars bestemte dragt og frisure. Men man brugte også ordet familiars om andre grupper i klostret, således også om den gamle godsejer, der i sin sene alderdom bankede på klostrets port og tilbød at give afkald på sin ejendom mod at få sin kost ved abbedens bord og måske endda blive begravet i munkekutte på munkenes kirkegård. Til tider ses ordet også brugt om klostrets fæstebønder.

Men navnet anvendes også en del af klostrets arbejds-familiars. Disse arbejder-familiars levede og virkede som arbejdsmænd på klostret, udførte det hårdeste og dårligste arbejde. Den løn, de fik udover den ringe kost og muligheden for at bo de usleste steder i klostret, var håbet om gennem deres hårde arbejde for de »hellige« munke at have en lidt bedre chance for at få adgang til paradiset. Med dette håb i baghovedet arbejdede de som køkkenarbejdere, rengøringspersonale, røgtere eller med forefaldende arbejdsopgaver i klostret.

Klostrets arbejdsfolk havde deres daglige gang i området mellem den ydre klostermur, der normalt omgav hele klosterkomplekset, og den indre, der beskyttede klosterkirken og de tre hovedfløje mod omverdenen. Her lå gæsteherberg, værksteder, økonomibygninger, magasinbygninger m.m. Karakteristisk nok er disse forhold langt

dårligere undersøgt – og arkæologisk udgravet – end de centrale klosterbygninger, hvor man er gået meget op i munkenes levevilkår – uden at skænke tyendets en tanke. Flere ting tyder endda på, at der også uden for klosteranlæggets hovedport fandtes bygninger med tilknytning til klostret.

Det er altså værd at bemærke, at *ho-*

vedparten af de mennesker, som havde deres daglige gang på klostrets ejendomme, *ikke* var munke – eller for den sags skyld – lægbrødre. Det være sig i smedie, ved teglovn, bistader, i stalde, kornmølle, savmølle, væveri, garveri, skrædder- og skomagerværksteder eller på ladegården. Alle klostre havde ikke det hele, men i det daglige slid var

Digebyggeriet i Sorø: Et imponerende ingeniørarbejde er rendegravningen ved Sorø Kloster. For at få vandkraft gravede arbejdsmændene en flere km lang kanal med svag hældning.

det alle steder dets arbejdsfolk: arbejder-familiars, det faste tyende, daglejere og klostrets fæstebønder, som i deres ansigts sved sikrede, at den lille, privilegerede flok fik mad på bordet og tøj på kroppen.

Alt i alt var et kloster nærmest som et selvforsynende lokalsamfund, hvor et mindretal levede et regelbundet liv og anså sig selv for udvalgte til at passe det åndelige aspekt af tilværelsen. Under sig havde de det store flertal, klostrets arbejdende folk ...

Som i livet, så i døden. Munke, novicer og lægbrødre kunne se frem til en begravelse på kirkegården ved klosterkirkens nordside. Derimod blev daglejere og arbejdsmænd ikke begravet på klosterkirkens kirkegård, da den også var af væsentlig betydning for cistercienserne på en anden måde. Den var en reel vare, der sammen med bønner for afdødes sjæle blev solgt med god fortjeneste til klostret. Hvem ville ikke have en fordel på den yderste dag, når de gode skulle skilles fra de onde? Skænkede man klostret rigdom nok – og her taler vi om gode ejendomme og jordegods – så kunne man også opnå en god begravelsesplads på kirkegårde, eller i bedste fald endda indenfor i kirken. Derved kom man jo til at stå blandt kirkens egne folk på Dommegad! Det siger sig selv, at ingen arbejdsmand havde mulighed for at købe en sådan placering.

Fik klostret på denne vis gode indtægter, så kunne det til gengæld ofte imødesee en retssag med arvingerne om det skænkede jordegods. Men også det problem havde de fleste cistercienserklostre taget højde for, idet de havde en prokurator, der blandt andet havde til opgave at føre klostrets sager på ting. Han var en uden for ordenen ståen-

Benhuset i Bad Doberan. Ikke kun i cistercienserklostre som dette blev der i løbet af få år pladsmangel på kirkegården. Derfor samlede man de døde knogler sammen og anbragte dem i benkister eller benhuse.

de – og uden for klostret boende – mand, der kunne sine sagførerkræb. Vi kender således til flere retssager, som det tog mere end én generation at få afklaret og afgjort.

For det arbejdende folk må det betragtes som givet, at forskellen mellem livet på en herregård og på et dansk cistercienserkloster har været svær at få øje på. Jorden blev begge steder dyrket af bønder, som blev udbyttet gennem fæsteskab. Hertil kommer, at abbeden – ligesom herremanden – havde sit eget tjenerskab og hushold, samt at lægbrødre, arbejder-familiars, tyende og daglejere sikrede, at munkene ikke kun fik tid til bøn og andagt, men også til jagt og fornøjelser.

I det middelalderlige klassesamfund kendes ikke forskel på landklostre og godser. Det kirkelige fattigdomskrav strakte ikke til, at klosterfolket sikrede deres bønder og arbejdsfolk rimelige vilkår. Man må nok snarere konstatere: tværtimod!

Jomfru Maria: Et af vore smukkeste romanske kalkmalerier findes endnu i Måløv kirke lige uden for København.

Kunst – en fælles indsats

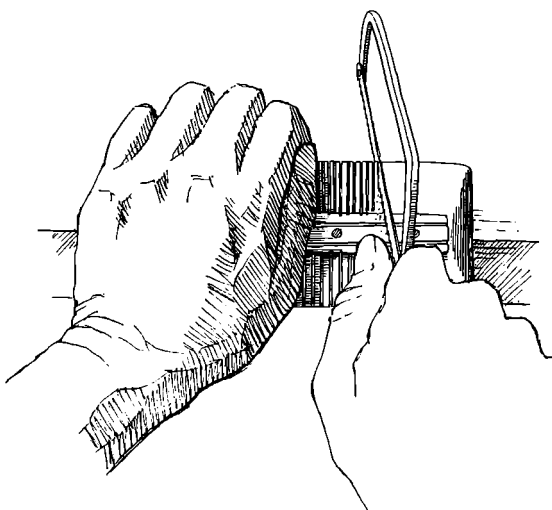
I middelalderen adskilte man ikke brugskunst, kunsthåndværk og traditionel kunst. Det indebar, at for eksempel de smukt udskårne benkamme var kunst på lige fod med altertavlerne. Derimod er det ikke usandsynligt, at man har sondret mellem kunst og almindeligt håndværk. Eller måske rettere, mellem smukt håndværk og almindeligt håndværk.

Ved udgravninger i vore gamle byer finder vi store mængder af forskellige former for brugskunst og kunsthåndværk. Som i Vikingetiden er kamme rigt repræsenteret i fundmaterialet, ligesom man ofte finder husgeråd. Lertøj i store mængder, både udekoreret og det meget kunstfærdigt udsmykkede. Træting, såsom træallerkener, forskellige møbelrester og ikke mindst forskellige former for spillebrikker findes også ved sådanne udgravninger. Mange af disse ting er udformet og/eller udsmykket af håndværkere i udenlandske eller danske byer og vidner om standsforskelle og byernes økonomiske rolle. Vidner om, at herremænd og rige borgere kunne købe fint kunsthåndværk, men at der også eksisterede en smuk og rig almuekunst, hvor hverdagens brugsting ved brug af enkle midler kunne blive til glæde for almindelige mennesker.

Vi vil aldrig til fulde forstå middelaldermenneskets forestillingsverden. Men når vi betragter datidens kunst, kan den kaste lys over en del aspekter,

som ellers ville være uden for vor rækkevidde. Kunsten er ikke kun overklassens redskab; den er også et levn fra det arbejdende folks indsats. Hermed være ikke sagt, at det arbejdende folk ikke har fremstillet kunst til sig selv. Et eksempel herpå er den store fundmængde af spillebrikker.

Megen af den kunst, som er overleveret til os fra middelalderen, kan tolkes som en afspejling af samfundsudviklingen og de sociale tilstande. Kunsten kan således betragtes som en særdeles betydningsfuld kilde til det arbejdende folks kulturhistorie.

*Stifterbillede:
Johannes Døber
modtager kirken af
stormanden, hvis
magt hermed blev
anerkendt af Gud.*

Stifterbilleder – propaganda

Som oftest har kunsten været de besiddendes mulighed for at vise det arbejdende folk, hvordan de mente samfundet burde være opbygget, og hvordan

de mente, underklassen skulle leve sit liv. Et godt eksempel på dette er de såkaldte stifterbilleder. De udtrykker overklassens ønske om, indtil dommedag, at have et synligt bevis på den gode gerning, slægten havde gjort ved at

skænke *Gud* og menneskeheden en kirke. Det ville hjælpe de arme syndere på dommedag, især stifteren og hans slægt. Det drejede sig om slægten mere end om den enkelte. I middelalderen var man utrolig slægtsbevidst, hvilket går igen i stifterbillederne på den måde, at den afbildede ikke behøver at være stifteren selv, men måske snarere er en afdød forfader. Man kan rette opmærksomheden mod Fjenneslev kirke, hvor det er faderen, Skjalm Hvide, til stenkirkens stifter, Asser Rig, der er afbildet sammen med sin hustru. De rækker kirken frem, og Guds hånd kommer ned fra himlen for at modtage gaven. Således viste stormændene deres slægts tilhørsforhold til Gud. Gud og herremand blev på denne måde afbildet som venner, og samtidig fik klassedelingen Guds velsignelse.

Men ikke kun de lokale stormænd har på denne vis legitimeret deres magt. I næsten alle tidsperioder har de herskende anvendt denne metode. De romerske kejsere blev guddommeliggjort, når de døde – nogle endda før – og de kunne derved fortsat tjene statens, og ikke mindst deres slægts, interesser.

Vi ser det samme i middelalderens Norden. Da Knud bliver myrdet i Odense i 1086, åbnes muligheden for at få gjort ham til helgen. Ja, man fristes til at sige guddommeliggjort, hvad han selvfølgelig ikke blev. Men kunne folk egentlig skelne mellem det at blive ophøjet til at sidde hos Gud og være menneskehedens advokat; – og så det at blive til en Gud? Det kunne de næppe, tingene løb sammen. Forsøget på at gøre den kongelige magt guddommeligt ses også i Sverige og Norge, hvor helgen-kongerne hedder Erik og Olav.

Skriften på væggen

De skriftlige vidnesbyrd fra 1000- og 1100-årenes Danmark er få og spredte, men i stedet har vi fra 1100-tallet og fremover modtaget en betydelig billedskat; og den kan alle og enhver gratis gå ind og se. Takket være utrolig dygtige håndværkere er der blev skabt billeder, som har holdt i 700-800 år, omend mange i dag er præget af restaureringer.

Romanske kalkmalerier, som de kaldes, findes i over hundrede danske kirker, og blandt disse kan nævnes – i Jylland: Mårslet, Råsted, Hornslet, Skanderup (Skanderborg), Grønbæk, Tamdrup, Skibet og Ål ved Varde. På Fyn i Fraugde og Sdr. Nørå og fra Sjælland: i Måløv, Jørlunde, Fjenneslev, Vester Broby, Tybjerg og Hagested. At nogle af de kalkmalede billeder har kunnet holde så længe, skyldes ikke mindst, at de gamle mørtler, hvorpå de er fæstnet, besidder en forbløffende fasthed og styrke. Ja, endda i en sådan grad, at vi i dag kan have vanskeligt ved at gøre dem kunsten efter. Både fra tidlig middelalder (romansk tid) og fra senmiddelalder (gotisk tid) har vi i dem en uvurderlig kunstschat, der samtidig kan fortælle en masse om datidens mennesker. Vi kan mange steder se, hvordan folk gik klædt, hvordan deres redskaber så ud, og ad den vej kan vi skabe os et indtryk af, hvordan de har levet. Arbejdsscener er der derimod meget få af. Flest findes af Adam og Evas uddrivelse fra Edens Have. Straffen for deres syndefald er jo som bekendt, at de nu måtte arbejde for at skaffe sig føden. Man ser derfor Adam gå i marken og Eva beskæftiget i hus og hjem.

Datidens kirke-kunst var i høj grad

Korbue: I Råsted kirke nordvest for Randers har korbuen romanske kalkmalerier af en meget fin kvalitet.

moralsk; der var en belærende eller opbyggende morale. I grove træk fortalte den mennesket ordets plads i verden både før og efter døden. Troens fundament var og er jo, at folk håber på frelsen.

At der var forskel på høj og lav, mand og kvinde, og at der fandtes sygdom og død blev også forklaret i kunsten. Her var absolut ingen opfordringer til omvæltninger. At verden blev styret af Gud og konger, kunne der på ingen måde sættes spørgsmålstegn ved.

At nogen var rige og andre var fattige var en lige så fasttømret sandhed, fattigdommen blev endog gjort til en dyd. Sygdom og lignende plager skyldtes arvesynden. Menneskeheden hav-

de kun sig selv at takke for nød og elendighed.

Blandt andre har også vor tids rødstrømpebevægelse angrebet kirkens kvindesyn, og i middelalderens kalkmalerier fornægter kirkens kvindesyn sig heller ikke. Kvinden fremstilles som hustru og mor. Først og fremmest afbildes hun optaget af de hjemlige sysler, men kirkens dobbeltsyn på kvinden som både madonna og skøge forekommer også hyppigt. Fremhævelsen af den rene og rettroende jomfru har sine ypperste repræsentanter i fremstillinger af jomfru Maria, den himmelske moder. Men da så godt som alle helgeninder er blevet henrettet på de mest utrolige måder, fordi de næg-

Adam og Eva efter syndefaldet:

Eva passer børn og spinder,

Adam rydder skov.

Arbejdsdelingen er tydelig – som i dag?

Madonna: Jomfru Maria krones som himlens dronning.

tede at opgive deres uskyld og afsige deres tro, kan de også ses som billeder på kvinden som madonna. Skøgen ses oftest som Vellysten (Luxoria), én af de syv dødssynder. Man ser splittrøgnne kvinder, der køres, trækkes el-

ler hives ned i helvedes flammer.

Alt i alt har kunsten givet sit bidrag til, at folk i middelalderen affandt sig med deres skæbne, og tingene forblev, som de var. Ikke at forstå som om samfundets laveste aldrig gjorde modstand

eller stillede krav, for det har de selvfølgelig gjort. Men kun i det små, det vil sige lokalt og kortsigtet. Vi skal helt hen i slutningen af middelalderen, før vi får åbenlyse eksempler på social protest. Det er således næppe tilfældigt, at den såkaldte Elmelundsmester maler mange socialrealistiske scener og endda går over til at bruge kalkmaleriet i den politiske sags tjeneste. I en af kirkerne på Møn viser han faktisk i forbindelse med barnemordet i Bethlehem, at en af lejesoldaterne myrdes af en moder, der ikke kan forliges med, at hendes barn bliver dræbt. Men Elmelundsmesteren stopper ikke her; lejesoldatens ansigt er den lokale herremands...

*En lejesoldat slæes ned.
»Kalkmaleri fra ca. 1480 af
Elmelundsmesteren.«*

*Kristus på korset: Adam van
Düren har medtaget ejeren af
Glimmingehus Jens Holgersen
Ulfstand og hans hund!
Stenpladen er muret i en væg på
Glimmingehus i Skåne.*

I dag undrer vi os over, at dette kalkmaleri er blevet lavet og ikke er blevet tildækket. Hvorfor har den lokale godsejer accepteret det?

Stenhård social satire

En anden af middelalderens kunstnere, som vi ved en hel del mere om, er Adam van Düren. Han var stenmester og kom nede fra egnene omkring Köln. Hans første opgave i Norden var nogle »almindelige« religiøse motiver, som blev hugget i Linköping domkirke i Sverige. Herfra blev han hentet ned til Skåne, hvor han ikke, som tidligere antaget i faglitteraturen, byggede Glimmingehus. Nej, hans indsats be-

stod i en udsmykning af borgen. I øvrigt en ganske nydelig, men traditionel udsmykning, der helt klart havde til formål at glorificere herremanden Jens Holgersen Ulfstand og hans familie. En mand, der var berygtet i datiden for sørøveri og sin hårde fremfærd som lensmand på Gotland fra 1487 til 1509. En fremfærd der, ifølge en klage til Chr. II fra 1514, blandt andet efterlod op mod 250 ødegårde på øen, kun beboet af fattige enker og faderløse børn, der hverken kunne forsørge sig selv eller andre.

I Lund, hvor ærkesædet lå, fandt man i disse år ud af, at domkirken skulle sættes i stand. Den ærkebiskop, der sad her, var ganske anderledes end sine forgængere på posten. Hans far

Håndværker-bomærke, Glimmingehus: Adam van Dürens bomærke findes kun på kunstværkerne. På selve bygningen findes andre mærker.

Social satire i senmiddelalderen: Adam van Dürens arbejder på brøndkarmen i krypten under Lund Domkirke.

var nemlig en almindelig degn fra Hal-land, hvorimod alle tidligere bisper var kommet fra adelen. Ærkebispens Birger Gunnensen så, hvilke muligheder der lå i Adam van Düren. Han fik ham til Lund og satte ham i gang med at lave en udsmykning af kirken. For Birger Gunnensen var det vigtigste at få udsmykket sit eget »gravkapel«, krypten under Lund Domkirke.

Adam van Düren kom i gang, men så tog pokker ved bisp og ved kunstner. Mage til kunstværker var aldrig tidligere blevet lavet i Norden. Midt på gulvet blev der rejst en stor og fornem sarkofag til Birger Gunnensen. Den var færdig, syv år før han døde, så han kunne gå ned og kigge på den – og glæde sig over værket. Allerede her lå en provokation af landets konge og adel; – en sådan sarkofag, så stor og fornem, var kun en konge værdig. Ingen adelige havde nogen sinde haft en sådan. Men ikke nok med det. Herefter tog de fat på en udsmykning af brønden. Der blev rejst en brøndkarm med store stenrelieffer. På én side ser man en konge af en forbavsende lighed med kong Hans. Han sidder sammen med en købmand og siger: »Æren går over alle ting.« Købmanden ryster lidt på den fyldte pengepung og siger: »Nej, der hvor penningen vender sig, får kærligheden ende.« Kong Hans er nok en af de danske konger, som har været allermest pengeglad.

På den næste brøndkarm er det gejstligheden, det går ud over. Den velnærede munk sidder ved siden af en gammel, sulten kvinde. Den eneste tekst er: »Mange giver et godt råd uden selv at følge det.« Munken anbefalede jo et liv i fattigdom!

Det frækkeste motiv på brøndkarmene var dog det sidste. Her vises et

får, der bliver skambidt af en lænket kæmpevæggelus. Symbolikken er vist klar nok: fåret er almuen og væggelusen samtidens adel.

Disse kunstværker af Adam van Düren ligger milevidt fra overklassens stifterbilleder. Begge steder opfyldes dog det samme formål: den politiske agitation. Det er bare meget sjældent, at det er underklassens synspunkter, der ses. Det sker som regel kun, når interesserne falder sammen med dele af overklassens. Birger Gunnensen kom selv fra det arbejdende folk, og han lå i strid med den øvrige del af overklassen. Havde det ikke været for dette sammenfald af omstændigheder, så havde Adam formodentlig i stedet lavet nogle flere, ganske »almindelige« religiøse motiver.

Der er også et andet aspekt ved middelalderens kunst, som bestemt ikke er uden interesse for det arbejdende folk, samspillet mellem kunst og samfund.

I kunsten blev samfundets udvikling afspejlet. Når man i den senmiddelalderlige kunst ser dyrkelsen af den bloddryppende, lidende Jesusskikkelse, så er det et ganske andet kristendomssyn end det, vi møder i Valdemartidens stolte, kronede Jesusskikkelse. Denne betydelige forskel hænger sammen med, at samfundet havde ændret sig. Den sociale nød havde grebet om sig og gjort det i et omfang, der for os ville være ubegribelig voldsomt. Den kamp for at overleve, som blev den naturlige følge, gav mennesket et mørkere livssyn, og det afspejledes meget stærkt i kirkekunsten.

Det centrale var ikke længere Kristi styrke, men derimod sår, blod og lidelser. Når Adam van Düren laver væggelusen og det skambidte får, der udsuges, så er det ikke noget, han fantasere-

*Den lidende Kristus:
Et yndet motiv i
senmiddelalderen.*

rede sig frem til. Det var hans forsøg på at formidle sine indtryk af situationen i samtiden. Samfundsforholdene havde i begyndelsen af 1500-årene udviklet sig hen imod en situation, der førte til en direkte konfrontation mellem udbytter og udbyttede. De kampe,

de bondeoprør, som fulgte få år efter, ses her varslet i kunsten ...

En arbejdende hånds mærke

Traditionelt gøres kunsten, og dermed

Kong Kristus.

kunsthistorien, til et spørgsmål om denne eller hin store skønhed, der har skabt det ene eller det andet storværk. Derfor er det værd at bemærke, at en af de afgørende forskelle mellem vor tids kunst og middelalderens er anonymiteten. Stort set gælder for alle kunst-

værker fra højmiddelalderen eller tidligere, at vi intet kender til deres oprindelse. Vi véd ikke, hvem der lavede dem, og man kan let få den idé, at det i datiden heller ikke er blevet betragtet som væsentligt.

Dette forhold ændrer sig op igennem

En håndværkers bomærke: På et kalkmaleri.

En håndværkers bomærke: På et tømrerarbejde.

senmiddelalderen. I årene op til reformationen (1536) får vi navnene på en række kunstnere, som for eksempel Adam van Düren, Bernt Notke, Claus Berg m.fl., og udover kendskabet til dem får vi mulighed for et øget kendskab til håndværksmestre, -svende og værksteder. Årsagen hertil er ikke mindst håndværkernes mærker. Det var nemlig almindeligt, at de havde deres eget »bomærke«. Når de havde afsluttet et kunstværk, det kunne være et stenhuggerarbejde eller en støbekerne til en kirkeklokke, så satte de deres mærke. Formålet med sådanne ophavsmærker har formodentlig været flere ting. Dels stoltheden over at have udført et godt stykke arbejde, men også et forsøg på at gøre en smule reklame for sig selv. Et kendetegn ved det middelalderlige samfund var nemlig, at der altid var et større antal mennesker, som ikke havde så meget arbejde, at de i længden kunne overleve. En stor del af den arbejdende befolkning var hele tiden underbeskæftiget. Det var derfor livsvigtigt at få sikret sig nye arbejdsopgaver. Både mestre og svende vidste, at der ofte var for lidt arbejde til for mange. Ved siden af mestermærkerne var der da også en lang række forskellige svendemærker. Formålene med disse har mange gisnet om. Noget tyder i hvert fald på, at der er tale om mærker, der også anvendtes ved beregning af lønnen. Når man påbegyndte et større byggearbejde, blev forskellige dele markeret med de forskellige svendemærker, påskrevet med et stykke kridt. Når man havde nået det »afmærkede«, så huggede eller skar sven- den sit mærke, hvorved der blev skabt mulighed for at lønne arbejderne efter et system, der nok bedst kan karakteriseres som et primitivt akkordsystem.

Også for overklassen var bomærker, eller som det også kunne være – adelsvåbner – af vital betydning. De anvendtes for eksempel til signetmærke, hvilket var af stor betydning, idet besegling dengang brugtes som en juridisk bindende underskrift. Derfor var det logisk nok noget, man forsøgte at beskytte. Ikke mindst i en tidsalder hvor de fleste ikke kunne læse og skrive, men nok kendte deres eget eller andres bomærke. At en signet virkelig blev betragtet som en mands personlige, forpligtende underskrift kan også forklare det forhold, at de findes begravet sammen med deres ejermand.

*Ærkebisp Birger Gunnersens segl:
(Aftryk).*

En god sikring mod dokumentfalsk i afdødes navn.

På landet fulgte bomærket normalt gården, således benævnes det bolsmærket i de svenske landskabslove. Var der ikke ligefrem tale om en slægtsgård, kunne skiftende ejere have det samme ejermærke eller bomærke, der blev sat på gårdens dyr, redskaber, korntønder m.m. Bomærket markerede et ejendomsforhold; symboliserede ejendomsretten. Mester- og svendemærker ligner det til forveksling, men markerer et arbejdsforhold, symboliserer en arbejdsindsats.

Et værksted i Lübeck

I kunsthistorien ynder man ikke at diskutere forholdet mellem ejendomsretten og det arbejdende folks indsats. Men hvis vi gik tilbage i tiden og så på et af de store værker, så kunne man måske alligevel finde ud af, om ikke også det arbejdende folk skulle have haft en finger med i spillet. Lad os for eksempel vende tilbage til 1470'ernes Lübeck – hos den berømte Bernt Notke, der har fået æren for flere store kunstværker.

I 1477 havde håndværkere opstillet en kæmpemæssig krucifiksgruppe i Lübecks Domkirke oven over et alter, indviet til det hellige kors og de 24 ældste. Krucifiksgruppen var leveret fra Bernt Notkes værksted efter en bestilling fra hansestadens biskop, Albert Krummedik. Men en ny bestilling var allerede indgået fra biskoppen i Århus, Jens Iversen Lange, der ønskede en altertavle, der kunne være Gud til ære og vise omverdenen, hvor from en mand biskoppen var.

Altertavlen, som er Danmarks stør-

ste, har i alt 45 figurlige fremstillinger fra de tre største på næsten to meters højde til de mindste på omkring 20 cm, nemlig de 16 små helgener i apostelfløjenerne. De er alle skåret i egetræ, og vi kender formodentlig navnet på manden, der gjorde det. Bernt Notke? Nej! Snideren Eggert Svarte. Sorte Eggert var i 1472 snidersvend på Notkes værksted. Vi véd ikke, om han også snittede og skar for mester Notke på Århustavlen.

Ud af passende stykker frisk, grønt egetræ har snidersvenden valgt et sundt, knastfrit stykke og spændt det op i billedskærerbenken.

Men når nu snideren var færdig med en figur, hvem foretog så krideringen? Bernt Notke? Næppe. I 1472 havde han fem svende, førnævnte Eggert Svarte, snideren. Tre beredere, Lucas, Berent og Ilges samt Hartich Stender, en maler. Vi véd ikke, om krideringen på tavlen til Århus er lagt af Lucas, Berent og Ilges, men vi véd, hvordan de svende, der gjorde det, arbejdede. Og først når krideringen var bygget møjsommeligt op, lag på lag, kunne figurerne detaljeres og gøres klar til forgyldning og bemaling.

Til detaljeringen anvendtes blandt andet snoreværk som borter og pergamment som fint stivet klæde. Til hestes haler kunne anvendes hestehår, læderstrimler blev i en snæver vending til en turban, et stykke tinfole kunne forvandles til et skriftbånd båret af en engel osv. Andre detaljer på figurerne, såsom panderynker, blodårer eller hår og skæg kunne udskæres i den fine kridtgrund. Af hvem? Vi véd det ikke, men da figurerne stadig kun var at betragte som råvarer for maleren, er det sandsynligvis også blevet overladt til Notkes gesellen, – håndværkersvendene.

På de flader, hvor der skulle laves malerier, blev kridtoverfladen forberedt ved hjælp af et skrabejern. Når kridtgrunden på denne vis var planeret og blevet mættet med lim, kunne maleren udføre sin undertegning, der også tjente til anvisning på, hvorledes forgyldningen skulle lægges. Da forgyld-

ningen var kostbar, har mester sikkert blandet sig kraftigt i dette arbejde, hvis han da ikke ligefrem selv har udført det. Selve undertegningen udførtes med en fin, spids pensel og sort vandfarve. Grænserne mellem farve og forgyldning blev markeret ved en ridse i kridtgrunden. Bladguld var for dyrt til

Århustavlen I: I Bernt Notkes værksted. For anskuelighedens skyld viser tegningen svendene i gang med flere faser af arbejdet på én gang.

misforståelser...

Hvor meget af malerarbejdet med farver som spanskgrønt, azuritblåt, cinnoberrødt og blåhvidt mester Notke selv udførte, får vi aldrig opklaret, men maleren Hartich Stender har selvfølgelig også fået lov til at bestille noget, så længe han arbejdede i Notkes værksted. Når vi ser, hvorledes mester selv har gået den færdige tavle efter, da figurerne var sømmet fast i deres felter – og herunder har afhugget en bid af en fint skåret og bemalet sokkel, for derved at kunne få sit eget navn anbragt på tavlen, så er det en stærk understregning af det gamle ord: Nogen gør arbejdet – andre tager æren.

Mester Notke var i sin samtid kendt som en mand, der var lidt af en særling, men han var unægtelig en foretagssom særling. Alligevel ville hans virksomhed have været glemt i dag, hvis ikke håndværkere og arbejdsmænd havde skabt de gedigne stykker kunsthåndværk, som borgerskabet i dag fremholder som en enspænders fantastiske kunststykker. Hvad en lille håndfuld af det arbejdende folk i fællesskab frembragte på Notkes værksted i 1470'erne fremstilles nu som en individuel præstation af en initiativrig ener. – Sådant skilles folket fra kunsten, og på et falsk grundlag fremhæves en elite, der kun kan hæve sig ved at snylte på den fælles indsats.

Tag til Århus og se tavlen. Men husk Sorte Eggert, malersvenden Hartich, berederne Lucas, Berent og Ilges eller alle de andre navnløse, som har skabt de store ting. Uden dem – ingen kunst. Uden deres arbejdsindsats var verden fattig på smukke ting...

*Århustavlen II: En
prøve på det færdige
resultat. Tavlens
legemsstore
St. Clemensfigur udtaget
af midterskabet.*

*Villa Rustica:
Rekonstruktion af den
almindelige slavedrevne
gård i antikken.*

Landbrug

At blive tituleret bonde-landmand har altid givet en fornem placering i samfundet. Det er ikke tilfældigt, at en af antikkens største forfattere, Cicero, direkte skriver, at det eneste erhverv, som en mand af dannelse kunne tillade sig at have, var at være landmand. At være landmand eller bonde (senere stormand eller herremand) vil nemlig sige at eje jord, og at man fik andre til at dyrke jorden. Det har nemlig aldrig været fint at *dyrke* jorden. Det at være jordejer betød, at man var en fri mand, og hvad var så mere naturligt, end at

disse frimænd, når det kunne betale sig, anvendte slaver.

Slaver – coloni (landbo)

I nyere tid – dvs. efter 1864 – har historikerne forestillet sig, at fra omkring år 900 var Danmark befolket af et stort antal frie bønder (måske med et par slaver) med nogenlunde lige store ejendomme. Det er en smuk tanke, som ikke mindst i forbindelse med det store kirkebyggeri har været med til at

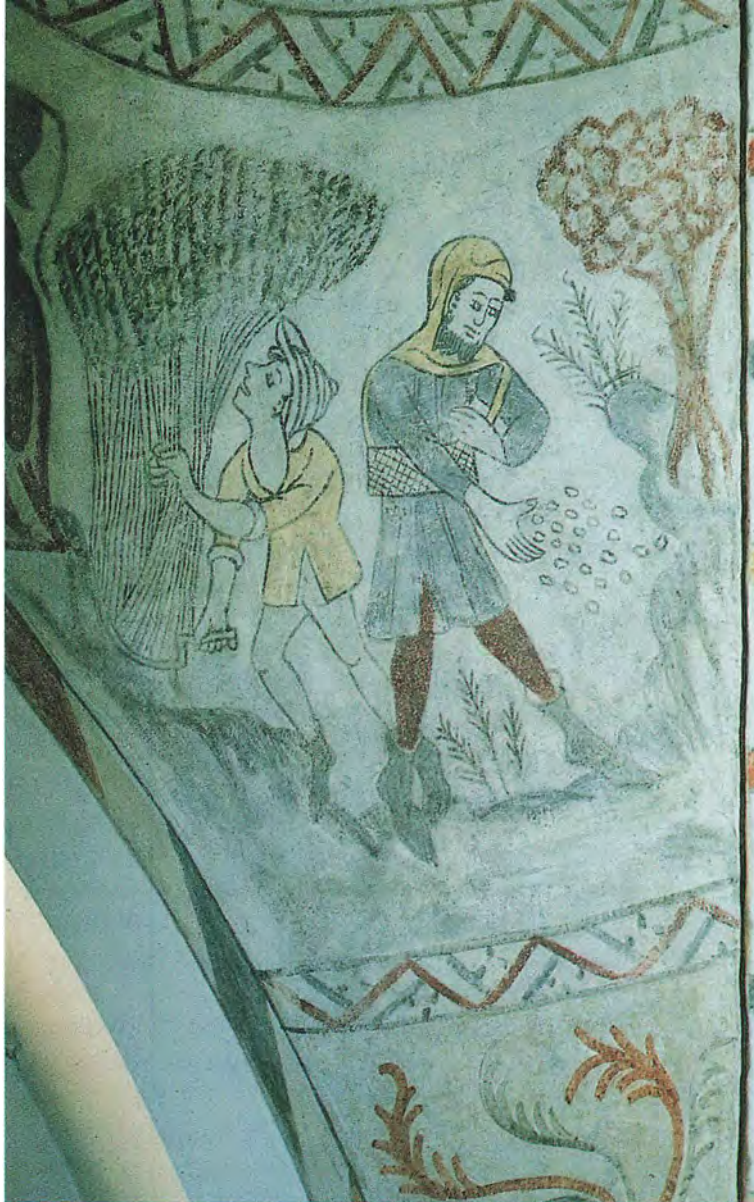
folkeliggøre fortiden. Man kan frækt postulere, at denne tanke har været med til at underbygge ting som andelsbevægelse og menighedsråd. Men det har intet med den tid at gøre. Lad os prøve at sætte tingene i relief. Absalons nevø, Sune Ebbesen, har formodentlig ejet ikke mindre end 37.000 tønder dyrket land på Sjælland. Denne godsmængde har næppe været den eneste af et sådant omfang på den tid.

Dem der har dyrket denne jord, var formentlig i ældre tid slaver. Slaver møder vi temmelig tit i de juridiske kilder op til midten af 1200-årene. Det må da også anses for givet, at slaver har været af væsentlig betydning for produktionen langt op i kirkevældets tidsalder. Vi møder for eksempel slaver i Absalons testamente (1201).

Men der er næppe tvivl om, at det meste af overklassens enorme jordarealer efterhånden blev dyrket af landboere – det man senere kalder fæstere. Man har diskuteret, om det er slaver, der skifter status og bliver til coloni (= fæstere), eller om det er selvejerbønder, der synker ned og bliver fæstebønder.

Internationalt sker der ved overgangen fra antik til kirkevælde en opløsning af den overordnede økonomi. Når man taler om Romerrigets undergang, er der et langt stykke hen ad vejen tale om et sammenbrud af statsøkonomien. Man kan sige, at man bevægede sig fra statsøkonomi til godsøkonomi. Nu blev godset den akse, hvorom det økonomiske kredsløb drejede. Modsat bliver kirkevældets tidsalder snarere sam-

Bonde fæstes: At indgå fæste var i princippet en gensidigt bindende juridisk aftale. Bonden fik »beskyttelse«, herremanden fik profit.

*Såning og høst:
Kalkmaleri fra ca. 1475.*

lende i Danmark. Ikke så meget på det økonomiske område, men meget stærkt på det politiske. Vi bliver bl.a. en nationalstat.

Ideen bag godser drevet af fæstebønder var, at bønderne lejede deres jord af »godsejeren« mod en fast afgift. De mistede så deres frihed – de var ikke længere selvejere, men de slap til gengæld for en række forpligtelser f.eks.

ledingsydelse. Godsejeren blev i princippet fæstebøndernes beskytter. Forholdet mellem fæster og jordejer skiftede gennem middelalderen. I den tidlige middelalder må det anses for sandsynligt, at fæsteren uden indblanding dyrkede sin jord. Senere ændrede dette forhold sig, og godsejeren kunne fjerne fæsteren, hvis han misligholdt gården.

En væsentlig størrelse, når det gjaldt om at give jordejeren det største udbytte, var tvangsarbejde – kaldet hove-ri. Omfanget af dette skiftede, men altid på en sådan måde at jordejeren forstod at få det maksimale udbytte.

Vi kender ikke fæsteafgiftens nøjagtige størrelse, dog tyder noget på, at den i begyndelsen blev ydet efter høst-udbyttet, men senere forholdt sig til udsæden. På denne måde løb herremanden den mindste risiko. En dårlig høst indvirkede ikke på hans indtægter. Derfor skiftede landgildet fra at være omkring $\frac{1}{3}$ af udbyttet til $\frac{1}{3}$ af udsæden.

Neden under laget af fæstebønder var der de såkaldte gårdsæder. De var vel nærmest, hvad vi i dag ville kalde for husmænd. De var en slags små fæstebønder (oprindelig slaver), der som regel var tvunget til at udføre mere hoveriarbejde end de andre fæstebønder. Dette hang sammen med deres gårdes størrelse. Stormanden fik så mindre i landgilde, men ved at tvinge dem til mere hoveriarbejde var der skabt mulighed for, at han fik den samme profit ud af disse gårde som af de større gårde.

For at få deres ejendomme til at hænge sammen ansatte stormændene en række »embedsmænd« – på latin: villicus/på dansk »bryder« – til at styre deres fæstebønder. Den latinske betegnelse er den samme, som man i antikken brugte om forvalterne på de slave-drevne gårde. En sammenligning som nok ikke er så dårlig endda, idet disse brydere eller væbnere var uhyre magtfulde personer tidligt i perioden; senere bruges udtrykket om en stor fæstebonde.

Og det var ikke kun storbønder, der havde fæstebønder – også konge og

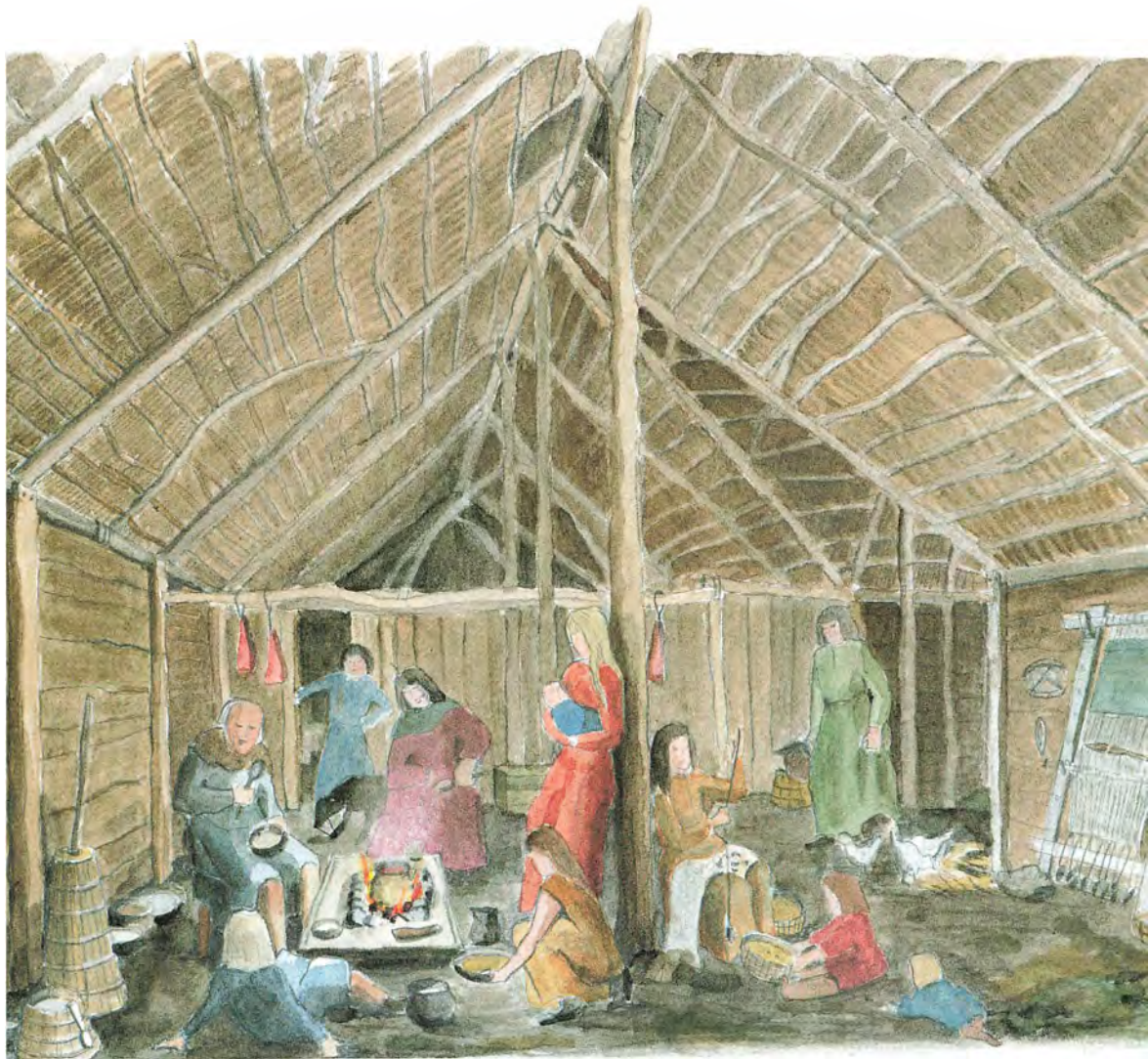
kirke havde tusindvis af fæstere. Behandlingen har dog næppe været syn-derlig forskellig de enkelte steder.

Landsbyen – landsbyfællesskabet

Den væsentligste enhed i landbrugsproduktionen var ikke godset men landsbyen. Midt ned igennem landsbyen løb bygaden. Omkring denne lå gårdene, og de havde næppe forandret sig væsentligt siden jernalderen. Størrelsen af det stykke jord, som gården lå på i landsbyen, angav forholdet af den jord, som tilkom gården. I forhold til disse andele blev jordene målt op (rebn-ning), og jordstykkerne blev tildelt således, at alle fik lidt godt jord og lidt dårlig.

Disse forhold betingede, at jorden blev dyrket i fællesskab. Nerven i dette dyrkningsfællesskab var landsbytinget (grandestævne). Selve landsbyen blev ledet af en oldermænd, der bl.a. havde til opgave at indkalde bytinget og lede dets forhandlinger. På bytinget havde både fæstere og selvejerbønder taleret. Man afgjorde, hvornår der skulle sås, og hvornår der skulle høstes. Det var også her, at tvistigheder blev afgjort. Kunne man ikke nå til enighed om en afgørelse, måtte sagen gå videre til næste ting.

Man skal nu nok være forsigtig med at forestille sig en gennemdemokratisk forsamling. Det er sandsynligt, at bytinget har været »rådgivende« for oldermændene, men det er ham, der har truffet de endelige afgørelser. Et andet forhold, der nok er en tanke værd, er de tilfælde, hvor en jorddrot ejede en hel landsby. Er den blevet drevet som et gods uden et byting? Eller fungerede den som en selvstændig enhed?

Omkring ildstedet: I en bondegård i 1200-årene.

Hjulploven

En ting var dyrkningsformen en anden bondens redskaber. Han havde brug for en hakke, en spade, en segl og en plov. Tilbage til oldtiden havde bønderne som plov anvendt en ard.

Men i middelalderen sker der en revolutionerende nyskabelse. Hjulploven bliver til virkelighed. Mens arden kun havde lavet en fuge i jorden, kunne de nye muldfjældsplove på en hel anden måde skabe land til dyrkning.

Dette pløjeredskab var et sandt vidunder. Først kom et langjern, der som en kniv skar ned i jorden. Lige derefter kom et plovskær, som flåede rødder og lignende over, og til sidst fulgte fjælden – en skråtstillet plade – der løftede

jorden op og vendte den. Således blev plovfuren dybere, og jordens indhold af planterester og kornstubbe blev vendt og kunne derved gøre større nytte.

I 1100-årene fandt man så ud af at

*Middelalderlandsby:
Rekonstruktion.*

give den hjul. Dette er sammen med vandmøllen middelalderens største tekniske landvinding. Med hjulploven kunne man indvinde meget nyt land, som ikke tidligere lod sig inddrage, og denne plovtpe fik derved til følge, at der fremkom nyt landbrugsland, hvor skoven før havde hersket. Det er givet, at hjulploven har været en af forudsætningerne for, at det østlige Jylland senere skulle blive en af hovedhjørneste- nene i Danmarks landbrug.

Den nye plovtpe var dog ikke kun en velsignelse! Medaljen havde en bagside. Den var nemlig langt tungere end arden og krævede derfor langt mere trækraft. Det var ikke usædvanligt, at der gik 2-6 okser foran en hjulplov – alt afhængig af jordforholdene. De fleste bønder kunne ikke formå at eje et så stort antal trækdyr, og netop et sted som her ser man, at landsbyfællesska- bet træder til. Man gik sammen om de nye plove og dyrene hertil, men det krævede endnu mere, at man var enige om starttidspunkt for og rækkefølge i pløjningen.

Langt bedre trækdyr end okser er heste. De kan i snit trække det dobbelte af, hvad en okse kan. Men de er desværre også langt dyrere at have på kost. Det var derfor sjældent, at bønderne ejede heste, som tillige var betydeligt dyrere i anskaffelse end okser.

Hjulploven muliggjorde, at nye store landområder kunne opdyrkes. Slaver og fæstebønder ryddede skov, gik bag ploven og skabte i deres ansigts sved den rigdom, som kom stormand, kirke og konge til gavn. Sandheden er vist desværre, at de selv fik en meget lille andel i det øgede »bruttonationalprodukt«, som Danmark fik omkring 1200. Det er faktisk et paradoks, at bønderne tilsyneladende kom til

7504 26

større velstand under den senmiddelalderlige krise, hvor de mindst rentable jorder atter opgives.

Fra vest til øst

Igennem århundreder havde man anvendt arden. Denne var et ganske udmærket pløjeredskab til de lette sandede jorder i Vestjylland. Men den var ganske uegnet til at pløje i den tunge, fugtige lerjord f.eks i Østjylland. Man kørte ofte fast – arden knækkede o.l.. Derfor var det de sandede jorder, som var mest værdifulde for et landbosamfund, der kun kendte til gravestok og ard. Den tunge, fede muldjord lå i stedet hen som skov eller overdrev. Den kunne nok anvendes til husdyrhold, men kun vanskeligt bruges til anden form for korndyrkning end ved svedjebrug. Meget tyder da også på, at de egne af landet, der domineredes af de tunge jorder, var tyndere befolket end de egne, der domineredes af de lette jorder. Faktisk kan stednavneforskningen påvise, at der er områder i Danmark, som først sent i middelalderen bliver opdyrket, hvilket måske er på grund af disse forhold.

Omvendt betyder denne udvikling, at da muldfjældspløven bliver almindelig udbredt, så bliver det muligt at opdyrke de østlige områder i Jylland. Dette giver en betydelig befolkningsfremgang i disse dele af landet, og der sker et langsomt skift fra vest til øst –

formodentlig også fremskyndet ved sandflugt i Vestjylland.

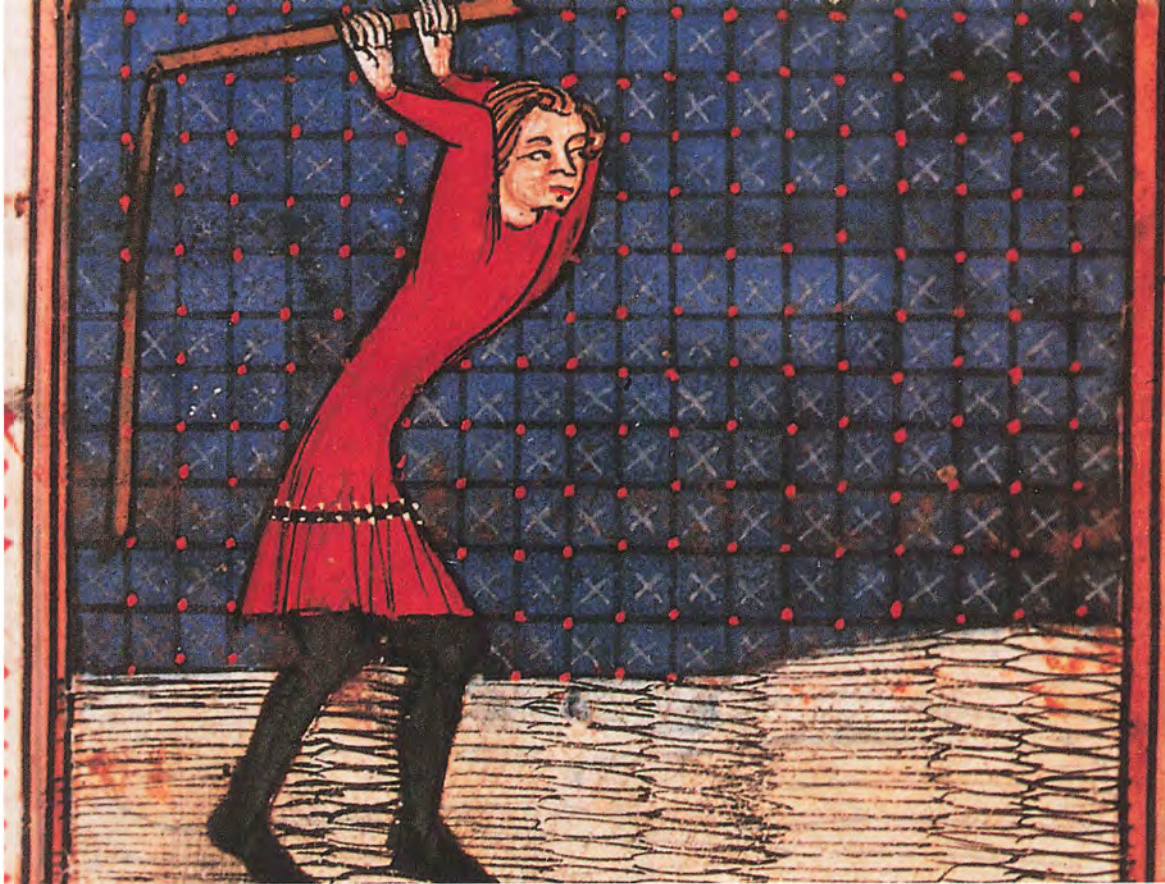
Man kan naturligvis ikke datere et sådant skift. Det er en udvikling, som er foregået over flere hundrede år. Ved at undersøge landsbykirkernes placering og antal forsøgte afdøde professor Aksel E. Christensen at få et fingerpeg om, hvor landbefolkningen boede. Der er selvsagt mange usikkerhedsmomenter i en sådan undersøgelse, i særdeleshed når man ikke kender den præcise befolkningsudvikling. Ret sikkert er det dog, at i 1200-årene ligger den befolkningsmæssige tyngde tydeligt i en bræmme fra Thy over Mors og Salling ind mod Viborg – og fra egnene omkring Mariager fjord ned langs den jyske østkyst til egnene omkring Vejle fjord. Herudover er der selvfølgelig en vis befolkningskoncentration på Fyn, Sjælland og langs Skånes kyster. Dette er anderledes end i den tidligste middelalder, hvor Vestjylland var af meget stor landbrugsmæssig betydning, hvorfor der også var tættest befolket her.

Dyrkningsmåder

Når fæstebønder og selvejerbønder blev kaldt sammen på landsbyens ting for at blive enige om, hvornår der skulle pløjes og høstes, er det sikkert med mellemrum blevet diskuteret, om man skulle anvende etvangs- eller tovangsbrug. Etvangsbruget, hvor man dyrker det samme år for år på samme mark, betød en udpining af jorden. Tovangsbruget var noget bedre, men det virkede ikke altid attraktivt, fordi når det nu var rug, man ville have – så var det også det, man dyrkede. I denne forbindelse skal man heller ikke glemme, at

Forspænding: Landsbyfælleskabets hjulpløve spændes for.

*Pløjning – høst – tærskning:
Årstidernes skifte.*

jernalderens stærke vægtning af husdyrhold også var en del af højmiddelalderens landbrug.

Vel nok omkring 1300 begynder trevangsbruget at vinde frem. Her ligger markerne brak – d.v.s. udyrket – hvert tredje år. Denne dyrkningsform betød på lang sigt en forøgelse af udbyttet – men på kort sigt en nedgang. Det er da også givet, at mange landsbyer fortsatte med deres etvangsbrug.

Et landbrug i forandring

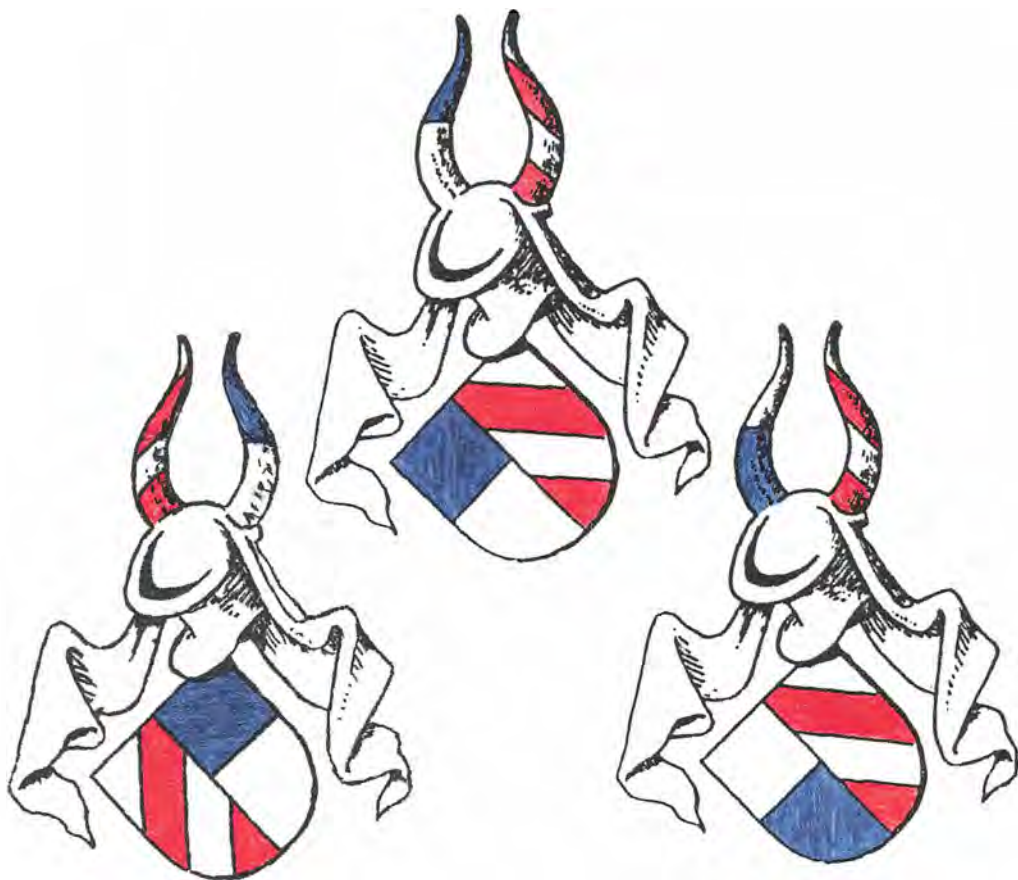
På mange måder kan man tillade sig at postulere, at der i europæisk historie er en sammenhængende periode fra 300 til 1700. Dette kan gøres på baggrund af landbrugsproduktionen, som fører

*Kabelslægten og dens vasaller:
Flere forskere har hævdet, at
feudalismen kun fandtes i så afsvækket
en form herhjemme, at der hverken
eksisterede vasalitet eller undervasalitet.
Nedenstående eksempler viser dog, at i
hvert tilfælde visse træk heraf kunne
optræde i senmiddelalderens Danmark.
En trofast foged eller tro væbner kunne
belønnes med frihed og frelse samt et
våbenskjold, der var en afledt form af
hans protektors.*

*Øverst ses slægten Kabels våben: Et
lodret delt skjold, hvor første felt var
tværdelt af blått og hvidt. Andet felt var
tre gange skrådelt af hvidt og rødt.*

*Herunder til venstre ses et våben, der er
beskrevet som et lodret delt skjold, hvor
første felt var tre gange skrådelt af hvidt
og rødt. Andet felt var tværdelt af blått
og hvidt. Det kendes fra et våbenbrev,
hvori Erik af Pommren på forbøn fra
Hr. Lyder Kabel i 1426 gav dennes
svend Poul Jensen frihed og frelse samt
skjold og hjelm.*

*Til højre ses et våben, hvor første felt
var tværdelt af hvidt og blått (?). Andet
felt var tre gange skrådelt af rødt (?) og
hvidt. Våbenet kendes kun gennem et
segl arvet af fogeden på Fuglsangs søn
Jens Delleesen.*

til, at vi har en periode, der går fra antikkens ophør frem til den tidlige industrialisering. Landbrug drevet af fæstebønder (coloni) er fremherskende. Slaveriet forsvinder gradvist, der er ikke tale om en revolution, idet det tager ca. 1000 år. Slaveriets betydning i produktionen mindskes, og i stedet kommer forskellige former for fæstebønder, som er bundet til *deres* stormænd gennem et lejeforhold. Dette lejeforhold er gensidigt forpligtende også udover at betale landgilde og eje jorden. Stormanden var forpligtet til at hjælpe sine fæstebønder over for andre, omvendt forventedes det, at fæstebønderne var loyale over for stormanden. Denne samfundstankegang var også en af grundpillerne i den antikke romerske struktur. Samfundet var bundet sammen med både høj og lav, og man satte aldrig spørgsmålstegn ved ulighederne. I Danmark i middelalderen nåede dette på landet sådanne former, at det betød en feudalisering.

Dette kan forstås på den måde, at heller ikke stormanden var selvstændig, men bundet af en troskabsed til en hertug, en konge, en bisp, som måske igen var bundet af en ed til en tredje part f.eks. den tyske kejser. Det, der så er spørgsmålet, er, om denne udvikling også kan spores i Danmark. Vi må nok indledningsvis fastslå, at vi aldrig i Danmark når den feudaliseringsgrad, som fandtes i f.eks. Frankrig. Men udviklingen med fæstebønder – stormænd – konge (og til tider kejser) ser vi også her.

I middelalderen ændres det danske landbrug fundamentalt. Dette sker på næsten alle væsentlige områder. For det første vokser udbredelsen af fæstebønder. Dette gøres så totalt, at frie bønder i senmiddelalderen benævnes:

kongens fæstere. For det andet sker der en teknisk revolution. Hjulploven skaber mulighed for at ny jord kan indvindes. For det tredje sker der en bevægelse fra vest til øst. For det fjerde begynder man at anvende trevangsbrug, og for det femte vinder kvægbruget ind igen,

Den statslige krise

Det lykkes rigets stormænd efter Erik Glippings død i 1286 (mordet i Finde-rup Lade) at få nedsat deres forpligtelser over for kongen. Dette gav en usund finanspolitik, der yderligere forværredes af en borgerkrig mellem Eriks sønner. Efter den ældstes død overtog hans broder Christoffer riget. For at løse de økonomiske problemer fortsatte han forgængerens politik: optagelse af udenlandske lån mod pant i riget.

Statens økonomiske problemer blev stærkt forværret af faldende indtægter fra landbruget. Denne udvikling medførte, at stort set hele Danmark blev udstykket i pantelen og kom under en række tyske lensfyrster. I mere end 14 år var dette den politiske virkelighed i Danmark (1326-40).

Denne statskrise, hvor det danske statsapparat var holdt op med at fungere, betød en hård tid for befolkningen. Ikke kun gennem skatter, nej, befolkningen blev også tvunget til at bygge store fæstningsanlæg. Et storslået minde om denne politik er Ravnsborg på Lolland. Denne ruin vidner fortsat om bøndernes tvangsarbejde for mere end 500 år siden.

Alexi qui
exaudiet
domini
dicem o
rationis
mee. **Q**
uonia
uit autē
suam in
et in die
bus me
is iura

lv. **Q**uonia dicitur me dolere morte
et pericula inferni inuenierunt me. **Q**
uonia dicitur me dolere inueni et nomen
domini inuocaui. **Q**uonia dicitur libera aia
meam misericors dominus et iustus et de
us misericors. **Q**uonia dicitur iustus
humiliatus sum et liberauit me. **Q**uonia
dicitur aia mea in requiem tuam quia domi
nus benefecit tibi. **Q**uonia dicitur aia
meam de morte oculos meos a lacrimis

Landbrugskrise – ødegårde

I midten af 1300-tallet dukker ødegården op i det danske landskab, og der kom den til at indtage en væsentlig plads igennem 3-400 år. Der er anført mange årsager til, at det danske landbrug kommer ud for en voldsom krise i begyndelsen af 1300-årene. Det er nok også umuligt at give *en årsag* æren for denne udvikling. Det har som altid været et samspil af mange faktorer.

Den statslige krise har utvivlsomt betydet en forværring af tilstandene og har umuliggjort et effektivt modtræk imod krisen. Her skal vi også erindre os, at først i vor tid opfatter man økonomi som en ting, der kan styres mellem stater. Parallelt med denne udvikling sker der en voldsom nedgang i befolkningstallet. Man vurderer, at der i Danmark sker et fald fra ca. 1 million indbyggere til ca. 800.000 fra midten af 1200-tallet til midten af 1300-tallet. At den pest-epidemi, som rammer Danmark i midten af 1300-tallet, har haft stor betydning, kan der næppe være tvivl om. Men den er ikke den eneste årsag til det voldsomme fald i befolkningstallet. At der blev færre til at dyrke jorden, har derimod selvsagt haft betydning for ødegårdsfænomenet.

På samme tid sker der en klimaændring og en omlægning i landbrugsproduktionen. Man optager i betydelig grad kvægavl på bekostning af agerdyrkning.

Klimaændringen har muligvis betydet, at den dårligste jord ikke længere kunne dyrkes med udbytte. Omlægningerne i produktionen skyldtes hoved-

sageligt, at det blev lettere at eksportere kvæg end korn. På samme måde som med andre omlægninger i landbruget var det de rige, der havde økonomi til at foretage disse. De rige blev rigere, og mange lavadelige sank ned i fæstebøndernes rækker, da de ikke havde ressourcerne til at foretage en omstilling.

For fæstebønderne var det umuligt at deltage i denne omlægning. Dels skulle de arbejde for herremanden, og adelen havde desuden lavet den genistreg at sikre sig eneretten på studehandelen.

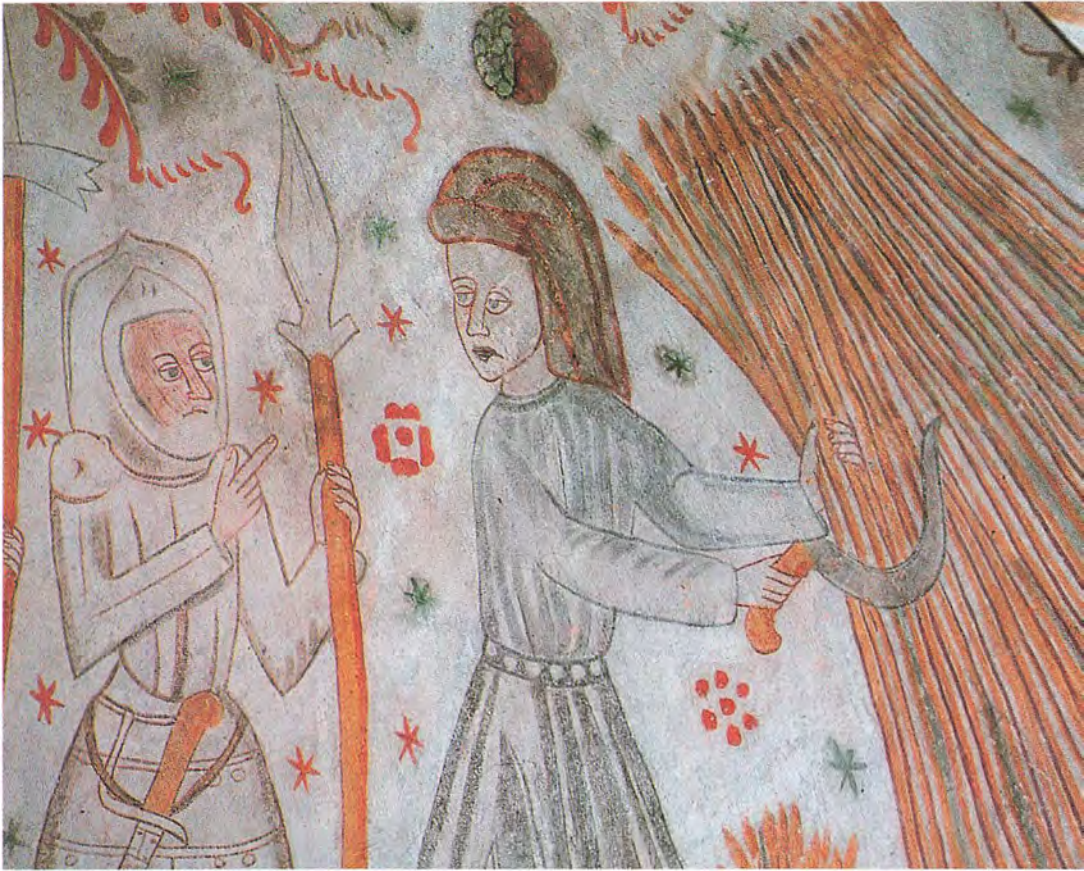
Landgilde og vornedskab

Umiddelbart indebar landbrugskrisen nogle fordele for landets fæstebønder. Det var nu ikke længere jordejernes marked, hvor der var mangel på jord. Nej, der var også for få fæstebønder. Dette indebar, at afgifterne ikke var alt for store, idet det ville give for store arbejdskraftsproblemer for stormændene. Men på lidt længere sigt betød det trældom.

Storgodsejerne var efter landbrugskrisen kommet i mangel på arbejdskraft. De var derfor – (ligesom i Nordtyskland) – interesseret i at få hånds- og halsret over bønderne.

Det fik de dog aldrig i Danmark. Men på Sjælland og Lolland-Falster gik det dog så galt, at vornedskabet blev indført. Bønderne og deres sønner blev stavnsbundet til den gård, hvor de var født. Der kunne endda flyttes rundt med dem til anden jord, hvor der var mere brug for dem. De kunne endog sælges ligesom køer. Man kan fristes til at postulere, at vornedskabet var en art slaveri.

Ligtog: Den sorte død gjorde dette syn til hverdagskost.

Der var ikke mange muligheder for at slippe ud af dette system. En af de få var at søge ind til en by. Her havde man et stadigt behov for nye indbyggere. Ingen byer var i stand til at holde deres indbyggertal uden en tilvanding. Antallet af døde oversteg antallet af fødte. Derfor udleverede byerne ikke bønderne. Det er herfra at udtrykket: »Byluft gør fri« stammer.

Soldat spørger fæstebonde om vej.

Bondeoprør

At de sociale forhold kunne føre til oprør kan vel næppe forbavse. I midten af 1400-årene blev Danmark da også rystet af en række bondeopstande.

Dette faldt sammen med den politiske situation, hvor kong Erik af Pommern kom i et så stærkt modsætningsforhold til først den svenske almue og adel og senere til den danske adel, at han ganske enkelt blev smidt ud. Det danske rigsråd kontaktede Christoffer af Bayern for at få ham til at blive Danmarks nye konge. Han indvilligede i projektet og sad fra 1440 til 1448.

Denne politiske situation sammenholdt med de sociale forhold dannede en udmærket baggrund for uroligheder. I 1438 var der opstand på Sjælland, men den mest truende opstand for magthaverne kom 1441 i Nordjylland. Det er næppe usandsynligt, at den fordrevne kong Erik har pustet til ilden. Men rejsningen var imod herremænds tyranni og nye skatter.

Oprøret omfattede da også andre end lige fæstebønder. Selvejrbønder og enkelte fra adelsstanden tog også del. Bondehæren drog gennem Vendsyssel, Thy og Mors og efterlod sig brændende herregårde. Foran Ålborg mødte den en kongelig hær, som den besejrede. Selve byen erobrede den ikke, men den fik fat i lensmanden og 12 adelige, som den aflivede. Bondehæren fortsatte sit hævntogt, indtil den ved St. Jørgensbjerg i Hanherred mødte kongens tyske blodhunde i et kæmpeslag, hvor bondehæren blev slagtet. Lederne blev taget til fange, halshugget og lagt på hjul og stejle. En af årsagerne til nederlaget var, at dele af bondehæren mod løfter om milde straffe svigtede deres kampfæller og gik over til kongen.

Nederlaget ved St. Jørgensbjerg var en katastrofe for de danske bønder. Først op mod 100 år efter kunne de igen rejse hovedet i kampen for frihed over for undertrykkere. De direkte føl-

ger var ligeledes forfærdelige. Kongens hær drog hængende rundt og lagde landsbyer øde. Selvejere blev tvunget til at blive fæstere, og der blev udstedt et våbenforbud, og samtidig kom voldsomme skatteinddrivelser, idet kongen skulle betale sin lejehær.

Kongen udnyttede sejren til det sidste. Kirken fik også sin del. I disse egne af landet havde bønderne aldrig betalt bispetiende. Det blev de nu tvunget til. Ikke underligt at ærkebispens, Hans Laxmand, skrev: »Solgt af Herren, bragt i døden af Gud,« om de bønder, der faldt for frihedens sag.

Jæger – fisker – købmand

Nu skal man ikke tro, at det at være bonde »blot« var et spørgsmål om at dyrke jorden. Det var meget andet. Oprindelig var jagt et tilskud til kosten, men efterhånden begrænsede man denne mulighed, således at jagt nu blev overklassens privilegium. Straffen for krybskytteri var døden. Dette indebar, at sultne skarer i hungersnødsperioder var henvist til at leve af barkbrød. I Sverige talte man direkte om at gå til skovs.

Anderledes forholder sig det med fiskeri. I det middelalderlige kildemateriale møder vi ofte oplysninger om fisk, fiskepladser og ikke mindst retten til disse, og vi hører om fiskere ved klostre, stormandsgårde og i købstæderne. I datiden betegnede man ofte fiskerne som arbejdsfolk eller tjenere, og fiskeri har været af ganske stor betydning. Det er ikke usandsynligt, at der allerede dengang var en del erhvervsfiskere. Men ved siden af denne kategori har mange andre suppleret deres indtægter med fiskeri.

På samme måde har mange fæstebønder tjent lidt ekstra ved at drive handel. På Lolland sejlede bønderne f.eks. selv til Tyskland og skaffede sig på denne måde en god fortjeneste. Dette søgte adelen og byerne naturligvis at forbyde – men det var en ting, som var vanskelig af kontrollere.

Landsbyens håndværkere

For at få landsbyen/godset til at fungere var der også på landet et stort antal håndværkere. Den mest ansete håndværker har lige fra de ældste tider været smeden. Smeden lavede det arbejde, som man selv opfattede som så vigtigt, at det var en livsnødvendighed for landsbyen/godset.

På side med smeden stod mølleren. Hans håndværk var i landbrugssamfundet et afgørende produktionsled. Et af de største teknologiske fremskridt,

som kom i middelalderen, var vandmøllerne. Typerne ændrede sig gennem perioden, men hovedprincippet var det samme. Ved at udnytte vandkraften fik man, ved hjælp af skovhjul, overført energi til »maskinen«. Disse vandmøller fik en meget stor betydning, og især fordi det blev forbudt at male korn uden om møllen. Ved at foretage denne monopolisering blev der sikret en stor fortjeneste til mølle-ejeren, der som regel var den lokale godsejer. Møllerne var årsag til andre problemer, idet opdæmning af vand til dem eller opførelse af nye gav utallige skænderier og retssager om vandretten. Da vindmøllerne senere kom til, betød det ikke, at vandmøllerne forsvandt. Nogle af dem har været i brug helt op til vore dage.

Ved siden af disse håndværk kan nævnes væver, skomager og skrædder. Hvorvidt disse håndværk er blevet drevet som hoved- eller bierhverv er na-

turligvis vanskeligt at sige. Formodentlig er de i de fleste tilfælde blevet drevet sammen med landbrug.

Tyende

På godset kunne man ikke nøjes med at udnytte bøndernes arbejdskraft. En forudsætning for at få et gods eller kloster til at fungere var et stort antal tyende. Der var stort set ikke den opgave, som man ikke havde brug for tyende til. Kokke, kammertjenere, serveringspersonale, hønsepiger, kuske o.s.v. ...

Fra kirkens side søgte man at give

forholdet herre-tyende en balance. I en af de gamle prædikensamlinger kan man læse: »Gud ville, at nogle skulle være overordnede, andre underordnede, og som de første skylder deres underordnede beskyttelse, retfærdighed og irrettesættelse, således skylder de underordnede deres overordnede lydighed, ærbødighed og betaling af afgifter.« Ingen tvivl om, at kirken også stadfæstede dette klasseforhold.

En betydelig del af de tjenestefolk, som var i arbejde, bestod af kvinder og børn, og de var dårligere betalt og ringere stillet end mændene. Deres arbejdsopgaver var mange. De vigtigste

Der tappes øl.

var nok smørkærning og ølbrygning. Begge ting var yderst vanskelige, og såvel opgavernes antal som vigtighed viser os, hvor vigtigt et led i produktionen kvinderne udgjorde.

Sammenfattende kan man sige, at der i middelalderen sker nogle afgørende ændringer i landbruget. I 1100-året får hjulploven sit gennembrud, og store områder opdyrkes.

Produktionsformen udviklede sig fra brug af trælle til brug af fæstebønder. Feudaliseringsprocessen skred langsomt frem, og i reformationsårene var der stort set ingen selvejerbønder til-

bage. Strukturen på landet var præget af et relativt lille antal storbønder, som ejede meget store jordarealer.

Et andet stort vendepunkt var den »senmiddelalderlige krise«, hvor befolkningstallet faldt med ca. $\frac{1}{3}$. Store områder lå øde hen. For en del fæstebønder gav disse år mulighed for en velstandsstigning. I store dele af landet skete der en venden tilbage til kvægavl. For at sikre sine indtægter strammede overklassen grebet over for fæstebønderne. Dette medførte opstande, som bundede i de sociale tilstande på landet.

Svinene drives på olden.

Skånesild – landets vigtigste eksportartikel

– Ved sildens overflødighed viser Gud kristenheden sin nåde, silden hvormed hele Tyskland, Frankrig, England og flere andre lande mættes i fasten, thi fattige folk kan have råd til en sild, men ikke til en stor fisk.

Det var sådanne tanker, som en fransk pilgrim gjorde sig i sidste halv-

del af 1300-årene, da han i efteråret var på vej ned gennem Øresund, og så trængslen af skibe og både.

Årsagen til al denne ståhej var den berømte Øresundsild, der i efterårsmånederne på sin vej til gydepladserne i store stimer gik tæt ind under land, hvorved den blev let at fange. I sagens

Saltmagasinerne ved bredden af floden Trave.

natur måtte fiskeriet efter den fede høstsild være meget sæsonbestemt, og dens brugbarhed var stærkt betinget af salt til konservering. En så fed sild var dårlig egnet til tørring.

Saltforbruget i Danmark overgik betydeligt den smule, der blev fremstillet her i landet, primært på Læsø og ved Ribe. Fremstillingen skete hovedsageligt ved kogning af havvand i store pander eller kedler anbragt i salthytter ved kysten. Denne proces krævede enorme mængder brændsel, hvilket for Læsøs vedkommende havde til følge, at øens store fyrreskove forsvandt, og den raseredes af sandstorme.

Da en holdbar konservering forudsætte masser af godt salt, blev saltet en uomgængelig nødvendighed og en værdifuld handelsvare. Saltet fra Norge var for dårligt og utilstrækkeligt, friser-saltet var der mere af, men det var også dårligt. Bedre var lüneburger-saltet som vandt frem i 1100-årene, men i 1200-årene fik en alvorlig konkurrent i det franske baie-salt. Baie-saltet var nu ikke helt så fint som lüneburger-saltet, men det var langt billigere og stadig langt bedre end frisersaltet. De, som sejlede med saltet og de andre varer nord om Skagen, kaldtes ummelandsfarere, og de blev først almindelige i de danske farvande, da den vesteuropæiske skibstype – koggen – fandt anvendelse i sejladsen på Skånemarkedet.

Fra 1100-årene og frem ses dette samspil mellem nødvendigheden af at importere masser af god salt – og den utrolige rigdom på fede, blanke høstsild, som altså dannede grundlaget for en omfattende handel. Der udfoldede sig derfor et meget betydeligt markedsliv i disse måneder, hvor mange andre varer selvfølgelig også blev efterspurgt. Silden, der hovedsagelig fange-

des af danske fiskere, var måske nok den vigtigste handelsvare, men salt, øl, korn, heste og kvæg var heller ikke uden betydning.

Det vigtigste sildemarked i Danmark var Skånemarkedet på Skanør og Falsterbo, der langt op i senmiddelal-

Ummelandsfart: Helt op i 1500-tallet måtte søfolk lodde dybden og sejle efter landkending og læsekort. Det første pålidelige søkort, man kunne runde

Skagen efter, blev udgivet 1583-85 af hollænderen Waghenaer. Hermed blev de danske farvande en lidt mere sikker arbejdsplads.

deren var danskernes væsentligste berøringsflade med den internationale handel og dermed den europæiske økonomi. Fra 1100-årene møder vi beretninger om det årlige fiskeri ved Skåne og de udenlandske købmænd, der kommer og køber danskernes sild. I løbet af det par måneder Skånemarkedet varede, kunne den danske kongemagt utvivlsomt indkassere mere udenlandsk valuta end i hele resten af året.

I 1200- og 1300-årene var Skånemarkedet vel nok en af den danske kongemagts væsentligste organisatoriske opgaver, hvilket blandt andet bekræftes af, at kongens stedfortræder i Skåne, kaldet Gældkeren, i markedstiden flyttede sin residens til Skånemarkedet. Opretholdelsen af markedsfreden, opkrævningen af told og afgifter samt håndhævelsen af diverse forbud og tildelte privilegier stillede ekstraordinære krav til landsdelens forvaltning. Til gengæld kunne de kongelige regaler, det vil sige de med kongembedet forbundne rettigheder, begrunde opkrævning af afgifter hos markedsdeltagerne. Fra fiskeren, der måtte løse fiske-tegn og betale bodepenge for et grundstykke på kronens forstrand, til de udenlandske købmænd, der lastede deres skibe med den saltede Skånesild og betalte rortold samt ved udførslen, sil-detold.

I midten af 1200-årene samlede købmændene fra de tyske Østersø-byer sig i et handelsforbund. Denne »Sammenslutning af de vendiske Stæder« blev en magtfaktor både i det såkaldte Hanseforbund, der med tiden voksede til at omfatte over hundrede byer fra Flandern til Litauen, og på Skånemarkedet, hvor specielt Lübeck fik en dominerende stilling. Dansk »udenrigs-økonomi« blev derved stærkt afhængig

af handelen med Hanseforbundet. Forbundets formål var ganske enkelt at skaffe medlemmerne de bedst mulige privilegier. Et af forbundets mest bemærkelsesværdige resultater blev, da man efter krigen mod Valdemar Atterdag – ved Stralsundfreden 1370 – fik gennemtrumfet, at man skulle tages med på råd ved de danske kongevalg, der måtte forekomme i de næste 15 år, samt at få overladt de vigtigste steder i Skåne for den samme periode. Indblandingen i kongevalgene fortsatte ud over den aftalte tid; og så sent som i 1533 deltog Lübecks borgmester fortsat i forhandlingerne om valget af en ny dansk konge.

Baggrunden for dette handelsforbunds mægtige magt var vel dybest set, at de rådede over det, som for de nordiske konger var en konstant mangelvare: likvid kapital. De havde aldrig en stående hær eller en krigsflåde, de var aldrig et fast forbund, men de rådede over det, som gav en dominerende indflydelse på både de handelsmæssige og de politiske forhold i Norden. – Måske kunne man sammenligne den nordiske afhængighed af hansebyerne med den afhængighed, som vore dages Tyrkiet har i forholdet til Vesteuropa? Dengang var det Norden, der lå i den vesterlandske civilisations randområde.

Hanseforbundet havde pengene til at finansiere det hele. Fra saltet blev brudt i saltminerne uden for Lüneburg i Nordtyskland og blev transporteret på kærre ad »den gamle saltvej« til Lübeck, hvor det blev afskibet. Til sil-den blev nedsaltet på Skånemarkedet og fragtet retur til hansebyerne. Andre landes købmænd deltog, og danske skibe i stort tal sejlede på Østersøens hansebyer, men der var aldrig tvivl om, at

Holstein Tor: Lübecks nordlige byport står stadig som et symbol på hansebyens magt.

det var hansebyerne, som dominerede med deres kapital. Således kom der også ummelandsfarere fra England og Frankrig, men det var hollændere og frisere, der dominerede blandt ummelandsfarerne. Når Malmøs bystyre i begyndelsen af 1500-tallet købte papir til deres nye byskattebog, kom det fra den franske by Troyes i Champagne, og da der i juni 1518 uddeltes salt til den fattige almue, var det baie-salt fra Frankrig.

Skånemarkedet – landets hårdeste arbejdsplads?

Men Skånemarkedet var andet og mere end sild og udenrigsøkonomi. Det var også en af Europas hårdeste arbejdspladser i næsten 400 år. Når markedet åbnede i august, strømmede store menneskemængder til. De fleste gik ind til en hård arbejdsperiode, men indtjeningen virkede attraktiv.

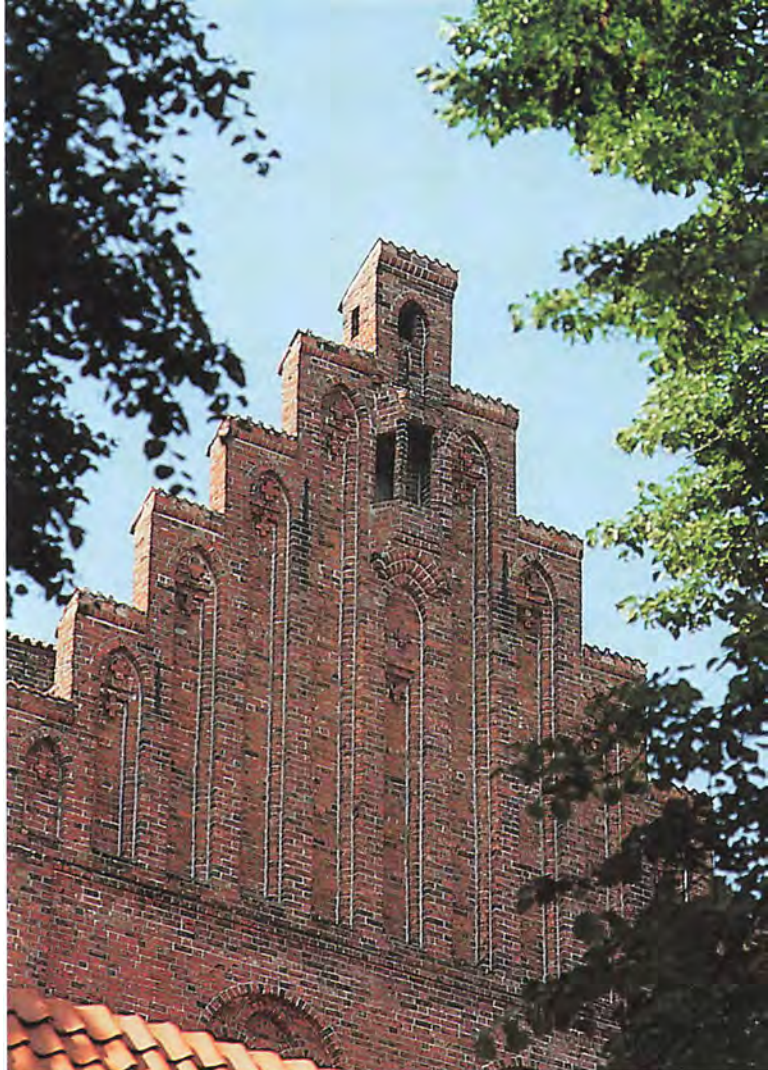
Det middelalderlige samfund var præget af en konstant underbeskæftigelse, og netop i denne situation var det en kærkommen mulighed at få del i indtægterne fra Skånemarkedet. Dette tog i en sådan grad fart, at man fra myndighedernes side skred ind. I Christian 2.s bylov forbydes det købstædernes smede, skræddere, skomagere, tømrere, bryggere, bagere, murere og disse håndværks svende at fare til høstfiskeriet. Ydermere fandt man det nødvendigt at forhindre, at lærere og

elever rendte af skole. Det er da også helt givet, at den fattige almue, for eksempel i København og Malmø, hvor der – specielt i senmiddelalderen – var en ufattelig stor social nød, har følt sig stærkt tiltrukket af mulighederne på Skanør og Falsterbo. For dem, der var arbejdsføre og kunne komme af sted, har Skånemarkedet været en kærkommen chance for at overleve.

Og der var brug for mange hænder på et sildemarked. I 1500-årene, hvor markedets betydning var faldet betydeligt, berettes det, at fiskeriet fra Skanør og Falsterbo beskæftigede omkring 37.500 personer fordelt på ca. 7.500 både. Hertil skal lægges dem, som var beskæftiget med kørsel, rensning, saltning og udskibning af silden. Ligesom man selvfølgelig også kan lægge alle de andre til, bønder, studprangere, købmænd, kræmmere, skræddere, skomagere, skøger, krokoner, gøglere, præster, lommetyve og

Fisk: Fiskehandelen på Skånemarkedet blev resten af året suppleret med et fisketorv eller med salg fra fiskebåde i de fleste større danske byer.

Fyrtårn: Fra gammel tid har kirketårne og højtliggende punkter i landskabet tjent som sømærker. Da kirken i Køge i anden halvdel af 1400-tallet fik sit tårn forhøjet, byggede man på østsiden denne karnap til en fyrlygte.

en hoben andre, der havde noget at tilbyde eller et behov, der skulle dækkes.

Fiskerne kom fra såvel købstæder som landet. I 1494 ses, at næsten $\frac{1}{3}$ af fiskerne kommer fra købstæder langs vore kyster. Deres arbejde var langt fra ufarligt, idet de mest brugte drivgarnsfiskeri, hvorimod de mindre rutinerede bønderkarle og håndværksvende satte deres garn ind ad landet til, som sættegarn. Hvor de kun sejlede ud om dagen og skulle være tilbage inden mørkets frembrud, lå de drevne

drivgarnsfiskere, vrage som de kaldtes, netop ude i nattetimerne med garn og båd drivende for vind og strøm. Det var da også et livsfarligt erhverv, hvor mange fiskere blev oversejlet af skuder og store skibe, hvorved de risikerede at miste båd, fiskeredskaber og livet. Fiskeriet som en af vore farlige arbejdspladser er desværre langt fra noget nyt.

Silden blev altså fisket og fragtet i døgndrift – alle ugen syv dage – så det var ikke små mængder, der er tale om. Alene på Falsterbo blev der på en mid-

delgod dag i 1530 udskibet 4.000 tøn-
der sild. En udskibning fra Falsterbo
på 200.000 tønner sild årligt på et tids-
punkt, hvor Skånemarkedet var ved at
miste sin betydning, er altså langt fra
nogen overdrivelse.

Arbejdsløberne var først og frem-
mest købmændene, som opkøbte den
friskfangede fisk og lod den forarbejde
i de såkaldte styrterum af gælle- og
læggekoner, der øjensynligt udførte
det kolde og snavsede job på akkord.
Af fiskeaffaldet fremstillede grumkar-
lene tran. Et beskidt stinkende arbej-
de, der foregik oppe i grumboderne.
Sildetran blev nemlig en anden af Skå-
nemarkedets handelsvarer, da den
blandt andet brugtes i tranlamper.

På Skåneøret var der afsat og afmær-
ket grundstykker til de enkelte byer,
og folk fra samme by slog sig ned på
samme sted år efter år. Men vel at
mærke så borgere boede oppe på
»feddene« og småkårsfolk nede på
»lejerne«. Lejerne nede på stranden
var tiltænkt fiskerne og deres mand-
skab, hvorimod feddene var beregnet
til købmænd, håndværkere og disse
gruppers tjenestefolk. Således kunne
man for eksempel finde Rostocks sko-
magere på byens fed, men altså ikke
sammen med fagfæller fra andre tyske
byer. Ganske vist var det de færreste
byer, som havde både fiske- og han-
delsrettigheder på Skånemarkedet, så-
ledes var det kun omkring et dusin af
de danske købstæder, der havde både
leje og fed. Blandt dem var Svendborg
(1526) og Stege, der i 1494 havde 149
boder på Stege-leje. Det var altså ikke
i alle tilfælde, at det sociale tilhørsfor-
hold afspejledes i, at man boede på
fed. Under alle omstændigheder skal vi
nok bide mærke i, at for datiden var
den fælles hjemby af større betydning

end markedsdeltagernes profession og
den dermed forbundne status.

Helt nede ved strandbredden boede
altså fiskerne og deres mandskab på le-
jerne. Bomærksten angav, hvor hver
enkelt fisker havde sin faste plads på
lejet; dér hvor man år efter år havde de
primitive skure eller små telte rejst
over nogle få planker. Når markedet
var forbi i november, blev det hele
brændt af. Hvorfor véd vi ikke med
sikkerhed, men det har under alle om-
stændigheder været en effektiv måde at
forebygge epidemier på, da hygiejnen
under markedstiden var dårlig. Efter-
hånden som ugerne gik, bredte stan-
ken af lort og rådden fisk sig over hele
området, da de fleste mennesker for-
rettede deres nødtørft i vandkanten,
og tang, fiskeaffald med videre flød
overalt på lejerne,

Men ét var de forhold, som det ar-
bejdende folk på fiskelejerne blev
budt; noget helt andet hvorledes køb-
mændene havde indrettet sig oppe på
deres fed – i behagelig afstand fra fi-
skerne. Her fandtes fed for byer, så-
som Lübeck, Wismar, Stralsund, Bre-
men, Greifswald og Stettin, og i 1477
hørte vi om, hvorledes den danske fo-
ged får betaling for at føre tilsyn med
deres boder om vinteren. Sammen
med det betydelige antal kirker, kom-
pagnihuse og fogedboliger, som fand-
tes på de tyske byers fed, bliver det
tydeligt, at også i markedstiden var det
andre forhold, de rige hansekøbmænd
levede under.

Masser af øl blev dog drukket af bå-
de høj og lav. Men der var naturligvis
forskul på kvaliteten; og på købman-
dens høje, slanke ølstob i rhinsk sten-
tøj og arbejdsmandens lave, utætte
stavbæger, der holdes sammen med
vidjer. I 1494 var der over hundrede

Fiskerboder: Helt op til vor tid er der bygget sådanne boder i nogle kystegne.

danske ølboder på Skånemarkedet, hvortil alle de tyske skal lægges. Denne situation er nu ikke noget særkende for sildemarkeder, idet ølstuer dengang havde en endnu mere fremtrædende plads, end de har i dag.

Selv datidens badstuer var både bad- og ølstuer, og det var ikke små ølmængder, man beregnede pr. voksen. I 1532 således omkring fem liter øl om dagen. Dog skal det så erindres, at øl blev drukket morgen, middag og aften, da det stort set var det eneste, der var at få. I byerne gjorde man klogest i at koge vandet, inden man drak det, og vin var forbeholdt de velhavende. Mælk var en mangelvare i vinterhalvåret og anvendtes i øvrigt mest til smør- og ostefremstilling samt til syge, børn og gamle.

Var fiskerne en gruppe, som fandt god beskæftigelse på Skånemarkedet, så var luderne en anden. Her var underskud af kvinder, og der var masser af kunder. Alene fra Rostock, blev der på et enkelt skib sejlet ikke mindre end

40 skøger til Skåne. Her er det vist lige på sin plads at nævne, at sådanne piger ikke blev foragtet, og kirken – der dengang indtog en langt mere central rolle i menneskets hverdag – fordømte dem heller ikke. Et bevis herpå må være, at bispem i Bergen ejede et bordel. Det er faktisk først efter reformationen 1536, at kirkens syn på ludere ændrede sig. I øvrigt illustreres kirkens rolle og rigdom vel udmærket af, at der på det forholdsvis lille område, som Skånemarkedet afholdtes på, i alt var omkring en halv snes kirker, to kapeller, og at både dominikanere og franciskanere stiftede klostre i tilslutning til markedet.

Når nærmest det halve af Nordeuropas kræmmere, fiskere og andet godtfolk samledes på Skånemarkedet, så kunne det ikke undgås, at der opstod splid og uenighed. Derfor måtte der laves love og regler, som kunne regulere og dæmpe gemytterne. Hele markedet var underlagt kongens fred, hvilket vil sige, at han stod inde for lov og orden,

Ølhane.

Kain og Abel: – Men også et motiv, der var hentet fra dagligdagens vold.

så langt til vands som sildegarnene blev sat, og så langt op som fiskegarn bredtes ud til tørring på standengen. Denne markedsfred var selvfølgelig ikke gratis for markedsdeltagerne. Fiskere, arbejdsmænd, håndværkere, handlende og mange andre måtte betale. Som bevis på, at de havde betalt deres markedsafgift, fik folk et blymærke, og der fandtes blandt andet skudetegn, vogntegn, vrager tegn og markedstegn.

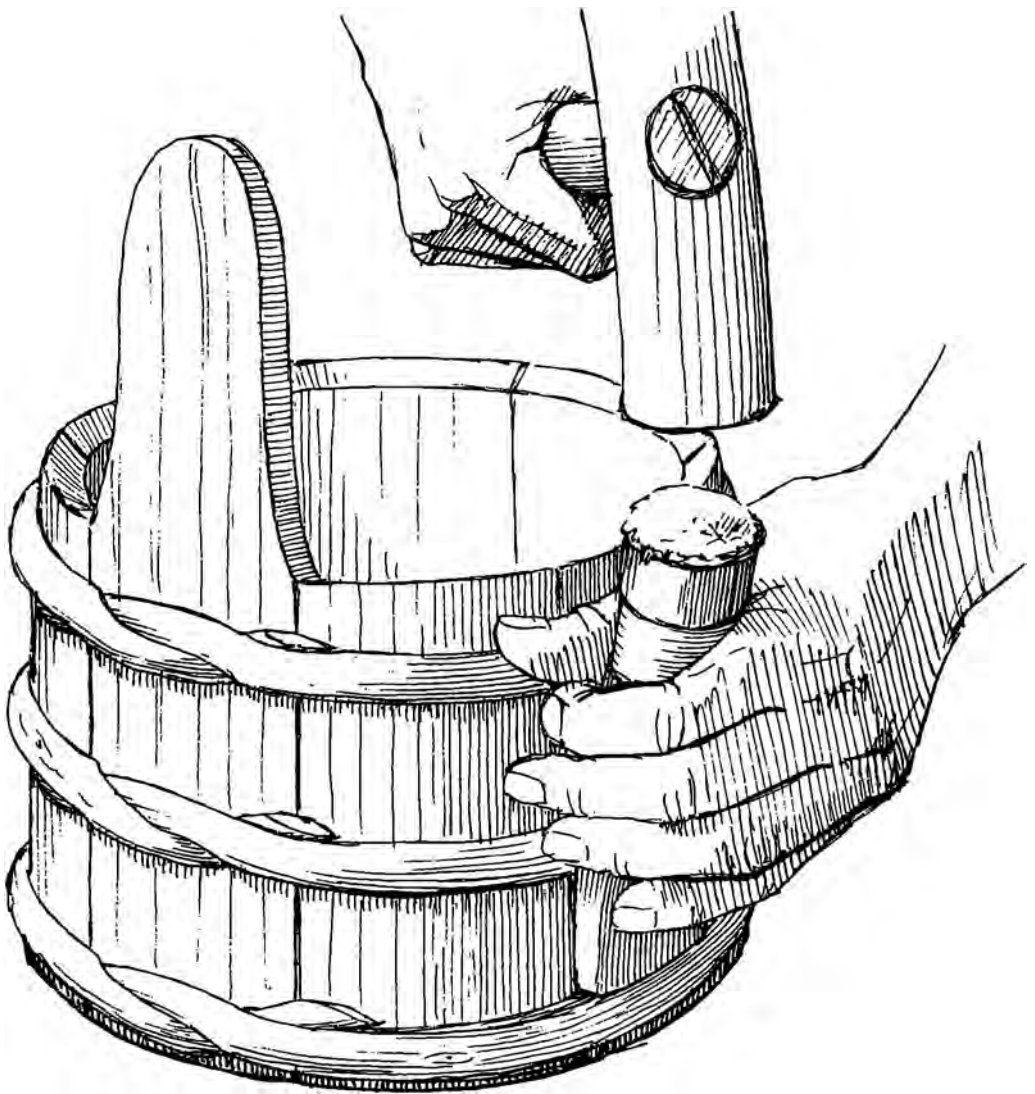
Hansaen havde opnået privilegier til at opretholde deres egen lov og orden. Byernes hjemlige retsregler var simpelthen gældende for deres egne indbyggere, på trods af, at de var langt hjemmefra. Den danske fogeds pligt var da at overlade anholdte til deres egne byers fogeder. Blandt hansebyer-

ne var det Lübeck, som havde den mest vidtgående jurisdiktion, og de medbragte sågar deres egen bøddel!

Kun ved drab, hvor drabsmanden blev taget på fersk gerning, faldt sagen under alle omstændigheder ind under dansk ret. Ellers skulle købmændene og deres folk stilles for rådet i hjembyen. Man må nok spørge sig selv, om rådet i en tysk havneby ville dømme en af sine købmænd for voldtægt mod en fattig dansk kropige begået på det skånske sildemarked?

Skånemarkedet var også på anden vis præget af tidens standsforskelle. Side om side med de tyske købmænd fra de store Østersøbyer, der i markedstiden levede og virkede under deres hjembys retsregler og som oftest under

deres egen fogeds jurisdiktion, sås også de fattigste, nemlig det omvandrende pjalteproletariat. Det var de gale, tiggere, krøblinge, gamle syge, forældreløse børn, løsgængere og lovløse. Dertil kommer så de tilrejsende, besiddelsesløse, proletarer fra land og by, der lavede det tunge og stinkende arbejde med silden og dens forarbejdning.

Var der nogen fra disse grupper, som foretog sig noget som helst, som

var i strid med love og regler, så faldt afgørelsen hurtigt og hårdt; hvilket stod i grell modsætning til særbehandlingen af de rige udenlandske købmænd. Blev en fattig grebet i tyveri af værdier, var straffen hængning – udført på markedspladsen. I 1529, da en uheldig tyv skulle hænges og i stedet faldt ned fra galgen, kastede rasende jyder sig over ham og slog ham ihjel på stedet. Denne råhed og hårde retspraksis var karakteristisk for de hektiske uger

på Skånemarkedet og har helt sikkert været nødvendig for de besiddende, hvis de skulle styre den store mængde løsarbejdere, der strømmede til i håb om mad og arbejde.

I skyggen af en gruppvækkende social nød, med en markedsstemning præget af druk og vold, skabte det arbejdende folks sure slid med silden og saltet Danmarks vel nok vigtigste eksportvare. Under elendige arbejdsforhold og under truslen om hårde straffe søgte kongemagten at holde dem på plads. I de få hektiske uger skulle produktionen sikres.

Markedshandel – en del af datidens handelsmønstre

Var Skånemarkedet en landsbegivenhed, så var det dog stadig kun ét af mange markeder, som blev afholdt hvert år i rigets forskellige egne. I modsætning til Skånemarkedet, der nærmest var internationalt i sit format og varede omkring to måneder, så var alle de andre markeder mindre af størrelse, i hvert fald i omsætning og formodentlig også i tidsrum. I modsætning til sildemarkederne løb et normalt marked kun over ganske få dage eller kun en enkelt markedsdag, der ofte lå

Altertavle: En detalje fra Holmstrup kirke.

på en helgendag. For eksempel valfartede folk i senmiddelalderen til marked ved Holmstrup kirke i Vestsjælland. Kirken, der havde vundet berømmelse som valfartskirke, fik i 1942 af biskop Niels Skave opført en ny stor kirke.

Landsbymarkeder i tilknytning til klostre, valfartskirker eller landsbyer med præste- og kirkegård, var i det hele taget noget karakteristisk for datiden. På denne måde blev valfarten til sådanne steder en sammenblanding af trosmæssige og handelsmæssige overvejelser. Det kan vi nok have svært ved at fatte; eller måske opfatter vi det (forkert) som plat spekulation. Vor tids økonomiske (kapitalistiske) tankegang kan ikke overføres til den tids mennesker.

Et godt eksempel på det er middelalderens opfattelse af en prisfastsættelse. Her var det bestemt ikke et spørgsmål om størst mulig fortjeneste. I stedet kalkulerede man med »den retfærdige pris«, og blev den overskredet, var sælgerens sjæls frelse i fare; – og det var langt væsentligere end et øjeblikkelig fortjeneste. Omvendt indebar dette ikke, at folk ikke ville tjene penge, for det ville de selvfølgelig gerne. Men der skulle være en rimelig sammenhæng mellem vare, pris og kvalitet.

Alt hvad der kunne tiltrække mennesker, kunne tilsyneladende også danne grundlag for markedshandel. Fiskeleje er et eksempel, ting- og valfartssteder er andre. Da repræsentanter for ti danske købstæder i 1516 var forsamlet i København for at anmode Chr. 2. om privilegier, blandt andet på saltningen af blodige sild, blev Skånemarkedet overhovedet ikke nævnt. Næh, det, der bekymrede de gode borgere i byer som Ålborg og

Nakskov, var, at hansestæderne skulle erhverve sig retten til selv at salte blodige sild i Limfjorden, i Stevns herred eller på Møn, Lolland og Falster. Der ved ville de udenlandske købmænd nemlig ikke behøve at købe de saltede sild af disse byers borgere.

At der vitterligt må have været tale om et omfattende sildefiskeri, også uden for selve Skånemarkedet, ses af det forhold, at alene på Falsters østkyst kendes i midten af 1400-tallet tre forskellige steder, hvor der var silde-marked, nemlig i Store Abildvig, i Hesnæs bæk og i det nu forsvundne Skæftesvig. Vi kender ikke kongemagtens regulativer for sådanne mindre silde-markeder, da sådanne kun er bevaret fra Skanør og Falsterbo samt Dragør på Amager. Men såfremt der afholdtes silde-marked på kronens forstrand, så må vi antage, at kongens repræsentant i området – der vel som oftest var den lokale lensmand – også har bestemt antallet af markedsdage for de lokale silde-markeder. Det er nemlig først efter reformationen, at kongemagten søger at koncentrere markedsaktiviteterne i Øresundsregionen til Skåneøret, fordi omsætningen dér var faldende.

Igennem hele kirkevældets tidsalder var markederne en alvorlig konkurrent til byerne. Her var der nemlig gode muligheder for at handle uden om købstædernes købmænd, og derved blev disse byer »snydt« for en række indtægter. Under Chr. 2. udbygges markedslovgivningen betydeligt, og det bliver udtrykkeligt forbudt at afholde markeder på kirkegårde, herregårde, klostre eller præstegårde. For fremtiden skulle kun markedshandelen i købstæderne og på nogle ganske få årsmarkeder være det eneste lovlige. For

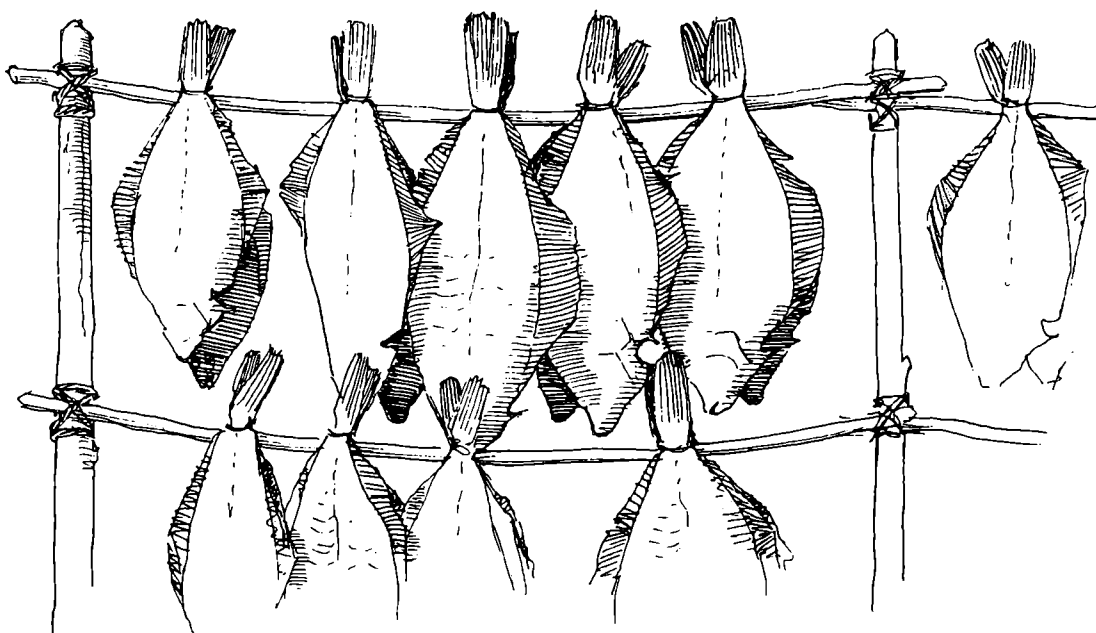

*Jørgen Kochs gård i
Malmø var en af landets
rigeste købmandsgårde.*

hele Sjælland, Lolland, Falster og Møn skulle der således fra 1516 af kun være fire frie årsmarkeder i alt.

Skånemarkedets tilbagegang skal derfor også ses i en større sammenhæng. Byer som Malmø og København fik efterhånden tiltrukket udenlandske købmænd, og kongemagtens stadig hårdere kurs fortsatte op igennem hele 1500-tallet. Skånemarkedets dalende betydning er ikke kun et spørgsmål om tilbagegang i sildebestanden eller tros-

skiftets konsekvenser for danskernes spisevaner. De nye handelsmønstre og kongernes monopollovgivning til gunst for byernes handel hører også med i billedet. Købstadslovgivningen var begyndt at bære frugt: byerne blomstrede, og sildemarkederne og markeds-handelen skrumpede ind. Tilbage blev blandt andet fiskerlejerne med deres strandsiddere; en kystbefolkning, som var vant til at ernære sig ved en kombination af handel, søfart og fiskeri.

Træk af dagliglivet

Det er svært at forestille sig, hvordan livet formede sig i by og på land for 500 år siden. Mange grundlæggende vilkår ændres, når den teknologiske udvikling skrues tilbage. Forskellen mellem livet på landet og i byen var for eksempel mange gange større, end den er i dag.

Danmark var et landbrugsland. Mere end 90 % af befolkningen boede på landet. Mange bønder kom kun yderst sjældent uden for lokalsamfundet. Ud over landets grænser kom de ikke. Oplysninger om, hvad der foregik andre steder i landet og uden for landets grænser, spredtes, men ikke med lynets fart som i dag.

Den politiske magt besad konge og adel. Gennem udstedelse af privilegier blev forholdet mellem de enkelte samfundsgrupper reguleret. Bønderne, den største samfundsgruppe, blev helt sat uden for politisk indflydelse. Nu må man ikke forestille sig, at det er noget, den enkelte borger har savnet. Han/hun har uden tvivl fundet det politiske system naturligt og har overhovedet ikke haft basis for at tænke i demokratiske baner. Dermed ikke sagt, at der ikke var utilfredshed, men den viste sig normalt som anklage mod personer og ikke mod systemet. Kongen kunne være uduelig eller udbytte for groft. Den enkelte herremand kunne være et dumt svin.

I denne forbindelse er det ikke uden interesse at undersøge dagligdagen for

samfundets almindelige mennesker. Et indblik heri kan paradoksalt nok opnåes ved at studere kirkernes kalkmalerier. De er fyldt med scener, som kirkens sognebørn kunne identificere sig med. Vi ser ildsteder, bønder, der pløjer markerne, børn, skolescener og sågar drillebilleder og vrængemasker. Igennem disse billeder kan vi skimte et glimt af det daglige liv.

En kvindescene, som er yndet, er smørkærneren, der bliver hjulpet af en djævel. Det er en svær tjans at lave godt smør, og det er nok forklaringen på, at djævelen ofte bliver afbildet i forbindelse med fremstillingen heraf. Hvis smørret virkelig var godt, kunne man nemt forledes til at tro, at det ikke var gået naturligt til. Misundelse er ikke nogen ny opfindelse. Djævelen anses også for at være den, der driller for at vanskeliggøre kærningen.

Kvindens rolle i samfundet

Ligesåvel som manden var kvinden en uundværlig del af samfundet. Hun var accepteret i mange sammenhænge fra børnefødsler til fysisk arbejdskraft i værksted og på marken. Alligevel nød hun ikke fuld anerkendelse. Samfundets idealmenneske var en mand. Klarer det til udtryk i troen og kirken. Kirken dominerede/styrede alt åndsliv og havde en finger med i alt fra dyrkning af markerne til valg af konger.

Kirkens tvetydige forhold til kvinden ses i den megen tale om kvinden som fristerinde og skøge – roden til alt ondt på jorden, da Eva på sit køns vegne havde fristet Adam i paradiset. Arvesynden var en realitet. Samtidig havde blandt andre cisterciensermunkene opbygget en stærk tilbedelse af Maria, Jesu' moder og jomfru – Disse to roller var i kirkens øjne kvindens væsentligste, og dette harmonerede fint med det omgivende samfunds normer

Juridisk var kvinden fuldstændig underlagt manden. En søster arvede kun det halve af en broders part efter faderen. En kvinde havde altid en mandlig

Smørkærning.

Madonna.

værge og forventedes i alle livets forhold at rette sig efter sin egen eller evt. ægtefælles familie. Valgte en rig kvinde at efterlade bare en del af sit gods og formue til f.eks. et lokalt klostersamfund, måtte munkene her være forberedt på, at familiens mandlige arvinger ville gøre næsten alt for at omstøde hendes bestemmelse. Mange danske klostre fik igennem senmiddelalderen store gaver fra kvinder, men gjorde klogt i at sikre de mandlige arvingers samtykke først, ellers måtte kvindernes gavmildhed til tider blive ved tanken.

En kvinde kunne godt arve en gård, en håndværksforretning eller en købmandshandel, men sjældent drive virksomheden videre alene. Resultatet var ofte, at enken giftede sig hurtigt igen. En gårds drift krævede et parløb mellem mand og kvinde for at fungere bedst muligt, og et værksted skulle have en mester, hvilket kun i meget enkeltstående tilfælde var kvinder. Nogle håndværk forbød endda udøverne at dele deres viden med kvinder. I det hele taget har det nok også spillet ind, at de fleste kvinder var langt dårligere uddannede end deres mænd.

Det udadvendte arbejde, at sidde i magistraten eller være en af kongens embedsmænd, var pr. definition mandsarbejde. Nok var kvinden uundværlig, men kun inden for et bestemt afgrænset mønster. Ægteskabet var en del af dette mønster.

Kirken så helst, at et ægteskab blev indgået foran kirkedøren. Her velsignede præsten parret, som derefter deltog i messen i kirken. Det blev dog ikke altid, som kirken helst ville have det. Indgik to mennesker en aftale om, at de var for ægtefolk at regne, havde det fuld gyldighed. Det har nok været

denne fremgangsmåde, der har været mest brugt af almindelige mennesker. Dyr fest og nyt tøj har været de riges fornøjelser. Men uanset om man fik det officielt beseglet eller ej, var det vanligt ikke kærlighed men praktiske/økonomiske hensyn, der afgjorde sagen.

På lignende vis var de mange børn ikke udtryk for en særlig børneglæde. Børnedødeligheden var stor, derfor var det nødvendigt at gardere sig. Det var nemlig garantien for slægtens beståen og for hjælp, når man blev for gammel til at klare sig selv. Ofte rakte dette dog kun som ideal.

Kvindens domæne var først og fremmest børnene og køkkenet. Det var her, hun havde sin primære rolle.

Hvad man spiste og drak

Madvanerne lå langt fra vores ideal, som ses udmøntet i Brugsens madpyramide lanceret i Danmark efter svensk idé. I dag svarer det faktiske gennemsnitsforbrug af kød og fedtstoffer til $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ af det samlede forbrug af mad.

I 1490 tyder alt på, at forbruget af kød var dobbelt så stort som forbruget af brød og kornprodukter, dog undtaget den kornmængde, som gik til ølproduktionen. Herudover er der blevet suppleret med grøntsager, som oftest taget fra kålgården uden for huset.

Nøjagtige beregninger af kostfordelingen er det naturligvis umuligt at foretage, da en væsentlig del af forbruget var baseret på egen forsyning. Vi ved, at kålgården normalt dækkede grøntsagsbehovet, men ikke hvor stor den var, hvilke grøntsager der blev dyrket, og i hvor store mængder hver enkelt blev dyrket. Forskellige former for kål

har dog, som navnet siger, været hovedafgrøden. De mest anvendte, nemlig grønkål og rosenkål, har også den oplagte fordel, at de kan overvintre. De bliver kun bedre af en gang frost.

Kålgården var supplement til fadeburet, hvor andre madvarer til vinteren var hengemt. Der var smør, ost og nedsaltede og røgede varer af okse, svin og får. Det var for dyrt i foder, at flere dyr overvintrede end nødvendigt for at forny bestanden næste forår. Korn blev gemt til bagning af brød vinteren igennem. Der blev bagt mest brød af rug, mindst af hvede, som var den dyreste kornsort. Havre blev brugt til grød, men mest til hestefoder. Byg blev som sagt næsten udelukkende brugt til brygning af øl. Man må antage, at der er blevet drukket en ca. 4-5 l. tyndt øl pr. hoved pr. dag. En madpyramide gående på faktisk forbrug den gang, og ikke på idealforbruget som i Brugsens madpyramide, vil se ud som følger:

Middelalderens madpyramide.

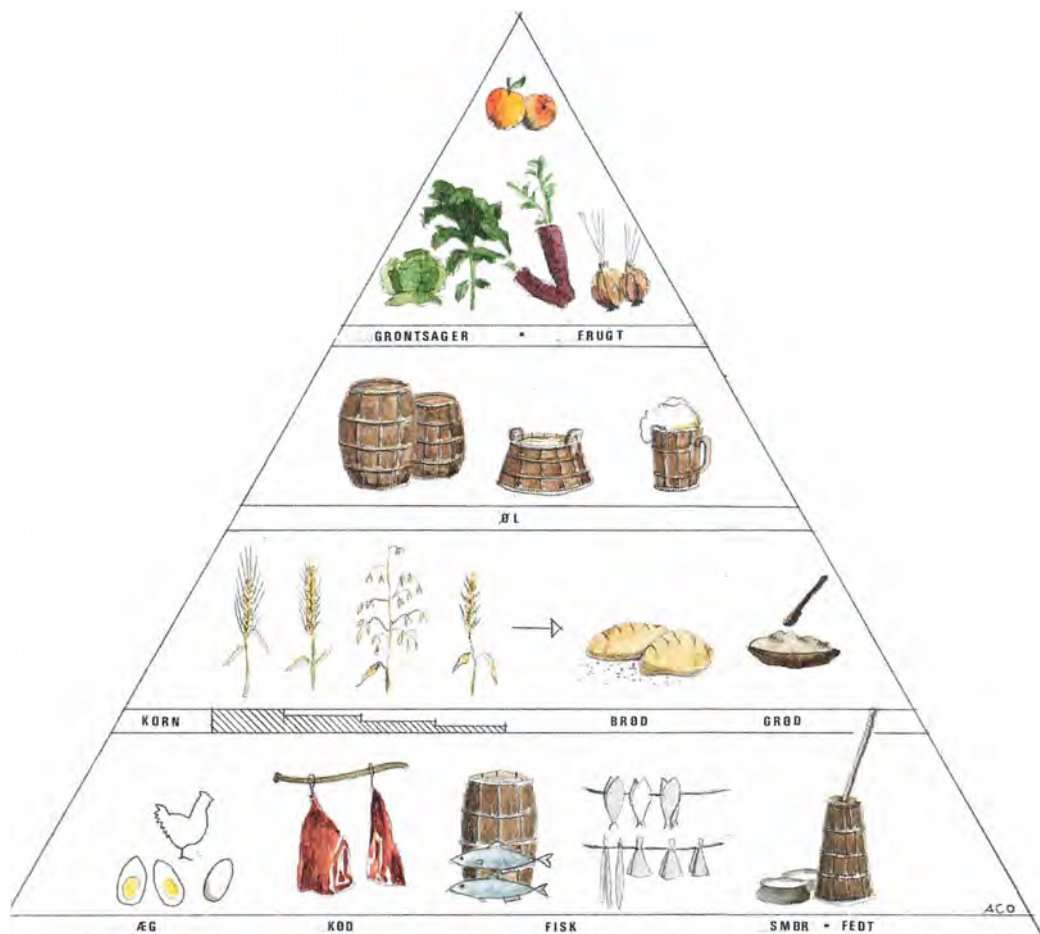
Forrådskammeret er vores nøgle til en forestilling om, hvad man spiste, da vi ikke har danske kokebøger fra denne periode. Opskrifter og tilberedningsmetoder er gået i arv fra generation til generation. Fornyelser og påvirkning udefra har ikke haft nogen særlig betydning.

Til supplement har vi Chr. II's forordning om hofholdning, nogle regnskaber, en beregning over, hvor meget mad der skal bruges til et mandskab, og tilfældige spredte oplysninger.

Sammenfattende kan man så udlede, at der blev spist 2 hovedmåltider om dagen: davre og nadver, som hen-

holdsvis blev spist ved 9-10 tiden og ved 5-6 tiden. De to hovedmåltider var begge varm mad og i princippet ens, bortset fra at davren var et mindre måltid end nadveren. Herudover har der været forskellige mellemmåltider, ligesom vi bruger. Det kunne være i form af en mellemmad, for eksempel et stykke brød med smør eller fedt. Natmaden kunne være slapdrancken, et krus øl med brød til eller i, som man drak før sengetid.

Måltidernes hyppighed og hvad man spiste og hvor meget har i høj grad været afhængigt af den sociale stand og klasse, hvori man befandt sig. Således

Slagtesten i Slangstrup.

har de almindelige tjenestefolk ved Chr. II's hof måttet få 3 retter mad til nadver:

1. ret, kål eller ærter
2. ret, et stykke tørret kokød, på fiske-dage sild eller tørfisk
3. ret, grød og smør

Herudover fik man brød til alle måltider.

Den tarveliste kost, vi kender til, bestod af saltmad, kål og øl. Herudover fik man sandsynligvis en skive brød, som udgjorde det for tallerken og blev spist til sidst med dypelsen til. Madvanerne lå langt fra vore dages. Karakteristisk er det, at saltmad og øl var hverdagskost, samt at oksekød var det almindeligste, det billigste og det sejeste kød, hvorimod flæskekød var luksusmad.

Boligen

Det er indlysende, at boforholdene land/by var meget forskellige. De eneste bygninger, vi har bevaret, er overklassens monumenter. Men gennem arkæologien kan vi alligevel danne os

et indtryk af boforholdene.

På landet var den simpleste form for bolig huse beklædt med græstørv og jord. En type heraf er det såkaldte grubehuse, som er en slags »telt« af rafter og græstørv. Indenfor var der gravet ud, så man befandt sig et stykke under jordoverfladen. Disse primitive bygninger har været anvendt som værksteder og sandsynligvis som bolig for trælle. I de fleste fund efter grubehuse er der intet spor af ildsted. Varme var en luksus, og sandsynligvis har man tændt bål for madlavning udenfor.

Det gjaldt også i de lidt bedre bondehuse. Her var det normalt med et åbent ildsted midt i stuen. Havde man flere rum, var de uopvarmede. Stegers (køkken) var ikke en selvfølgelig ting og vandt først efterhånden indpas i de almindelige huse. Skorstene var et overklassefænomen. Vinduer var der heller ikke, lyset kom fra døren og lyren, et hul hvorfra røgen fra ildstedet kunne slippe ud. Et bondehus med fire opretstående vægge var ofte lerklinet. Et hus bygget helt af træ var en beko-stelig affære.

I byerne var forholdene ganske an-

derledes. De var små, men relativt tæt befolket, ikke kun af mennesker, men også af husdyr. Byerne har stinket infamt, gyder og stræder har været præget af skidt og søle.

Lad fantasien spille os et pus. Vi står midt på en gade i København i 1486. Dette er en af byens fine gader. Men ikke desto mindre render svin rundt og roder efter knogler midt på kørebanelen. Der lugter, som var natpotten tømt ud på gaden, ikke underligt, for det blev den ofte. Husene smyger sig tæt. Få har som i Tyskland gavlen vendt ud imod gården, flere ligger langs gaden. Omkring de riges huse er opført boder, nogle steder i sten, men de fleste i træ.

Disse boder er ofte små butikker/værksteder, der samtidig tjener som bolig for det arbejdende folk. Boden består normalt af et rum, hvori man arbejder, spiser og sover.

Helt anderledes var overklassens stenhuse. Mange værelser – nogle med bemalede træpaneler, andre med kalkmalerier. I købmandsgården havde man ofte lageret på loftet, så kom boligen, og i stuen var »butikken«. For de rige var arbejde, spisning og søvn fordelt til en række rum.

Men her bør det nævnes, at de rigtige fattige end ikke havde et sted at bo – men levede hele livet som forfulgte hunde på gaden.

Tøj

Også i klædedragt var der synlige tegn på sociale forskelle. Gik man en tur på torvet i slutningen af 1400-tallet, ville man på ingen måde have vanskeligt ved at skelne rig fra fattig – købmand fra bonde. Det tøj, folk bar, var et me-

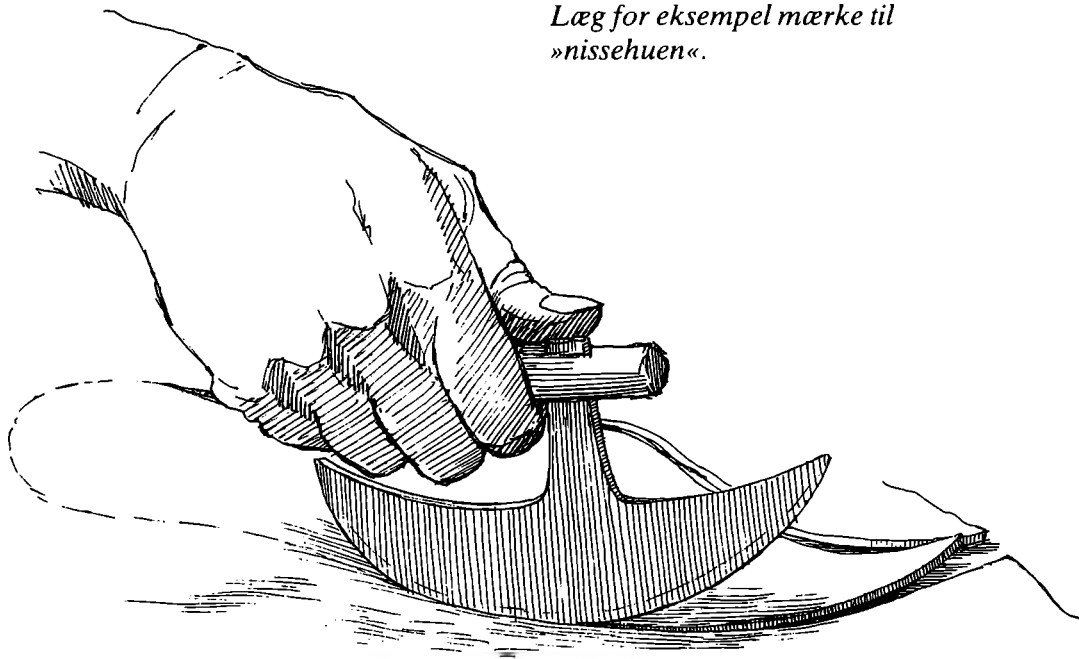
get tydeligt signal på deres status, erhverv og økonomiske formåen.

De velhavendes, adelens og det bedre borgerskabs tøj adskilte sig fra menigmands i farver, i stoffer og i snit. En velbeslået købmand med frue skred frem i det fineste uldne stof fra enten England eller Holland, og i fløjel der havde de klareste farver; som smykkesten. Og ægte smykkesten har de båret i tunge guldkæder, der ved særlige lejligheder endog glimtede om kap med guld og sølvtråde indvævede i dragternes stoffer. Dog har al denne pragt nok ikke altid været så synlig under en tur over markedspladsen, da ægteparret formodentlig begge ville bære beskyttende kapper over deres dragter. De har endda været et magtfuldt skue, som let lod sig finde i mængden.

Mængden derimod, som bestod af bønder fra landet, håndværkere, byens daglejere og fattige, var den slående kontrast. De var klædt i groft, hjemmenvævet vadmél eller i de billige tyske, uldne stoffer. Farverne var beherskede og pynten ikke så prangende. Snittet var for mændene en knælang kjortel over et par bukser; helt i modsætning til den velhavende købmands fodlange dragt. Kvindernes kjoler var lange, men uden det præg af den nye mode ude fra Europa, som kendetegnede overklassens kvinder. Hermed være ikke sagt, at de mindrebemidlede kvinder ikke søgte at følge tidens modeluner. Det har dog næppe kunnet blive til mere end et ensartet snit i måden at sy en kjole på og i hvilket hovedtøj, som var dominerende. Hvorvidt ærmerne skulle være smalle eller vide, skørt med eller uden slæb, var uden betydning for kvinder, som næppe har fået/arvet mere end et par kjoler i hele deres liv.

Skole: Kalkmalerierne viser os meget om datidens klædedragt. Læg for eksempel mærke til »nissehuen«.

Klædedragten talte sit tydelige sprog om de sociale forskelle. En snabelsko i lækkert gedeskind var absolut anvendelig i slottets sale, men den var forbeholdt de få. Ude på den mudderfyldte gade eller mark var det bare fødder evt. omviklet med skind. Men en hofmand og en bondedreng levede også i to forskellige verdener, der kun sjældent havde noget med hinanden at gøre, heller ikke på en markedsdag ...

Fritiden

I virkeligheden er det en illusion at skrive om fritid, før vi får en fast opdeling i lønarbejde og fritid. Opdeling mellem arbejde og fritid, som vi kender det med »fritidslov« og »lang weekend«, tilhører en ganske anden tid. Skellet var ikke så skarpt. En væsentlig del af den tid, hvor folk ikke arbejdede, brugte de på kirken. Troen var som tidligere nævnt en uadskillelig del af tilværelsen. Det skal blot ikke give os en idé om et tungsindigt liv i bøn og arbejde, nej, livet var dengang som nu langt mere forskelligartet.

Når påsketiden nærmede sig, steg også forventningen hos bønderne i Smørum. Vinteren var ved at være ovre. Kulde og sult måtte snart have ende. Foråret – sommeren stod for døren, og ikke mindst kirkespillet. Den dag, hvor man opførte det, var en stor dag i sognet. Spillet handlede om Jesu

sidste tid. – Det kunne virke lidt langsomt og traditionelt. Men øllet flød rigeligt blandt publikum, og i de indlagte pauser var der gøgl og ballade. Badutspringere og jonglører underholdt midt i kirkespillets påskenafter. Tingene gled sammen i en helhed.

Men det var naturligvis ikke kun kirkespil, der optog folk. Der var også forskelligt andet oplivende i hverdagen. Folkeviser, dukketeater og ikke mindst forskellige former for spil. Terningspillet er meget gammelt. De tidligst kendte terninger fra oldtiden er fodrodsknogler fra får. De holder sig som de fattiges terninger langt op i tiden. I senmiddelalderen var kortspil heller ikke ukendt tidsfordriv.

At spil ikke altid var en lige fredelig foretælse, vidner flere ting om. Dels antallet af mordsager, serier af forbud, især fra kirkelig side, og dels stribevis af domme i forbindelse med spil.

At spillet ofte foregik sammen med indtagelsen af store mængder øl er en kendsgerning. Krostuerne f.eks. på Skånemarkedet var fyldt med spillefugle og uartige piger. Tilsyneladende var spillet som oftest anledning til mere kævl end pigerne. Det kan ikke forbavse, at kirken opfattede spillet som Satans værk.

I byerne var der, til supplement af disse krostuer, markedspladser. At slås her kostede hårde straffe, i stedet kunne man måske bruge tiden til at se på tamme bjørne, – diverse gøglere, musikanter og taskenspillere og en sjælden gang en teatertrup.

De tamme bjørne var noget, der vakte gys og interesse. Man brugte normalt ikke bure, men lænkede bjørnene og gav dem mundkurv på. Domp-tøren løb hver dag en ikke ringe risiko for at skaffe sig det daglige brød.

Kirkespil: I forbindelse med disse blev der drukket rigeligt. Derfor kan det ikke undre, at noget også skulle ud! Kalkmaleri fra ca. 1500 i Smørum Kirke.

At fritid ikke var klart adskilt fra arbejdet, betød bl.a., at når bjørnetæmmerne kom til byen, ja så løb svendene fra deres arbejde til torvet for at se på. Optræden var ikke noget, der foregik lørdag fra 14 til 15. Tiden, både arbejdstiden og fritiden, blev bestemt af lys og mørke, ikke timer, minutter og sekunder.

Årets fester

Mennesket har altid haft behov for at bryde hverdagen fra tid til anden. Således også i kirkevældets tidsalder. Julens indhold skiftes ud, men de ydre former, hvori festen holdes, adskiller sig ikke væsentligt fra tidligere. Forud for festen indførtes fasteperiode, som

for alle de 3 store kirkelige højtider, og man skulle gå i kirke i juledagene og høre det kristne budskab. Men man drikker stadig jul og spiser julemad i dagevis. Hvor meget man frådsede i juledagene afhang naturligvis af mængden af ressourcer, der stod til rådighed.

Man nøjedes dog ikke med at spise og drikke. Julelege og fester hørte med til juletiden. En af de første kirkelove fra 1100-tallet prøver at sætte en dæmper på gemytterne ved at indføre julehelg, der skulle vare fra 25. dec. til 12. jan. Det betød, at der skulle være fred og ro og ikke ballade, vold, druk og drab.

Julelegene er ældre end kristendommen, men at holde julestue gjorde man for at vente på midnatsmessen. Den

*En dansende bjørn,
Goslar.*

*Musikant: Et af de mest
almindelige folkelige
instrumenter i
middelalderen var
sækkepipen.*

egentlige symbolik bestod i, at man nattevågede sammen med Maria, indtil det øjeblik kom, hvor man fejrede Jesu fødsel. Julestuernes tidsfordriv var så de julelege og skikke, hvoraf man kendte nogle helt tilbage fra hedensk tid.

Påskenen var det næste højdepunkt. Forud for selve festen var fasteperioden. Dog er fastetiden længere før påske end før jul og pinse. Fastetiden begynder med festen fastelavn, hvor man klæder sig ud og spiser de madvarer op, som man ikke må spise i fastetiden. I forbindelse med påskenen blev der som

nævnt opført påskespil i de lokale kirker.

Med kirkens komme blev der indført mange andre nye helligdage, de fleste for at mindes en helgen. Af andre højdepunkter i landsbylivet kan nævnes bryllupper, fødsler og begravelser. Hver af disse begivenheder havde deres særlige handlingsforløb. Det er kendetegnende, at det ikke var privatbegivenheder som normalt i dag, men noget som angik hele landsbyen, og som alle tog del i. Dette kendes i visse egne af landet endnu i dagens Danmark på trods af almindelig sædvane.

Fattigdom og forsorg

Sociale forhold er et nymodens begreb, som er for sammensat til at kunne overføres direkte til middelalderen. Det, der er muligt, er at klarlægge dele af leveforholdene eller eksistensbetingelserne og beskrive den sociale forsorg. Det vil i det følgende blive gjort om de danske byer i senmiddelalderen.

Byernes betydning blev større og større gennem middelalderen. Samfundets værdimåler forblev jord, men i 1400-tallet sker et skift mellem land og by. Handelen vokser kolossalt, hvilket medfører, at der i byerne sker den mest betydende kapitalophobning. Deraf følger, at byerne bliver kultur- og normdannende for hele landet.

En bys befolkning har været en broget skare: danske og udenlandske købmænd, adel, gejstlige, håndværkere og en stor gruppe uden egentligt erhverv. Ligesom alle andre steder i Danmark blev de forskellige gruppers indflydelse, rigdom og magt bestemt af privilegier. Yderligere blev forholdet imellem disse mange forskelligartede grupper reguleret af stadsretterne, som gav retningslinier for handel, køb og salg af ejendom, kriminalret og sidst men ikke mindst forpligtede borger og indbygger over for byråd og kongen.

I realiteten var det byrådet selv, der udformede byretten, og byerne havde dermed et udstrakt selvstyre. Men der blev altid taget skyldigt hensyn til kongen og hans interesser, da han skulle

stadfæste lovene, før de kunne træde i kraft.

I hver by har der således været en lille elite, hvis bestemmelser resten af byens befolkning har måttet underlægge sig. Befolkningen bestod af to grupper: borgere og indbyggere. For at blive borger skulle man løse borgerbrev, hvilket kun de, som udøvede »borgerlige næring«, havde mulighed for. Byens indbyggere bestod af de håndværkere, som ikke havde borgerbrev, deres svende samt folk, der var tilknyttet et erhverv. Hertil skal lægges deres familie – dvs. kvinder og børn.

Det lader stadig en gruppe tilbage, hvis størrelse man ikke kender med sikkerhed, men i København udgjorde den omkring en trediedel af byens samlede befolkning. Under et kan denne gruppe benævnes »de fattige«. Der har været meget store forskelle i de enkeltes levevilkår, men man har været fattige i ordets rigtige betydning og har haft brug for hjælp.

Men også blandt byens borgere har der været behov for hjælp. Borgerskab var ingen garanti imod sult og fattigdom, selv om borgernes chance og mulighed for at få hjælp nok var bedre end »de fattige«.

Hvem tog sig af syge og fattige?

Det gjorde familien. Så kort og enkelt

Rådhuset i Goslar: Dele af bygningen er fra 1300-årene.

kan spørgsmålet om, hvem der tog sig af syge og fattige, besvares. Det var ikke et samfundsanliggende, som det offentlige tog sig af. Hvilken slægt, man tilhørte, havde stor betydning på mange områder i middelalderen – også når det gjaldt om- og forsorg. Hver slægt tog vare på sig selv og sine, men desværre magtede de enkelte familier ikke altid opgaven. Dette gælder i udstrakt grad blandt »de fattige«, men heller ikke blandt borgerne kunne man altid klare at hjælpe.

Nu var det sådan, at i senmiddelalderen havde de fleste et andet tilhør end det til deres slægt. De var medlemmer af et gilde, et lav, en orden, hørte

til en kirke, eller de boede i en by. Dette tilhørsforhold gav dem en eller anden form for beskyttelse, i og med at det/den, man tilhørte, overtog slægtens forpligtelser. Derfor skulle »de fattige« være nogens for overhovedet at kunne få hjælp.

Der er overleveret en masse vedtægter for gilder og lav, og af dem fremgår det, at der ikke altid var arbejde nok til alle. Ligesom det gælder for slægten, hjalp man kun sine egne. Ligeledes var vedtægterne ikke ens over hele landet. Fordi en hjælp ydes under sygdom til en skrædder i København, så kan man ikke gå ud fra, at samme hjælp er blevet givet til en skrædder i Roskilde.

Der er store individuelle forskelle:

Den hjælp, som blev givet, var enten materiel i form af kontante tilskud, en hjælp til selvhjælp (f.eks. vederlagsfri lån af svend), eller åndelig – især i forbindelse med dødsfald. Faktisk alle vedtægter har påbud om hjælp og bistand ved dødsleje, begravelse og behørig afholdelse af sjælemesser for afdøde. Der var forskel på hjælpen ved sygdom og fattigdom, men når det gjaldt døden, så kan man se, at alle

Tigger.

gildes- og lavsvedtægter giver retningslinier for, hvordan man behandler en døende/død broder.

Kirken og den sociale forsorg

Denne respekt for livet efter døden er en del af den katolske tro (memento mori = husk døden). Vi skulle alle dø, og sygdom, hungersnød og ufred truede alle i datidens Danmark. Det afhæng af den enkeltes livsførelse og af, hvor mange sjælemesser der blev læst for vedkommende, hvor længe han/hun skulle pines i skærsilden. Og kun Gud afgjorde på dommedag, om man skulle i himmel eller helvede, uanset hvor mange pinsler man havde gennemgået i skærsilden for at rense sin sjæl.

En af vejene til frelsen var at gøre godt imod de fattige. For kirken var den fattige nærmere Guds nåde end den rige. De fattige var Guds børn, og den, der hjalp en fattig, han gjorde godt over for Gud og gavnede derved sin egen personlige frelse.

Den katolske kirke havde altså et absolut krav om næstekærlighed. Samtidig er en af grundtankerne bag oprettelsen af klostre, at munke og nonner skal øge de gode gerningers antal her på Jorden. Derfor var mange af gaverne til klostrene forudbestemt til hjælp til fattige, og klostrene har ydet hjælp til trængende.

Landklostrenes hjælp var mangesidig og bestod først og fremmest i, at de fungerede som herberger. Rejsende overnattede her i ly for landevejsrøvere og andet pæk. Det var Guds bud, at man skulle vise barmhjertighed over for den hjemløse (herunder regnedes den rejsende). Dernæst uddeltes der

almisser fra klostrets port. Det kunne være mad eller tøj.

Med sikkerhed vides det, at Øm og Æbelholt klostre har ydet lægebistand, og vi skal nok forestille os, at ikke kun munkene/nonnerne har haft gavn af klostrenes urtehave. I alle klostre er der et infirmeri (sygesal), men hvem der er blevet plejet her, ved vi meget lidt om. Der er således blevet ydet hjælp til fattige og syge fra landklostrene, men det har ikke været deres hovedopgave.

Det er derimod en vigtig ting for tiggermunkene. De kommer til de danske byer i 1200-årene. Der fandtes flere forskellige ordener, men for dem alle gjaldt, at de intet måtte besidde. De almisser og gaver, som de modtog, skulle de dele med samfundets andre fattige – tiggermunkene var Guds fattige. Dette har de også gjort, men da mange af gaverne var jord og fast ejendom, kunne de vanskeligt uddeles. Efterhånden træder sikringen af klostrene i forgrunden på bekostning af social forsorg. Tiggermunkene deler fortsat almisser ud, men deres rigdom bliver mere og mere iøjnefaldende, hvilket blandt andet får til følge, at især tiggermunkene bliver udsat for befolkningens angreb i reformationsårene.

Blandt tiggermunkeordenerne kom især Helligåndensordenen til at indtage en særstilling i syge- og fattigforsorg. Ordenen rykker ind i seks af Danmarks helligåndshuse i sidste halvdel af 1400-tallet. Disse klostres hospitaler blev nogle af landets bedste og vigtigste, hvilket for en stor del bundede i god økonomi. Den var sikret af, at ordenen besad store afladsrettigheder. Dem havde ordenen fået overdraget af pave Innocens III, om hvem det fortælles: En dag falder hans vej forbi Tibe-

ren. Paven forfærdes over de mange lig af nyfødte, som flyder i floden, og han beslutter at gøre noget for de uønskede børn. Han udvælger Helligåndsortenen til hvervet og overdrager den retten til at give aflad, imod at den drager omsorg for hittebørn.

Danmarks første hospitaler

Helligåndshusene er Danmarks første hospitaler uden for klostermurene. Det var en barmhjertighedsgerning at hjælpe en syg og/eller fattig, og en god gerning blev gjort i Helligåndens navn

– deraf deres navn.

I Danmark har vi kendskab til cirka 30, men der kan have været flere. De ældst kendte er fra 1200-årene. Her blev egnens syge, fattige og gamle passet af »brødre« eller sjældnere af »søstre«. Disse var ikke gejstlige, men levede alligevel i en slags broderskab, som fulgte Augustins regel.

Man ved ikke ret meget eksakt om dagligdagen i en sådan institution, men det var ikke kun et sted, hvor man passede syge. I middelalderen fungerede et hospital samtidig som alderdomshjem, plejehjem og herberg for vejfarende.

*Husk Døden! Memento
Mori! Konsolsten i
Karmelitterklosteret i
Helsingør. Udført af
Adam van Düren.*

Tiggerske.

Øverst har stået en forstander, som varetog såvel »brødres« som indsattes interesser, og som styrede hospitalets økonomi. Indtægterne bestod primært af gaver, almisser og arv – især fra indsatte i hospitalet. Hvor mange »brødre« og indsatte de forskellige helligåndshuse har haft, ved vi meget lidt om, ligesom vi heller ikke har mange oplysninger om deres arbejdsopgaver og selve sygeplejen.

Husenes hovedopgave har været at optage og forsørge fattige og hjælpelø-

se mennesker og drive herberg. Men f.eks. i Roskilde er der også blevet holdt peblinge (unge, der fik skolegang), og i vort broderland Sverige optages pensionærer i en sideordnet afdeling. De blev optaget imod betaling, og måske er det også sket i Danmark.

Vi ved, at helligåndshusene kunne være stiftet af både gejstlige og verdslige, og at de alle i begyndelsen lå under magistratens (byens) tilsyn. Modsat udviklingen i Tyskland og Frankrig så øges dens indflydelse på hospitaler i

Danmark, hvilket bl.a. ses af, at flere verdslige stiftelser indgiver sig frivilligt under gejstligheden.

Et træk, som adskiller sig væsentligt fra vore dages sygepleje, er, at den sjælelige omsorg blev anset for væsentligere end den legemlige. I ethvert hospital fandtes et kapel, som havde sin egen præst. Han holdt dagligt gudstjeneste for de indsatte og har samtidig skullet holde sjælemesser for stiftel-

sens godgørere og berede de syge og gamle med den sidste olie.

Selv om disse institutioner har haft mange fælles træk såvel i opbygning som i varetagelsen af deres arbejdsopgaver, så havde de ingen indbyrdes forbindelse.

*Helligåndshuset i
Randers: Huset er fra
omkring 1490'erne.
Svalegang og
kamtakgavlne er dog
rekonstruktioner fra
1897.*

*Skelet: Manden døde af
spedalskhed. Fundet
ved St. Jørgensgården i
Åderup, Næstved.*

Sankt Jørgensgårdene

Spedalskhed var en af middelalderens mest frygtede sygdomme. Man kendte den store smittefare, men ikke nogen form for helbredelse. Derfor tog samfundet sine forholdsregler for at beskytte sig imod sygdommen.

I landsognene blev de spedalske understøttet af samfundet og måtte klare sig selv ved at tigge. Deres klædedragt, og

visse steder at de slog med en skralde, skulle advare deres medmennesker imod sygdommen.

I byerne var problemerne større, fordi antallet af spedalske var større, men også fordi det var vanskeligt at undgå kontakt. Derfor oprettes Sankt Jørgensgårde uden for byerne. Det var gårde med tilliggende, hvor de spedalske kunne leve isoleret fra omverdenen af afkastet fra ejendommene, al-

Sjælebod: I disse boliger levede de bedst stillede af de fattige.

mitter og gaver. De spedalske levede nemlig længe efter, at de var blevet syge.

Når det konstateredes, at en person var spedalsk, skulle vedkommende meldes hos byens myndigheder. Personen blev så overflyttet til Sankt Jørgensgården og udmeldt af samfundet, ved at han/hun blev erklæret for død og derefter symbolsk begravet.

Danmark er et af de lande, som tidligst får udryddet spedalskheden. Eneeste forholdsregel, man tog, var at isole-

re de angrebne. Det viste sig at være effektivt, og hvis man læser i gamle lovttekster, kan man se, hvor alvorligt man tog sygdommen. Der er talrige forskrifter for, hvilke forholdsregler man skulle tage, og når de ses sammen med de beretninger, vi har om, hvor hårdt man greb ind over for omgæelser, så har man forklaringen på, hvorfor sygdommen blev udryddet.

Kirken som varmestue: I flere danske byer trængtes fattige, syge og krøblinge omkring fyrfadet.

Husarme

For de raske fattige var der også enkelte muligheder for at få hjælp. En gruppe, som man gang på gang støder på i middelalderens kilder, er husarme. Det kan være vanskeligt at klarlægge, hvem de er. Men de skal findes iblandt de fattige, som havde det bedst. Mange husarme var beskattet, dvs. at de ejede værdier. Hvorfor de så ikke undslog sig beskatning skyldes, at de ikke ville tabe deres status.

Husarme fik lov at bo kvit og frit i huse skænket af borgere i byen. Disse huse kaldtes for sjæleboder, og det er kirken, der fordeler dem, ligesom den fordeler de midler, som indsamles i

kirkens fattigblok – bl.a. til de husarme. De bedste husningsmuligheder og en fast andel af kirkebøssernes indtægter gik altid direkte i lommen på de rigeste fattige.

Det er altså ikke *al* hjælp til fattige, som går til de rigtig fattige: dem, der havde mest brug for hjælp, som var flest i antal, og som havde de mindste ressourcer at stå imod med. De var for en stor del henvist til de mindre og mere usikre midler, som blev givet til fattighjælp. Med andre ord: **HJÆLPEN HAVDE EN SOCIAL SLAGSIDE.**

Kirken som fattigmands varmestue

I flere kirker er der blevet fundet fyrfa-

-Bau...

de af en temmelig anselig størrelse. Ingen har tillagt dem speciel funktion anden end, at de har tjent til at opvarme kirken. Flere steder i tekster fra middelalderen bliver det dog oplyst, at sådanne fyrfade blev opstillet for Guds skyld og til de fattiges gavn.

De fattige har altså kunnet gå ind i kirker for at varme sig ved fyrfadene. Hvor tit og hvor længe har vi ikke viden om, men af mange beretninger fremgår det, at der ofte var så mange fattige, syge og krøblinge forsamlet i kirkerummet, at det var vanskeligt at passere. De fattige har altså brugt muligheden for at få lidt varme, omend det måske kun har været en stakket frist...

Almisse og tiggeri

Vi har allerede nævnt almisseuddelingen ved landklostrene, ligesom Sankt Jørgensgårdene, helligåndshusene og -klostrene indsamlede deres andel af almisserne til gavn for »de indsatte« lemmer disse steder. Dernæst tog tiggermunkene deres del af kagen, så de syge fattige, som var uden for disse instanser og måtte bede om deres egen almisse, havde nok at konkurrere med. Og det var en ulige konkurrence.

Mange institutioner var sikret deres ret til almisser gennem privilegier. Ligeledes har mange givere foretrukket at give til en institution fremfor en enkelt tilfældig fattig. En gave til en kirkelig instans har de fleste følt sig mere sikre på blev indført i giverens regnskabsbog med henblik på hans frelse.

Det er utrolig svært at skelne imellem tiggeri og almisse, og et langt stykke af vejen er man fristet til at sige, at forskellen ligger i at bede om og i at

give. At armoden breder sig i senmiddelalderen, kan man aflæse i de mange lovparagraffer, der kommer vedrørende tiggeri. Fra bystyret er der et klart ønske om at rydde op blandt tiggerne og begrænse det hastigt om-sig-gribende tiggeri.

Det forbydes peblinge at tigge. Dette havde ellers i mange år været en af deres få muligheder for at skaffe sig til føde og klæder, imens de gik i skole. Selv om de fleste peblinge kom fra borgerhjem, så er det en forordning, der vender den tunge ende nedad. Det er de fattigste, som først må forlade deres skole.

Også de gejstliges tiggeri gribes der ind overfor. Det var dels et forsøg på at begrænse gejstliges tiggeri til eget bedste, men man prøvede også at komme de falske tiggermunke til livs. F.eks. forbydes det i København andre end sort- og gråbrødre, karmelittermunke og helligåndsbrødre at tigge. Herudover måtte kun vanføre, som ikke kunne tjene deres føde, tigge. Som kontrol indførtes et tiggertegn. Man skulle blåstemple for at have lov til at tigge.

Alt i alt lyder dette jo godt, fordi alle almisser og alt tiggeri på denne måde kom til at gå til syge, fattige og vanføre. Det holder dog ikke stik, fordi dels tager borgerskabets fattige en del, og dels tager institutionerne sig betalt for det »arbejde«, de lagde i omsorgen for syge fattige. Generelt har de syge fattige dog fået en forsvarlig pasning i de her ovenfor omtalte institutioner, selv om langt fra alle med behov for hjælp har fået det. Men beretningen om de fattige tiggeres levevilkår, den har de taget med sig i deres grav.

Tiggeren: En del af gadebilledet.

Hvem forsorgen ikke omfattede

Omkring år 1500 var der et stort behov for hjælp i byerne. Gruppen af fattige, der ikke kunne klare sig selv, var stor, og forsorgen slog langt fra til. Igennem lovgivning lukkes raske og arbejdsføre fattige ude fra at kunne få hjælp.

Det har været et hårdt slag. Der var ikke fuld beskæftigelse i middelalderen. Var man ikke medlem af en bondes, købmands eller håndværkers hus-

stand, og dermed i et familieforhold (dvs. sikret mad og husly også uden at arbejde), så måtte man ernære sig ved deltidsarbejde. Det kunne så være periodevis ved f.eks. sildemarkederne, eller man klarede sig igennem som daglejer og tog de småjob, der altid byder sig her og der.

Om disse indtjeningsmuligheder så altid har givet nok, har været afhængig af den enkeltes held. Beretningerne fra dengang fortæller os ikke om det, men

mange fra denne gruppe har levet i en fattigdom, der langt overstiger vor fantasi, og i yderste konsekvens er de døde af sult.

For os, der lever i et såkaldt velfærdssamfund, er det vanskeligt at erkende, *at det middelalderlige samfund hverken kunne eller ville holde liv i mennesker, der havde deres arbejdsevne – men ikke arbejde.*

For at forstå, hvorfor der ikke fandtes et socialt sikkerhedsnet, må vi udover de ting, der er fremhævet ovenfor, fastholde nogle væsentlige forskelle mellem dengang og nu. Et egentligt arbejdsmarked i vor forstand fandtes ikke. Grundstammen var familie-

strukturen, og de arbejdspladser, som faldt uden for disse rammer, var dem, »de fattige« måtte slå om. Arbejdstid, fritid, ferie, tarifløn og lignende begreber fandtes ikke.

Man udførte et arbejde på den tid, det nu engang tog, til en på forhånd fastlagt pris. Arbejdsdagen gik fra solopgang til solnedgang uden nogen fastsatte pauser. Opfattelsen af arbejde var heller ikke den samme. Dette skal ses i sammenhæng med den anderledes tro. At deltage i messer var en pligt, og at nogle døde af sult hørte med til Guds orden: Der fandtes rige, og der fandtes fattige.

Mennesket i samfundet

At tale om *et* samfund i middelalderen er en forestilling. At tale om middelalderen er i sig selv en forestilling – skabt af vores fantasi. Middelaldermennesket vidste ikke selv, at det levede i middelalderen. Det er eftertiden, der kæder en årrække sammen og døber den: middelalderen.

At skrive om *et* samfund er ligeledes en forestilling. Det middelalderlige samfund havde flere forskelligheder end ligheder.

Når vi dette på trods alligevel foretrækker at arbejde ud fra sådanne fiktioner, er det fordi, at gennem en analyse af abstraktioner kan man fremdrage en viden, som kan forstås. Fiktionen forenkler så meget, så det bliver muligt at forstå dele af fortiden. Abstraktion er det redskab, som er forudsætningen for, at man kan skrive historie – da det jo aldrig vil være muligt at genskabe fortiden.

Det farlige er, når fiktionen bliver så stor og firkantet, at den mister sit fæste i de bevarede kilder (den empiriske forskning). Ofte har man opfattet middelalderen som en periode, der var udpræget statisk. Alt var sådan, som det nu engang var, der blev ikke lavet om og formet nyt. Det har i praksis haft den betydning, at når historikerne fik en oplysning fra 1420, ja så brugte man den, når man skrev om 1220. Det er uholdbart, også selv om vi ved at skabe middelalderen har skaffet os et ar-

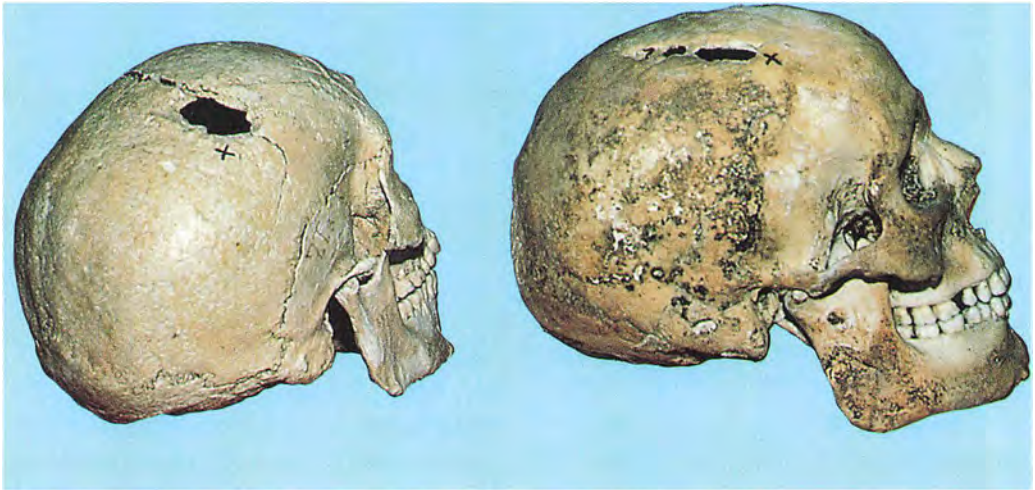
bejdsredskab. Igennem de cirka 500 år (1035-1523), som vi traditionelt opfatter som værende Danmarks middelalder, skete der store og betydningsfulde forandringer. Menneskets vilkår var ikke de samme år 1200 og år 1500.

Kommunikation

Når der på et amerikansk hospital foretages en hjerteoperation, kan den udsendes over satellit og ses på TV i hele Vesteuropa uden nogen forsinkelse – vel at mærke i dag. Tidligere når de gode munke i Øm kloster foretog en hjerneoperation, gik der normalt flere måneder, før denne begivenhed kom munkene i Æbelholt for øre. Hvis den da nogen sinde kom til deres kendskab.

Her ligger der en grundlæggende forskel mellem vor tid og middelalderen. Behovet og *ønsket* om omlysninger var et ganske andet end vort. Men ikke desto mindre opfandtes i middelalderens sidste år det, som frem til radio og TV har været den største tekniske revolution inden for massekommunikationen: DEN TRYKTE BOG/den trykte side. Uden Gutenbergs opfindelse var der næppe kommet en reformation.

Men på trods af den trykte bog ændrede det forhold sig ikke, at den viden, man havde interesse i, var en ganske anden end vor.

Hjerneoperation: Foretaget i cistercienserklosteret i Øm.

Både før og efter reformationen til- lagde man i særdeleshed den teologi- ske viden betydning. Konkret viden udmøntet i præcise talangivelser var ikke det, man søgte efter. Dette forhold er af stor betydning, når man skal vur- dere f.eks. bogens betydning. De kost- bare trykte sider blev anvendt ganske anderledes end i vor tid. Middelalder- mennesket vidste måske, dette på trods, lige så meget, som vi ved i dag. Blot om noget andet. Der er næppe mange i dag, der kan gøre rede for jomfru Marias familieforhold. Hvorfor skulle vi også det? Den historie er jo blot digt. Måske? Men at påstå, at det matematiske pi er lig med 3,14 er også en tilnærmelse. Den moderne atomfy- sik fjerner faktisk meget af grundlaget for vor tids videnskab og gør den til antagelse.

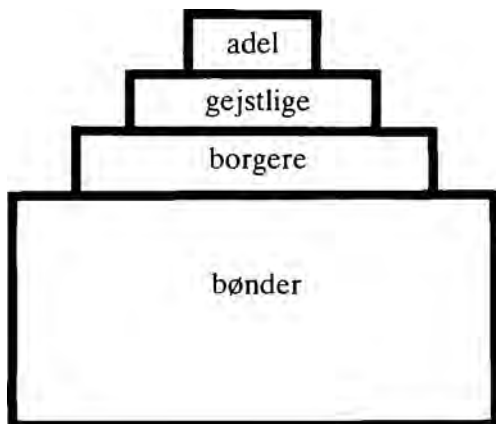
Men selv om den middelalderlige kommunikation var langsom, betød det ikke, at man ikke fik efterretning om de ting, man ville have efterretning om. På tværs af bjerge og floder rejste

bud fra sted til sted. Tænk blot på den kendsgerning, at en provst, en bisp osv. for at være indviet skulle have pa- velig godkendelse og ofte selv besøgte paven. Dette har i sig selv givet en vis rejseaktivitet. Ligesom det at studere i udlandet ikke var en unormal foreteel- se for overklassens sønner. Men hvem der var overklassen, er måske ikke helt let at fastslå.

Stændersamfundet

Stændersamfundet var opdelt ud fra privilegier. Den politiske kamp dreje- de sig oftest om at opnå privilegier. Samfundet blev reguleret af disse. For- holdet mellem stænderne blev styret på denne måde, forholdet mellem de en- kelte grupper af mennesker (f.eks. skomager i forhold til slagter) lige- ledes.

Traditionelt inddeles middelalder- samfundet i fire stænder:

Denne opdeling har utvivlsomt haft meget stor betydning for samfundets udvikling. Stænderne angav de væsentligste juridiske forskelle mellem mennesker. Den kendsgerning, at samfundet var inddelt i disse faste grupper, kan friste til at opfatte de enkelte grupper som indbyrdes homogene.

Dette indtryk styrkes ved, at forskerne ofte anvender det såkaldte aktørbegreb (en gruppe, et land opfattes som *en* person). Det er derfor ikke ufarligt, når en af dette århundredes mest betydningsfulde historikere, Erik Arup, skriver, at så gjorde bønderne dit eller dat, herpå svarede adelen osv. Det er da ubetinget rigtigt, at der var tale om nogle fælles interesser. Men disse fælles interesser og beskrivelsen af disse må ikke få os til at glemme, at der har været en lang række grænsetilfælde, hvor tingene ikke har kunnet stilles så enkelt op. F.eks. var en bonde ikke bare en bonde. Han kunne være fæstebonde – kongsbonde – fisker osv.

Virkeligheden var og er således mere nuanceret. Samfundet virkede ikke som fire byggeklodser lagt oven på hinanden. Der fandtes derimod samfundsgrupper, som er vanskelige at indpasse

i sådan en skematisk model. F.eks. kan nævnes dele af den såkaldte lavadel, som på den ene side tilhørte adelsstanden, men som i praksis levede som bønder.

Fri og ufri – et klassesamfund

I middelalderen gik der utvivlsomt en meget betydende grænse ved forholdet fri og ufri. Disse to benævnelser må ikke henlede opmærksomheden på slaver, idet de her beskriver forholdet mellem såkaldte frie mennesker.

At være fri vil primært sige to ting. Nemlig frihed fra at betale skat og fri i forhold til andre mennesker. Man var ikke fæstet. De stænder, som var fri, var adel og gejstlighed, mens bønder og borgere tilhørte de ufri, skattebetalende stænder. Bønderne udgjorde mere end 90 % af befolkningen, og det var denne stand, som gennem sin produktion holdt resten af samfundet oppe. Det var mellem fri og ufri, den store skillelinie gik i standssamfundet. Man kan tildels påstå, at det var de fri stænder, som sammen med kongen »sad på« den politiske magt. Men dette kan kun gøres tildels, fordi det fremvoksende borgerskabs penge formåede at bryde gennem skillevæggen mellem fri og ufri og give borgerne en vis politisk magt.

Det er indiskutabelt, at samfundet var et klassesamfund. Herremanden udbyttede sin bønder. Vi har masser af oplysninger om undertrykte bønder. Ved at gennemlæse de senmiddelalderlige kongers håndfæstninger ser vi, at et af de centrale punkter for adelen var at få størst mulige rettigheder over deres bønder.

Men udbytning og klasse modsætninger var så sandelig også væsentlige fak-

Gabestok, galge og radbrækning: Med den lave opklaringsprocent satsede magthaverne på hårde straffe. Men straffesystemet vendte den tunge ende nedad, så det blev især de små i samfundet, det gik ud over. De grusomme metoder skulle virke afskrækkende på de sultende.

torer i byerne. De rige købmænd – de rige håndværksmestre var ikke spor »bedre« end adelen på landet. Samfundet var et klassesdelt samfund. Denne klassesdeling fulgte ikke grænsen fri – ufri. Den fulgte heller ikke opdelingen i fire stænder. Der var borgere (ufri), som udbyttede adelsfolk (fri).

Klassesdelingen var, som allerede Marx påpegede det, betydelig mere kompleks end i industrisamfundet.

Man kan derfor ikke blot inddele samfundet i to klasser: undertrykkere (adel) og undertrykte (bønder). Samfundet var et klassesamfund – men med en anden udtryksform end den, vi kender fra de kapitalistiske samfund. Herremanden udbyttede bønderne, men når vi går ned i detaljen, ser vi lavadelsfolk, der bliver bragt i en situation, hvor klasseforholdene bliver sløret.

Samfundet opfattede ikke selv, at det var splittet op i over- og underklasse. Det er ting, som vi »påduttes« for tiden. Det er da også en kendsgerning, at som oftest, når vi bruger disse begreber, så er der mere tale om et arbejdsredskab for os til at forstå fortiden, end om en regulær beskrivelse af fortiden på dens præmisser.

Når vi f.eks. i dag taler om klassekamp, er det rigtigt, at der i middelalderen var kampe mellem udbyttere og udbyttede. Men der var ikke tale om, at bønder eller borgere opfattede deres oprør som et forsøg på at ophæve ejendomsretten. Det er langt senere tanker.

Her ligger en af begrundelserne for,

at der ikke i middelalderen kom en egentlig samfundsomvæltning. Tanken om at ændre samfundet på et så radikalt punkt som ejendomsretten var ikke født endnu. Først med den videnskabelige marxisme bliver der basis for en sådan omvæltning.

At forskellene var store mellem høj og lav er givet. Dette har fået professor Jens Engberg fra Ålborg til at opfatte det danske samfund, ikke kun i middelalderen, til ikke at være *en* nation, men bestå af to: overklasse og underklasse. Dette er en tanke, som selvfølgelig er en forenkling, men som ikke bare kan afvises. Det er helt oplagt, at der var en verden mellem adelsmanden Jens Holgersen Ulfstands liv og

hans fæstebønders. Tanken om, at samfundet bestod af to nationer, bliver ikke mindre relevant, når man tænker på indvandringen af overklassen. I begyndelsen af 1700-årene talte overklassen forøvrigt primært tysk og fransk. En kendsgerning der styrker Jens Engbergs idé. Man kan også med rette rejse spørgsmålet, om det danske kongehus var dansk???

Norm og status

Det er tidligere fastslået, at det middelalderlige samfund var et privilegiesamfund. Men dette siger intet om, hvordan man opfattede sig selv i middelalderen. Det siger f.eks. intet om, at det var »finere« at være borger end bonde. Når vi betragter samfundspyramiden, fristes vi ofte til at opfatte det, som om det var »bedre« at være borger end bonde. Men det er *vor* tolkning. For det er værd at bemærke, at der ikke behøver at være overensstemmelse mellem politisk magt og høj status.

Der er overleveret en lang række bøger fra middelalderen til vor tid. Heldigvis er der også bevaret en hel del lærebøger. Disse giver ofte et meget fint billede af samfundets normer, selv om man absolut skal være sig selv bevidst, at disse bøger som oftest *kun* udtrykker kirkens mening – det arbejdende folk skrev ikke bøger.

En af disse bøger, Aedlefric's lærebog, giver os et meget fint billede af, hvordan man opfattede, hvad der var væsentligst i livet. Kirken kommer ind på en flot førsteplads, men det næstnyttigste, man kunne foretage sig, var at dyrke jorden. Det at dyrke jord var i sig selv en kvalitet. Dette synspunkt er

vigtigt. Man kunne ellers have forventet, at det var købmandsstanden eller adelsstanden, som var blevet trukket frem som de attraktive. Krig bliver heller ikke som hos Saxo gjort til noget fint og attraktivt. Det, man opfatter som positivt, er derimod arbejdet med at imødekomme nogle basale menneskelige behov. Kampen for at opnå det evige liv og kampen for at få mad her på jorden.

I dag er vi vant til, at rigdom i sig selv giver anseelse. Det er bedre at være rig end fattig. Des rigere man er, des højere social status besidder man. Dette er en norm, som er meget farlig at overføre til det middelalderlige samfund.

Et væsentligt punkt i middelaldermenneskets liv var det kirkelige krav om fattigdom. Rigdom var en ting, der kunne betyde fortabelse på dommedag.

Fattigdom var kirkeligt set i nogle tilfælde noget af det vigtigste for at nå frem til himlen. Dette må omvendt ikke få os til at opfatte det, som om man i det daglige var interesseret i at være fattig fremfor rig. Nej, det var et ideal på samme måde som f.eks. ridderidealene – noget som kun ganske få ønskede at opfylde af fri vilje. Derimod var mange tvunget til at være det!

Men af stor betydning er det at anerkende, at i modsætning til i dag gav hverken erhverv eller rigdom i sig selv status. Statusgivende var nærmere opfyldelse af visse idealer: fattigdom, kyskhed og det rendyrkede ridderideal.

Hvor boede rig og fattig?

Vi har alle en tendens til at overføre

Rig og fattig: Den rige tænker kun på sig selv, Den fattige på Jesu fem lidelser. Religionen indgav de fattige troen på, at deres lidelser rigeligt ville blive opvejet efter døden.

vor viden om samfundets opbygning på tidligere tider. Det kan ofte være farligt. Et eksempel herpå er boforholdene i middelalderen og langt op i tiden. Vi er vant til, at der i en by er kvarterer, der er forbeholdt de rige, og steder med dårlige lejligheder, hvor proletariatet kan bo. Rig og fattig boede i middelalderen også forskelligt, men ikke i særskilte kvarterer.

Forestiller vi os, at vi kunne besøge en af middelalderens byer, ville det første, der slog os, være den store fattigdom. En anden ting de smalle gader, svineriet osv..

Lad os besøge København i 1377. Vi går en tur ned ad Nørregade. Husene er små, og omkring de større huse smyger boderne sig – de fleste er i bindingsværk. I et af dem har Jonas

Grumkarl, en af sildefiskeriets arbejdsmænd, lejet sig ind. Ejeren af boden er kirken. Den har næppe taget for lidt i husleje. Men Jonas var heldig. I modsætning til mange af hans kammerater fra fiskeriet havde han et sted at bo. Han må have kunnet betale!

Nu må det ikke få os til at tro, at Nørregade var forbeholdt de fattige, nej man boede blandet. Rige mennesker, der ejede en gård i byen, opførte boder omkring den og lejede disse ud til byens mindre bemidlede. Dette betød, at man boede utrolig blandet. Dette har ikke været uden betydning hverken for Jonas Grumkarl eller for provsten. Rig og fattig har hele tiden kunnet se hinanden og følge hinanden. Fattigdom blev ikke bare gemt væk. Men det, at den sociale lagdeling ikke var afgørende for, hvilke kvarterer man boede i, skal omvendt ikke tages til indtægt for, at dette i sig selv betød, at det var lettere at skifte fra gruppe til gruppe. Det var det ikke.

På landet var bostrukturen anderledes. Herremanden boede på sin gård, befæstet eller ubefæstet, mens hovedparten af bønderne levede i deres landsbyer. Mellem herremand og bonde har der været en ufattlig stor afstand i boforhold.

Social bevægelighed

Ofte opfattes dette samfund som værende et statisk samfund, hvor ens status, stand og økonomiske stilling stort set lå fast fra fødsel til død. Det er da også givet, at sådan forholdt det sig for det store flertal af befolkningen. Men ikke desto mindre var der flere måder, hvorpå samfundsplaceringen blev ændret.

Mest oplagt er naturligvis nedgange. Adelsmænd, der måtte opgive deres adelige rettigheder, og »synke« ned som selvejerbønder. Det var ikke en usædvanlig foreteelse i 1400-årene. Dette betød, at adelsmanden fra at tilhøre gruppen af fri sank ned i de ufri's rækker.

Men også blandt bønder skete der afgørende ændringer. Hele samfundsudviklingen i middelalderen viser, at der skete en udvikling, hvor antallet af fæstebønder blev stadigt større, mens selvejerbønderne næsten forsvandt.

Men af større interesse er det at undersøge, hvilke muligheder der var for at ændre placering i dette stændersamfund i »opadgående« retning. Var der overhovedet nogen mulighed for dette?

Det var der. Det var muligt at ændre såvel social status som at ændre stand. Men ikke at forstå sådan, at det »bare« var et spørgsmål om rigdom, for det var det ikke. Social mobilitet blev som oftest opnået gennem nogle samfundsinstitutioner såsom kirke – konge – ægteskab – handel og uddannelse.

Kirken

De fri stænder var gejstligheden og adelen. Det er derfor ikke forbavsende, at kirken kom til at stå som den samfundsdel, der ubetinget var med til at bryde nogle af samfundets grænser. Dette var ikke mindst tilfældet på to punkter; dels det umiddelbart mindre betydende, nemlig at sognepræsterne blev rekrutteret i den ufri stand og gennem deres overgang til gejstligheden faktisk kom til at tilhøre de fri stænder. Og den mere iøjnefaldende, de *få* fra underklassen som opnåede nogle af

Livets Hjul.

landets største embeder. Dette har desværre ganske overskygget det første.

Kirken blev godt nok repræsentant for en vis social udvikling, men den virkede også i sig selv begrænsende. Munke og nonner blev f.eks. på trods af alle idealer ikke rekrutteret blandt de fattige men blandt landets overklasse. Når den fattige bonde gik i kloster, var det for at arbejde som arbejdsmand for de velnærede overklassesønner, som var blevet munke. Klassesamfundet flyttede med ind i klostrene.

Livet for en nonne har næppe væsentligt adskilt sig fra det liv, som hen-

des adelige søstre levede på deres godser. Den beskyttede overklassesilvarelse flyttede ind i klostret.

Sognepræsterne var et andet folkefærd. Det var lykkedes for en del bondesønner at slippe igennem nåleøjet og få en uddannelse ved domkapitlerne. Herefter kom de ud i sognene. Mange efterretninger om disse præster vidner om deres reelle fattigdom på trods af deres tilhør til den gejstlige stand. Dog tilhørte de den fri stand. I forbindelse med præster og social mobilitet skal vi ikke se bort fra det ret store antal præstesønner, der på trods af det kirkelige krav om cølibat (og derfor var at be-

tragte som horeunger) faktisk gennem dispensationer opnåede at blive en afgørende gruppe ved besættelse af de kirkelige embeder.

Men for nogle ganske få var kirken indgang til en helt utrolig social mobilitet. I senmiddelalderen lykkedes det for flere at opnå bispestaven på trods af, at de kom fra underklassen. Det hang utvivlsomt sammen med en samfundsudvikling, hvor kongemagten ønskede at gøre sig (mere) uafhængig af landets stormænd. Men eksemplerne herpå er så få, at det nærmest er at betragte som et interessant kuriosum.

Derimod må vi betragte det som givet, at hundredevis af sognepræster var bondesønner, der via kirken ændrede deres sociale status. At deres liv så ikke kom til at adskille sig meget fra deres tidligere standsfællers er en anden sag.

Kongen

En traditionel måde at opnå større social status på var gennem kongetjeneste. Oprindeligt havde slagmarken været indgangen til ridderstanden. At blive slået til ridder var ideologisk set en ting, som var uden relation til ens tidligere sociale placering i samfundet. Men i realiteten var det nu langt fra virkeligheden, idet ridderslaget var blevet til en kongelig gunstbevisning til rigets bedste mænd – dvs. til rigets stormænd.

Hirdtjeneste var en af højmiddelalderens måder at skabe en karriere på. Men denne mulighed stod kun åben for en begrænset del af befolkningen. Hirten var overklassens vej til øget social status – den havde intet at skaffe med underklassen. De kunne få lov til

at oppasse rigets bedste mænd – men ved bordet var der ikke plads til dem.

Anderledes kom det i senmiddelalderen til at forholde sig med det kongelige kancelli. Gennem dette opnåede *en del* fra underklassen en social fremgang af dimensioner. Dette, at ufri kom til at sidde på dele af den kongelige administration, var af stor betydning i middelalderens sidste årtier.

Et større og større antal af ikke adelige modtog forleneringer af kongen. Disse forleneringer var i strid med de kongelige håndfæstninger, hvor adelen havde fået monopol på alle rigets len. Men disse forbud til trods steg antallet af borgerlige forleneringer til stor irritation for adelen. Men dem der opnåede at blive lensmænd, samtidigt med at de tilhørte den ufri stand, var et så lille antal, at på samme måde, som det er meget morsomt, at avidrenge er blevet millionærer, så er der tale om en undtagelse og ikke en almindelighed.

Ægteskab

Ikke forbavsende har mange igennem ægteskabet undergået en social mobilitet. Men også på dette punkt skal vi erindre os, at det var en undtagelse, når den lille fattige pige fik sig en rigtig prins – og at de vel at mærke blev gift.

Normalt har man, som det også er tilfældet i dag, giftet sig inden for sin socialgruppe. Men at slutte heraf, at ægteskab kun er foregået inden for landsbyens rammer, er for vidtgående. Samfundets organisering i landsbyfællesskaber har selvfølgelig også på dette område spillet en rolle. Ægteskabet var ikke kun et spørgsmål om at avle børn, det var i lige så høj grad et arbejdsfællesskab.

De virkelig store sociale ændringer opnået gennem ægteskab findes nok hovedsageligt mellem borgerskab og adel. Som oftest er der tale om, at det er pigen, som »går« fra borgerstanden til adelsstanden.

Det vigtigste ved ægteskabet var ikke ceremonien på trods af, at ægteskabet var et sakramente på lige fod med nadveren. Mange blev kun trolovet og aldrig gift. Trolovelsen inddrog også kirken, men var hovedsagelig en økonomisk aftale mellem slægter. Man anså det for rimeligt, at de unge optog det seksuelle samliv efter trolovelsen. Når man havde boet sammen i et bestemt stykke tid, var man at regne som ægtefolk, stod der direkte i land-

Vellysten: Sex uden for ægteskabet var en synd, og sex for lystens skyld inden for ægteskabet var også syndigt.

skabslovene. Man kan måske fristes til at postulere, at ægteskabet var et overklassefænomen. Det arbejdende folk behøvede ikke dette sakramente for at finde sig en mage og få børn.

I forbindelse hermed bør vi nok også erindre, at ægteskabet ikke var så uomstødeligt, som man kunne tro. Skilsmisser var en sjældenhed, men de forekom i alle sociale lag.

Handel og uddannelse

Det er ligeledes klart, at for købmanden betød rejser – indtryk udefra – mulighed for nye tanker og for sociale ændringer.

Gennem handel var der muligheder for at skabe store formuer og dermed et grundlag for at komme et stykke op ad den sociale rangstige. Men igen er det givet, at rigdom ikke i sig selv nødvendigvis førte til en anden social status. Det var faktorer, som ikke nødvendigvis behøvede at følges ad.

Uddannelse var også en mulighed for at skifte social placering. Vi har allerede diskuteret sognegejstligheden, men som hovedregel kan vi antage, at de højere uddannelser var forbeholdt landets overklasse. Danmark fik sit første universitet på papiret i 1479. Ville man læse, var det i udlandet. Det var dyrt. Det er derfor ikke forbavsende, at overklassen dominerede her. *Men der var fattige*, der via støtte, fripladser etc. kom til at studere f.eks. i Paris. Flere af disse kom senere til at bestride væsentlige poster i samfundet.

Fastslås kan det dog, at uddannelse som altovervejende hovedregel var forbeholdt de rige.

Alle disse betragtninger viser, at der foregik en vis ændring i folks sociale placering – også på tværs af de enkelte stænder. Ja også grænsen fri – ufri blev overskredet. Men for langt de fleste blev man hængende i sin oprindelige stand. Spørgsmålet er også, om det ikke er vor tid, der opfatter det som om, at mennesket ville stige op til en finere stand. Som tidligere nævnt var det at være fattig ikke så deklasserende, som det er i vor egen tid.

Befolkningsbevægelser

At den danske befolkning i middelalderen var stærkt bundet til det sted, hvor den var født, var indtil for nogle år siden en etableret kendsgerning. Men den nyere forskning aftegner et ganske andet billede. Forstået på den måde, at godt nok blev de fleste boende i det miljø, hvor de var født. Men der var også dem, der flyttede adskillige gange.

Vandringer land – by

Alene fremvæksten af byer i middelalderen afslører klart, at der var tale om, at den danske befolkning ikke var så bofast, som man kunne antage.

Byernes vækst var betinget af, at der skete en vandring fra land til by. For hvis en by skulle holde sit indbyggertal, var det en forudsætning, at den hele tiden fik et befolkningstilskud. Disse vandringer til byerne var i forhold til landets størrelse ret betragtelige. Men man skal nok heller ikke lukke øjnene for, at der også skete en bevægelse fra by til by. Denne vandring gik også over landegrænser og var slet ikke så lille endda. F.eks. var $\frac{1}{4}$ af Københavns befolkning i 1300-årene fra udlandet.

De periodevise ændringer i befolkningssammensætningen var heller ikke uden betydning. Her tænkes i særdeleshed på det store sildefiskeri, som tiltrak et meget stort antal mennesker fra et meget stort område både i Danmark og udlandet (primært Tyskland).

I den tidligere middelalder var dette så udpræget, så hele byer blev flyttet for at komme der hen, hvor der var bedre muligheder for byens trivsel. Et eksempel herpå er Lübeck, som fak-

Keramik: Et eksempel på forbindelser over lange strækninger. Ikke kun udbredelsen af keramik, men også fremstillingsteknikken spredtes i 1200-årene, hvor anvendelsen af glasur og drejeskive slog igennem.

tisk først i 1100-årene får den placering, som den har i dag.

Disse flytninger af byer drejede sig ikke mindst om landsbyer – det er faktisk først i begyndelsen af middelalderen, at de får deres faste placering. Ellers flyttede man dem efter jordens kvalitet.

Handel og uddannelse

Det er indlysende, at disse to faktorer gav store befolkningsbevægelser. Uddannelsen var forbeholdt de få, men gav til gengæld en voldsom kulturpåvirkning.

Handel var mere kontant. Her skal vi ikke blot tænke på købmænd, der handlede mellem flere lande. Nej – handel betød rejser for almindelige mennesker – også udover søfolk. En meget stor procentdel af vor handel blev varetaget af det arbejdende folk. Den lille fisker eller bonde på Falsters eller Lollands kyster handlede direkte med de nordtyske handelsbyer, uanset om det var forbudt eller ej.

Et andet punkt, som prægede det arbejdende folk, var markeder. Ved de store sildemarkeder kom tusindvis af mennesker for at få arbejde med meget andet end fisk. Ludere – lommetyve – præster – kromødre – barberer – skomagere og alle de andre, som gør et sted levende, men som også hver især udnytter de givne situationer for at skumme fløden.

Men ikke kun sildemarkeder tiltrak mange mennesker. De forskellige lokale markeder var ikke så lokale endda. Når man f.eks. Valborgsdag holdt marked ved Øster Nykirke, som ligger ved Hærvejen, var luften fuld af udtryk både på dansk og tysk. På ordinære

St. Peders kilde, Øster Nykirke.

markeder i byerne – på torvet, hvor den særlige ret gjaldt, kom også her almindelige mennesker sammen fra nær og fjern. Det middelalderlige menneske var bedre bevidst om sine omgivelser, end de fleste af os i dag tror.

Afsluttende betragtninger

Det interessante at hæfte sig ved er sjældent lighederne mellem nutid og fortid. Fødslen er i sig selv ganske uinteressant i historisk perspektiv, mens fødselshjælpen, som gennem tiderne har ændret sig, har stor kulturhistorisk interesse. Dette gælder ikke mindst, når det drejer sig om abstrakte områder som normer og status. Men det kan også være af interesse at aflive falske forskelligheder. Tanken om den mørke middelalder blev aflivet for mange

år siden. Men også en opfattelse om en statisk middelalder må vi afvise. Middelaldermennesket var ikke uden muligheder for social mobilitet. Men behovet og ønsket om sådan var måske anderledes end vore. Menneskets normer var tydeligt forskellige fra vore. Et eksempel herpå er middelalderens fattigdomsnormer. Denne forskel i normopfattelsen er måske den vanskeligste barriere at overskride for at forstå store dele af det middelalderlige samfund.

Det er måske blot forkert at tale om middelalderens normer. Det er for snævert. Meget tyder på, at det store skred i normopfattelsen først kommer med den tidlige industrialisering. Her skal blot nævnes en størrelse som familiebegrebet. Hvor mester – mesters kone – mesters svende og mesterpiger levede i et »familie-agtigt« liv. Dette forhold forsvandt samtidigt med, at in-

dustrialiseringen opstod. På mange andre områder brød industrialiseringen afgørende med tidligere tiders menneskeopfattelse. Det er derfor givet, at flere af dette kapitels betragtninger har haft betydning langt ud over de 500 år, som vi kalder middelalder.

Forslag til videre læsning:

Litteraturen til det, man traditionelt har kaldt dansk middelalderhistorie, er meget omfattende. En af de historikere, der har leveret de mest spændende bidrag, er Kai Hørby. Han har, ikke mindst i *Dansk socialhistorie, bd. 2* og i *Menneske og Samfund i Middelalderen*, givet sin opfattelse af mennesket i det middelalderlige samfund.

En meget let fremstilling gives af Niels-Knud Liebgott: *Middelalder 1-3*. Fremstillingen er ret traditionel, men har et fremragende billedmateriale. Helt anderledes end disse bøger er Niels Skyum-Nielsens *Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouche*. Bogen er hovedsagelig baseret på retsdokumenter, men forfatteren anvender dem til at beskrive underklassens historie.

I den lidt ældre litteratur er det værd at fremhæve Hugo Matthiessen, der med bøger som *Bøddel og Galgefugl* og *De kagstrøgne*, behandler nogle udvalgte samfundsgruppers historie. I en ganske anden stil er Poul Nørlunds fremragende værk: *Gyldne Altre*, genudgivet af Wormianum med forord af Tage E. Christiansen. Dette store værk behandler ikke mindst den håndværksmæssige side af de gyldne altre. Endelig er *Saxo's Danmarks Krønike* oversat af Fr. Winkel Horn og med Louis Moes herlige illustrationer jo blevet

genoptrykt og udsendt med forord af Palle Lauring. Saxo skrev Danmarks første historiebog, så alene derfor er den værd at læse i, men faktisk er den også fyldt med gode historier.

Til kirkehistorien i Kirkevældets tidsalder vil vi fremhæve det store værk *Danmarks kirkehistorie*, redigeret af Hal Kock, suppleret med *Montaillou* af den franske historiker Le Roy Ladurie. Her præsenteres læseren for et førstehåndsindtryk af det middelalderlige samfund, formidlet ved Jacques Bergs oversættelse til dansk.

En forfatter, som man ikke kommer uden om, er Erik Kjersgaard. Bøger som: *Mad og øl i Danmarks middelalder* og *Borgerkrig og Kalmarunion, 1241-1448* (bd. 4 i Politikens Danmarkshistorie) er ikke kun gode fremstillinger, men også meget forstandige bøger.

Men en af de bedste måder at møde middelalderen på er og bliver at se den ude i landskabet og på vore museer. Enkelte huse i vore gamle købstæder, mere end 100 borge og voldsteder og over 1000 kirker er middelalderlige og kan minde os om Kirkevældets tidsalder.

Mange af kirkerne har ydermere kalkmalerier, der kan fortælle om meget andet end religionshistorie. De er en billedbog af livet for mere end 500 år siden! Tag ud og se på dem! En god guide til hele denne verden er Niels M. Saxtorph: *Danmarks Kalkmalerier*, der er den nye udgave af klassikeren *Jeg ser på kalkmalerier*. Rikke Agnete Olsens *Borge i Danmark* har bagest et katalog over borge og voldsteder, hvad der gør den anvendelig som introduktion til disse spændende fortidsminder.

TEMA

Den antikke arv

Pompei: Fundet af en række antikke byer har givet os et væld af oplysninger om datidens dagligliv.

At gå en tur i en af vore byer er et gensyn med dele af antikkens kultur. Forrige århundredes begejstring for alt, hvad der havde med antikken at gøre, skabte en lang række bygningsværker med antikke forbilleder. Bogstaver og ord med antik oprindelse vrimler det med. Ved højtidelige lejligheder sammenstiller vi vor styreform med det klassiske demokrati. I kirken er grundlaget nogle episoder, som fandt sted i kejser Augustus' og Tiberius' regeringsperioder i Rom. Hovedteksterne – de fire evangelier – er en del af den antikke litteraturskat.

Men ikke kun livet i oldtidens store byer for flere tusind år siden er stadig en del af vor hverdag. På trods af revolutioner og omvæltninger er vor tankegang den dag i dag stærkt præget af græsk filosofi – men på vor egen tids præmisser.

Der er naturligvis meget, der har ændret sig fra dengang. Samfundet har udviklet sig på en ganske anden måde, end nogen i antikken havde forestillet sig. Der er langt i tankegang mellem den antikke verden og vor tids smarte industristat, selv om flere af de to samfunds ydre rammer er ens. Bykultur er basis i dem begge. At forestille sig et Danmark, hvor byer ikke var kulturbærende, er lige så umuligt som at postulere, at de antikke byer ingen særlig betydning havde. Vor tids maskiner modsvars i antikken af slaver. Begge muliggør/-gjorde, at en del af arbejdskraften frigøres/-gjordes til at deltage i andre samfundsprocesser. Blandt andet disse ting gør det måske mere relevant at sammenligne Danmark i dag med det gamle Rom end at drage paralleller til f.eks. 1650'erne.

Givet er det, at den kultur, som blev skabt i middelhavsområdet for mere

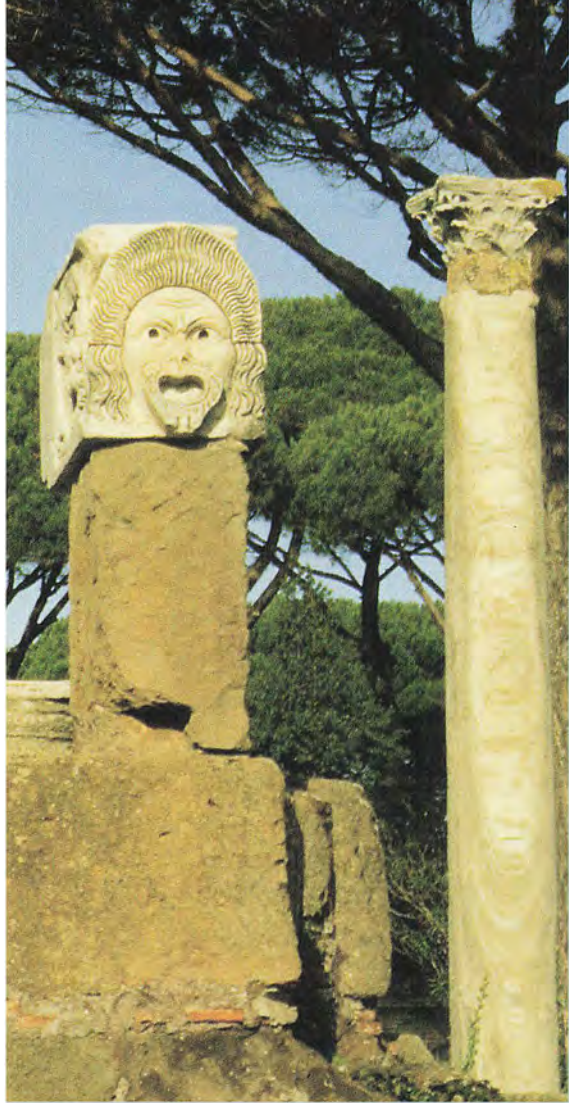

Givet er det, at den kultur, som blev skabt i middelhavsområdet for mere end 2000 år siden, har en udstrakt betydning i vor dagligdag. At beskæftige sig med det arbejdende folks rødder uden at beskæftige sig med antikken er som at påstå, at børns hukommelse begynder i 10-års alderen.

Antikken i antikken

I middelhavsområdet, ja endda i et

meget lille område heraf, blev grundlaget skabt for det senere så mægtige romerske imperium. I det antikke Grækenland og ikke mindst i Athen blev store dele af fundamentet for vor kultur skabt. Her var der vel nok omkring 5-400 år f.Kr. blevet basis for opståen af et magtfuldt kulturcentrum, som gennem de næste 1000 år underlagde sig stort set hele den »civiliserede« verden. *Grunden* til at det netop var i Grækenland, at kulturcentret opstod, finder vi aldrig. Men medvirkende har

Teatermasker: Fra den romerske havneby Ostia.

en økonomisk vækst i f.eks. Athen været, idet en sådan muliggør en kulturel udvikling.

Det græske slaveri var den absolutte forudsætning for, at det græske demokrati kunne fungere, at filosofien kunne blomstre. For gennem slaveriet fik borgerne det tidsmæssige overskud til at kunne deltage i den politiske beslutningsproces. Man tvang nogle mennesker til at skabe den merværdi, som gjorde, at borgerskabet kunne deltage i politiske debatter.

Ved romernes erobring af Grækenland vandt de et landområde, hvis kultur var så stærk, at den kom til at dominere sejrherrene. I stedet for at bremse græsk kultur kom romerne snarere til at virke som formidlere af græsk tankegang. Romerne overtog den græske filosofi og gudeverden, kunst og ikke mindst i dannede kredse – sproget.

Dette var en ting, man var bevidst overfor. Flere romerske politikere advarede imod græsk kultur. I forhold til de gamle romerske dyder mente de, at græsk tankegang virkede blødgigt og ville skade det romerske folk. Men intet kunne standse denne kulturudvikling, som blev hjulpet stærkt på vej af den romerske overklassens livsform. Selvfølgelig var den tydeligst i de »finere« lag, men den græske kultur kom til at præge alle lag i det romerske samfund – vel at mærke i byerne.

Den romerske borger så teaterstykker af græsk oprindelse. Hele den statslige kult blev stærkt påvirket af græsk tankegang. Flere romerske guder havde direkte deres udspring i den græske gudeverden. Men ikke kun filosofi og religion kom til at påvirke romerne, også en lang række praktiske ting. Her er det ikke uden interesse at nævne møntsystemet. Da romerne un-

der 2. Puniske krig (218-201) anså det for at være nødvendigt af krigsøkonomiske årsager at revidere og modernisere møntsystemet, ja så skævede man til det græske – den græske drachme blev indført som den romerske denar.

Det var heller ikke tilfældigt, at den tysk-romerske kejser Karl den Store i middelalderen lod sig inspirere af det antikke møntsystem.

Men der var dette til trods meget store forskelle. Forskelle, der bundede i produktionsmønstret. Mens det gamle Rom var et centralistisk slavesamfund med en stærk statsøkonomi, så var kejser Karls storrige decentralt og feudalt. Produktionen og økonomien lå ude på de enkelte godser og var ikke centreret i nogle enkelte storbyer. Godt nok fik mønter antikke navne og et antikt udseende, men det indebar ikke, at de fik den samme stabilitet og ensartethed. At det er yderst vanskeligt at sammenligne et centralistisk opbygget system med et decentralt skyldes naturligvis andet end mønter.

Romerrigets udvidelse var blevet standset ved Rhinen af de germanske stammer. Men man standsede ikke handelssamkvemet. Man var i Nordgermanien interesseret i faste handelsforbindelser med romerne. Det store antal fund af romerske varer i Danmark vidner tydeligt om dette. Men endnu mindre lod kristendommen sig standse af krigeriske stammer. Med kristendommen blev Nordeuropa en del af et mere end tusind år gammelt kulturområde.

Intet tyder nemlig på, at den græsk-romerske kultur har givet en virkelig afsmittende virkning heroppe. Egentlig er det ikke forbavsende, idet kulturspredning på mange måder minder om ringe i vandet. Nærmest cen-

trum – der hvor kulturen udspringer – er ringene tætte og kraftige, men des længere man kommer fra centrum, des svagere bliver de for til sidst at forsvinde helt. Set i dette billede lå Norden helt ude ved den alleryderste ring.

Antikken og den mørke middelalder

Med det Vestromerske riges opløsning i 400-årene ophørte antikken, og middelalderen begyndte. Tidligere opfattede man middelalderen som en mørk tid, der lå mellem den strålende antik og sammes genrejsning i renæssancen. Middelalderen, som i europæisk historie varede til cirka år 1000, var en ond og mørk tid, som man helst skulle glemme. Det var en parentes i den historiske udvikling, som intet selv havde givet.

Dette er naturligvis vrøvl. Alene af den grund at en sådan periodisering er ganske værdiløs. I middelalderen glemte man ikke oldtiden, man levede på den. De tysk-romerske kejsere (bl.a. Karl den Store) følte sig som direkte arvtagere efter de antikke kejsere. Ved universitetet i Bologna studerede man indgående Romerretten, som var gjort til en del af kirkeretten. I klostrene blev de antikke forfattere skrevet af og bevaret til vor tid. Men også i hverdagen var antikken med. Det gjaldt såvel for urbaniseringen som for mønter, ligesom kirkens messe var på latin.

Men der var andre dele af antikken, som man lod ligge. Forskellige hedenske bøger var blevet forbudt af paven. Kejseren beskæftigede sig heller ikke i væsentlig grad med det græske demokrati. En væsentlig årsag hertil var, at man ikke kunne græsk. Det middelal-

VIT. IN
DIEBUS
HERODIS
REGIS
IUDAE.
SACER
DOS QUI
TAO NO
MINE
ZACHA
RIAS

Biblen: Den mest afskrevne tekst fra antikken. Afskrift fra 1200-årene i Neuverk Kloster, Goslar.

derlige samfund byggede videre på de antikke rester, men samtidig skabte man sig sin egen virkelighed af antikken. Middelalderens strøg af antik var ikke et spørgsmål om demokrati, men et spørgsmål om den gode, retfærdige konge og kejsers magt over hele riget. Man opdelte de antikke forfattere i kristne og hedninge. Man prøvede ustandselig at fjerne de antikke bøger, som var hedenske. Det blev en værdimåler, om bøgerne kunne bruges til noget, altså vel at mærke til opbyggede arbejde. Flere antikke, hedenske forfattere blev opfattet som kristne eller forløbere herfor, f.eks. Seneca, og kunne derfor læses af alle – uden at troen kom i fare.

Efter Romerrigets politiske sammenbrud, som hovedsageligt bundede i ændrede økonomiske forhold, levede

dele af antikken videre. Men det var kun de elementer, som passede ind i det feudale Europa, og ofte optrådte de i en ændret skikkelse.

Kristendommen

Det er ikke uden grund, at middelalderen kan kaldes kirkevældets tidsalder. Med indførelsen af kristendommen kom Danmark til at høre til Europa på en helt anden måde en tidligere.

Grundlaget for vor religion er det Nye Testamente (NT) og den kristne tradition. NT er skrevet på græsk til græsktalende jøder, og med Paulus til hele den græsktalende verden. I praksis vil dette sige til den konstruktion, som almindeligvis kaldes Romerriget.

Dette betyder, at det Nye Testamen-

tes handling godt nok udspillede i Palæstina, men den blev nedskrevet således, at fortællingerne var umiddelbart forståelige i den græsktalende verden. Både jøder og romere skulle kunne forstå budskabet. Det er ikke uden grund, at romerne meget længe opfattede kristendommen, som en af de mange mysteriereligioner, der prægede den tidlige kejsertid.

Noget af det, der gav kristendommen gennemslagskraft, var den sociale sikkerhed, der var at finde i kravet om næstekærlighed. Det manglende krav om penge som adgangskort til fællesskabet har motiveret mange af de fattigste indbyggere til at blive kristne. Kristendommen blev det eneste sociale værn, der var i en brutal verden.

Ligesom for vor tids mennesker var mødet med kristendommen også for middelaldermennesket et møde med den antikke tankeverden. Det Nye Testamente er stærkt præget af græsk filosofi, og store dele er hentet lige fra græsk tankegang. For eksempel: »Vær mod andre som du vil have, de skal være mod dig« finder vi hos den græske filosofiretning: stoikerne. At dette naturligvis hverken af- eller bekræfter om troen er sand turde være indlysende.

Den kirkelige tradition, som vi stadig bygger på i dag, har sin rod i antikken. Kirkens fysiske udformning blev derimod ikke, som mange tror, taget fra de græske eller romerske templer. Det er en efterligning af en romersk

»Kejserlig hal« (basilika). Disse blev brugt til de første gudstjenester i oldtiden, og siden har kirkerne stort set beholdt denne form.

Det kirkelige hierarki, liturgien etc. har deres rod i oldkirken. Der er selvfølgelig sket ændringer, men i sin grundsubstans er der tale om en videreførelse af en række antikke tanker og traditioner. Kirken er nok den institution, der mest regulært har videreført ting fra det gamle Rom.

Lovgivning

Men også inden for jura og lovgivning er der tale om en klar sammenhæng med antikken. I Rom havde man skabt en sammenhængende lovgivning og en juridisk praksis, som var imponerende. Ikke mindst begreber som Romerret og Romerfred var dele, der optog sine i det langt mere kaotiske Europa i middelalderen. Man forsøgte sig derfor med en efterligning. I de italienske bystater overtog man navne og begreber fra det gamle Rom, men de blev altid tilpasset bystaternes egen tids normer og behov.

Det er givetvis heller ikke tilfældigt, at den amerikanske grundlov er en såkaldt dårlig efterligning af den romerske. Den er skrevet i 1776 og afspejler det billede, man dengang havde af antikken. Det er ikke antikken, men antikken som forbilledet – eller rettere – det attende århundredes antikopfattelse.

I modsætning til Sydeuropa fastholdt man i Norden gammel nordisk/germansk ret. Naturligvis var Romerretten ikke helt uden betydning heroppe. For eksempel ændrede kongemagten fuldstændig status, fra at kongen skulle

Fisken i kalken: I oldkirken var fisken et symbol for Jesus. Vægmaleri i Ostia.

Ingermylen ved Malms for Malms
... Tynges Coerthessen: sommet frist:
... Hæns indtækt: Vent Med: Beming -
... alle væve Or Mængde adsmigtes vævne
... med guld Mand Vedaldt Romens till Dan:
Or Delindingsst Ved tynges Mandige. Der
... vester verdensrygtige Or god poline de
... igtonne forke ved H Mand Hæve tyngtne
... till vævne tyngtne Or tyngdeslyngene ud
... denne dag Hæve tyngt Coerthessen alle
... Hæve Mand R Mand: offerkomme Hæve
... offerde til for H Mand: væve Mandige
... Or Hæve offer ved Danmark Hæve for
... væve for vævne Or væve vævne Hæve
... Mand: væve Mand: Hæve Or væve altyng
... Hæve Hæve væve væve væve væve væve
... Hæve væve væve væve væve væve væve
... Or væve væve væve væve væve væve
... væve væve væve væve væve væve væve
... Or væve væve væve væve væve væve
... væve væve væve væve væve væve væve
... væve væve væve væve væve væve væve
... væve væve væve væve væve væve væve
... væve væve væve væve væve væve væve

være den første blandt ligemænd – til at skabe fundamentet for de senere enevældige konger. Kongen blev på et ret tidligt tidspunkt betragtet som konge af Guds nåde. Herefter var der ikke langt til tanken om, at kongen kun var ansvarlig over for Gud. I senmiddelalderen tages der flere tilløb til at betragte kongen som enevældig (således f.eks. Christian I's testamente eller Christian III's hyldning i København), men først i 1660 fastslås enevælden endeligt.

I de danske stadsretter i middelalderen var det ikke Romerretten, der dannede udgangspunkt. Gammel germansk tankegang var ikke sådan at fjerne. Men tager vi derimod kirkeretten, da var det den internationale kirkeret, som havde betydning også i Norden, og i den ser vi tydeligt dele af Romerretten afspejle sig.

Renæssance

I den traditionelle historieskrivning afløses middelalderen af renæssancen – genfødslen af den gyldne oldtid. Den mørke middelalder var forbi. Denne dyrkelse af antikken som forbillede fik middelalderen til at stå som en simpel og barbarisk tid, hvor man med overlæg forhindrede antikkens tankeverden i at leve videre.

Dette billede er naturligvis ganske forkert. Forandringen fra middelalder til renæssance var måske ikke så stor, som f.eks. kunsthistorikere gennem århundreder har påstået. Produktionsformen/produktionsmønstret forblev stort set uforandret.

Jamen hvorfor så tale om *renæssancen*? Fordi man i 1400-årenes Italien får en egentlig dyrkelse af antikken.

Det er i denne forbindelse, at råbet »ad fontes« (til kilderne) lød i biblioteker og studerekamre over hele Europa. Nu skulle traditionen skrælles af religionen! Nu skulle der skæres helt ind til benet! Antikkens hedenske forfattere blev anerkendt påny. Man begyndte atter at læse græsk. I kunsten blev der lavet kunstværker, som tog deres udgangspunkt i de romerske pragtværker. Men den største fællesnævner var nok lysten til at udforske verden og livet. På samme måde som i antikken stillede man en masse kritiske spørgsmål til den anerkendte viden.

Men renæssancen betød også et begyndende opbrud med kirken og dermed med en række antikke forestillinger. Denne nedbrydelse af traditioner og dogmer svækkede kirkens autoritet og skabte grundlaget for den senere reformation.

I Nordeuropa kom reformationen, som var et brud med den romerske kirke, og skabelsen af nationalkirkerne efter et mere eller mindre lutheransk forbillede. Hvad der afgjort betød en begrænsning af Sydeuropas indflydelse på Norden, men bestemt ikke et totalt brud.

Det klassiske Europa

I slutningen af 1700-årene var det europæiske samfund kommet ind i en udvikling, som i løbet af en generation førte til industrialismen. Kapitalismen var ved at tage form. På den baggrund er det ikke forbavsende, at man skabte et andet billede af antikken. På mange områder søgte man direkte at efterligne antikken. Dametøj, bygninger og i kunsten, hvor danskeren Thorvaldsen kom til at stå som en af verdens bedste

Venus og Amor: Med renæssancen genoptog kunstnerne studiet af den nøgne krop.

fortolkere af den antikke skulptur.

Det fremvoksende borgerskab tog dele af den græske filosofi og brugte den som en legalisering af deres egne krav, hvad der gav sig udtryk i en intensiv interesse for græsk »statslære«. I virkeligheden finder vi her store dele af begrundelsen for de borgerlige demokratier. Man fremhævede den antikke skønhed – det antikke demokrati og menneskesyn, men man så ganske bort fra kvindeundertrykkelse og slaveri. At det græske demokrati højst omfattede en trediedel af den samlede befolkning, beskæftigede man sig ikke med. Igen ser vi, at man skaber sit eget billede af antikken.

Her er vi ved det centrale i forrige århundredes opfattelse af antikken. Det var skønheden, man dyrkede. Gustav Bang skrev i sin kulturhistorie: *»Et skønt folk i et skønt land! Et lokket haar, en lidt lav pande, en lige, smal næse, en fin mund, klare, rene ansigts-træk, og et prægtigt legeme...«* Det er også dette, som går igen, når man ved festlige lejligheder pointerer, at i Athen stod demokratiets vugge. Det er utvivlsomt rigtigt, men det var et ganske andet demokrati end borgerskabets i Vesteuropa i forrige århundrede og i dag.

Der er to hovedforskelle. Det græske demokrati omfattede ikke slaver, indvandrere, kvinder og børn, men til gengæld var det et direkte demokrati. I modsætning hertil fik selv arbejderne efterhånden stemmeret i vort demokrati. Tidligere var denne ret begrænset efter skatteevnen og efter, om man havde modtaget offentlig hjælp (»bi-standsmodtager«), og kvinderne fik først stemmeretten i vort århundrede. Men vores er et yderst repræsentativt demokrati.

I denne forbindelse er det næppe uspændende at lege med tanken om, hvordan grækerne ville opfatte vort demokrati? De ville næppe kalde det et demokrati og nærmere opfatte det som et fåmandsvælde (oligarki). De professionelle politikere, partiinddelingen og kredsen af embedsmænd har ikke meget at gøre med »folkets magt«. Politik er i vort demokrati kampen mellem forskellige grupper af professionelle politikere og ikke som i det antikke demokrati et folkeligt styre, hvor indflydelsen lå hos borgerne.

Det er derfor forkert at postulere, at vort demokrati stammer fra det, der var i Athen. Det gør det ikke, der er højst tale om en inspiration tilpasset kapitalens krav i forrige århundrede. For os ligger der måske en opgave i at gennemtvinge det direkte demokrati???

Væsentligt er det måske at turde anerkende, at der ikke er tale om *en* kulturarv fra antikken. Hver tid har skabt sin egen antikke arv. Den er så ofte blevet brugt som argument for de særeste ting. Det er ikke tilfældigt, at man ikke i de feudale samfund talte så meget om det antikke demokrati, men fandt at Romerretten var vigtigere. Omvendt forbavser det ikke, når forrige århundredes borgerskab følte sig i slægt med det athenske købmandsselskab. De følte, at deres argumenter kun kunne komme igennem, hvis man indførte det borgerlige demokrati. Hvad var så mere naturligt end at opbygge en kontinuitet mellem antikkens og vor tids demokratier. Her er det blot pudsigt, at flere forskere i dag afviser tanken om et athensk købmandsselskab. Man satte sig selv i forhold til sin egen forestilling om fortiden, ikke til fortiden.

*Samleje, Pompei:
I pænhedens navn
beskæftigede man sig
gerne med vold,
men ikke med sex.*

Men ved siden af dette findes der en substans, som stammer fra selve antikken. Dette gælder tanken, at det er folket selv, der skal styre staten. Denne vil blot altid være tilrettet og afpasset ens egen tid.

Med dette synspunkt er det meget væsentligt at pointere, at det, som hver tidsperiode bruger fra antikken, ikke vælges frit. Ingen kan frigøre sig fra sin egen tid, ligesom man er en del af det aktuelle økonomiske system. Dette indebærer, at det, man »vælger« at bruge fra f.eks. antikken, til en vis grad giver sig selv.

Når Romerriget ekspansion blev standset ved Rhinen, betyder det, at Norden aldrig blev en direkte del af Romerriget men »kun« blev udsat for den påvirkning, en stærk og rig nabo naturligt afgiver. De mennesker, som levede i Danmark på den tid, var direkte efterkommere af stenalderfolkenne, ligesom vi er efterkommere af

dem. Det særlige ved Danmark er, at der intet er, der tyder på, at fremmede folkeslag har trængt ind og overtaget landet, hvilket utvivlsomt har givet os en særlig kultursituation. Det Norden, som mødte romerne, var et mange hundrede år gammelt kultursamfund.

Det var ikke tilfældigt, at for eksempel Romerretten havde svært ved at vinde frem. I den forbindelse er det ikke uvæsentligt at pointere, at samfundet var et slægtssamfund. Norden blev ledet af store og mægtige slægter, der ikke følte noget behov for anden retfærdighed end den, som de kunne skaffe sig på tinge eller gennem konflikter (slægtsfejder).

Kultur opstår et sted, hvor der er en kapitalakkumulation. Det gælder også inden for et land – inden for en gruppe – og betyder, at overklassen er den gruppe, som præger og skaber de navne og begreber, som er væsentlige for den øjeblikkelige forståelse af den

klassiske oldtid. Havde det været det arbejdende folk, der havde bestemt, hvilke elementer der skulle »efterlignes« fra grækerne, var det formodentlig blevet noget ganske andet, der var blevet trukket frem. Interessen havde måske været større for slavernes levevilkår.

Nu er det jo næsten umuligt at bedømme, hvilken betydning antikkens kultur har haft for det arbejdende folk i Norden. Men ét er givet, indførelsen af kristendommen – indlemmelsen i den internationale kirke – var nok det

punkt, hvor Danmark tydeligst kom under en form for kulturimperialisme. Måske har *det* betydet, at vi i dag har mere tilfælles med antikken end med jernalderkulturen ved Borremose.

Forslag til videre læsning:

Den mest spændende bog om dette emne er »Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn«. I dette 2-binds-værk har en lang række dygtige forskere på en sjov og let tilgængelig måde givet et indblik i forløbet mellem fortid og nutid. Vil man hellige sig det antikke demokrati, kan ellers anbefales Mogens Herman Hansen »Athens Demokrati«.

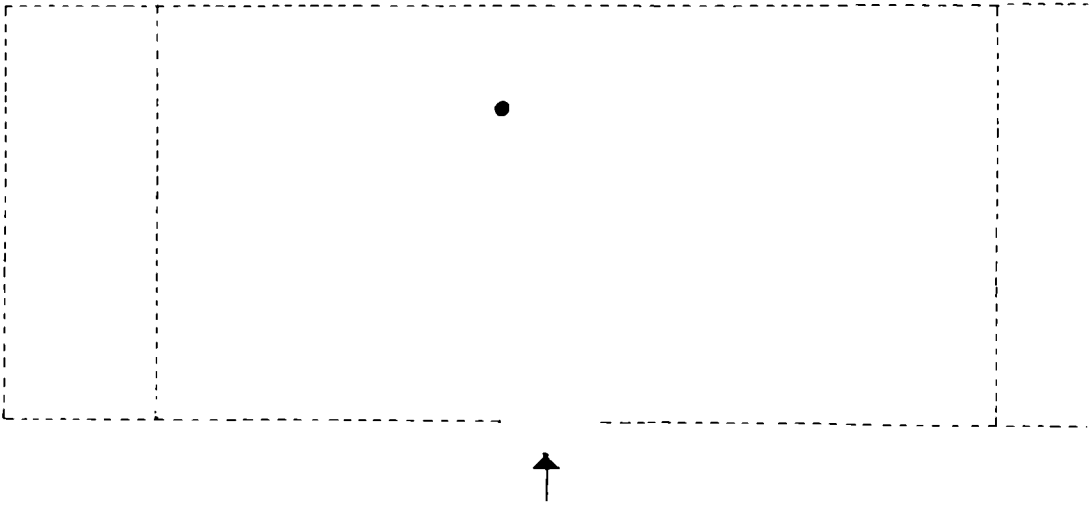
Af den lidt ældre litteratur kan i særdeleshed anbefales Hartvig Frisch's bøger. Han var en ualmindelig kyndig forsker og en medrivende fortæller. I f.eks. »Ciceros kamp for republikken« kommer dette meget tydeligt frem.

For Hartvig Frisch var der ingen klar adskillelse mellem politik og videnskabeligt arbejde. Det er derfor, hans værker er så spændende. En god måde at nærme sig emnet på er at læse de antikke kilder. Mange fås ikke kun oversat, men også i spændende udgivelser, f.eks. den lidt uartige Lysistrate af Aristofanes oversat af Otto Foss og E. H. Much eller Homer i Otto Gelsteds oversættelse. Internationalt er der meget at hente i Moses I Finleys produktion, f.eks. »Grækerne i antikken«

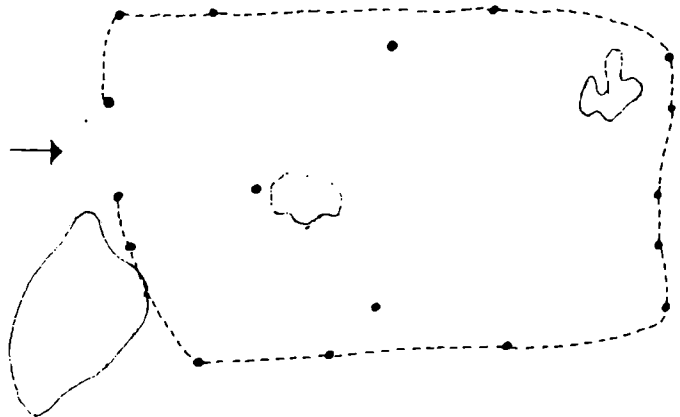

Thorvaldsen: Jesus i Thorvaldsens klassiske gengivelse.

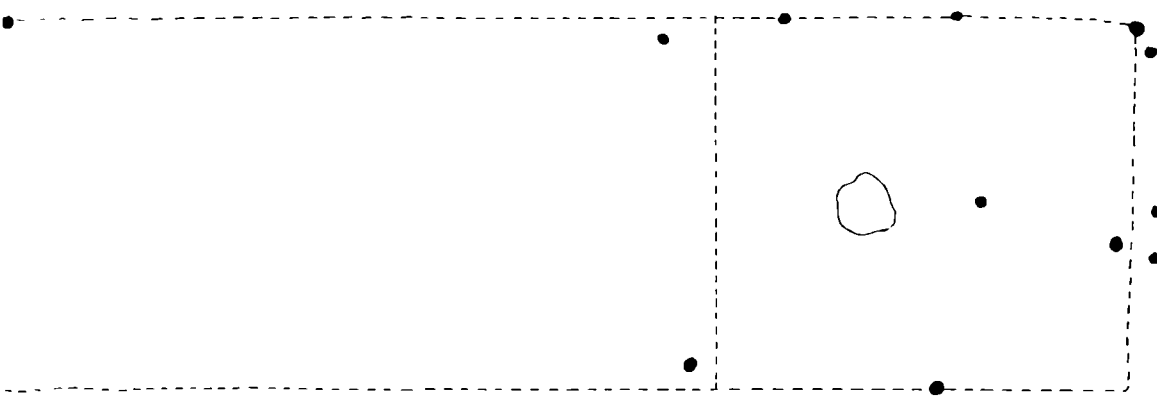
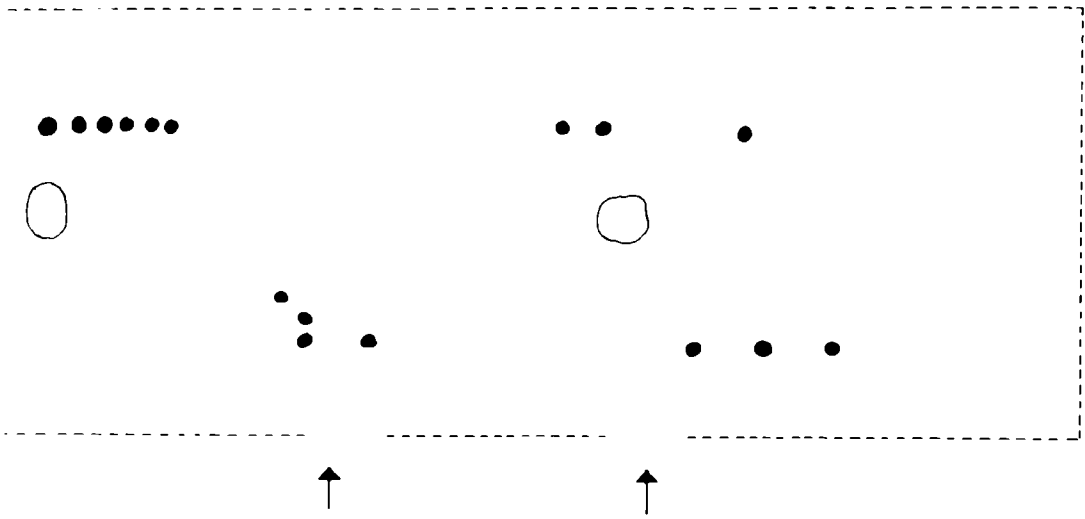
Husplaner:
1. Agerbrugernes
samfund I.

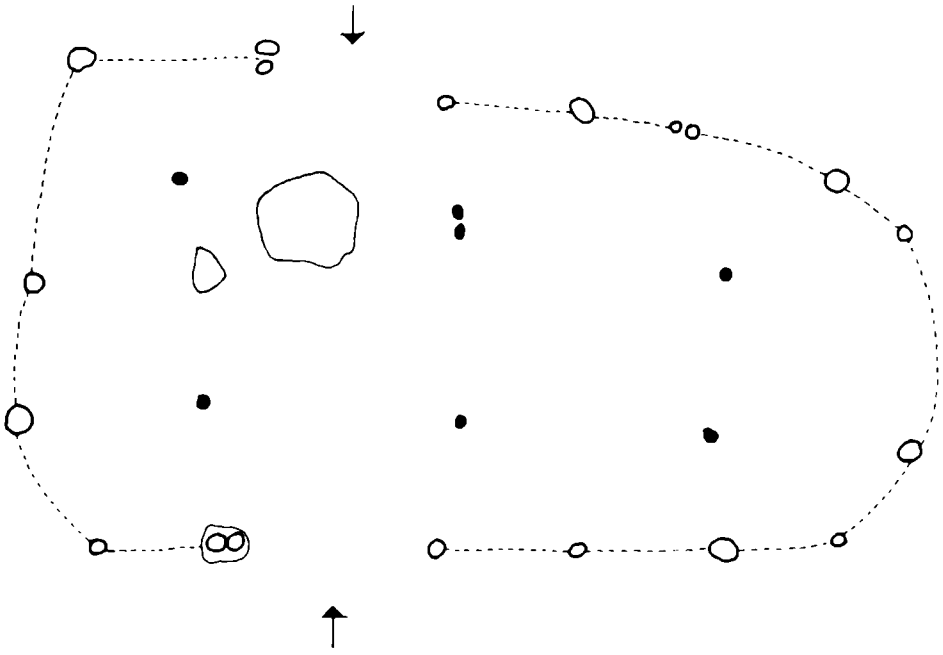
2. Agerbrugernes
samfund II.

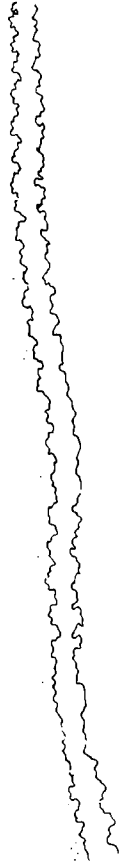
3

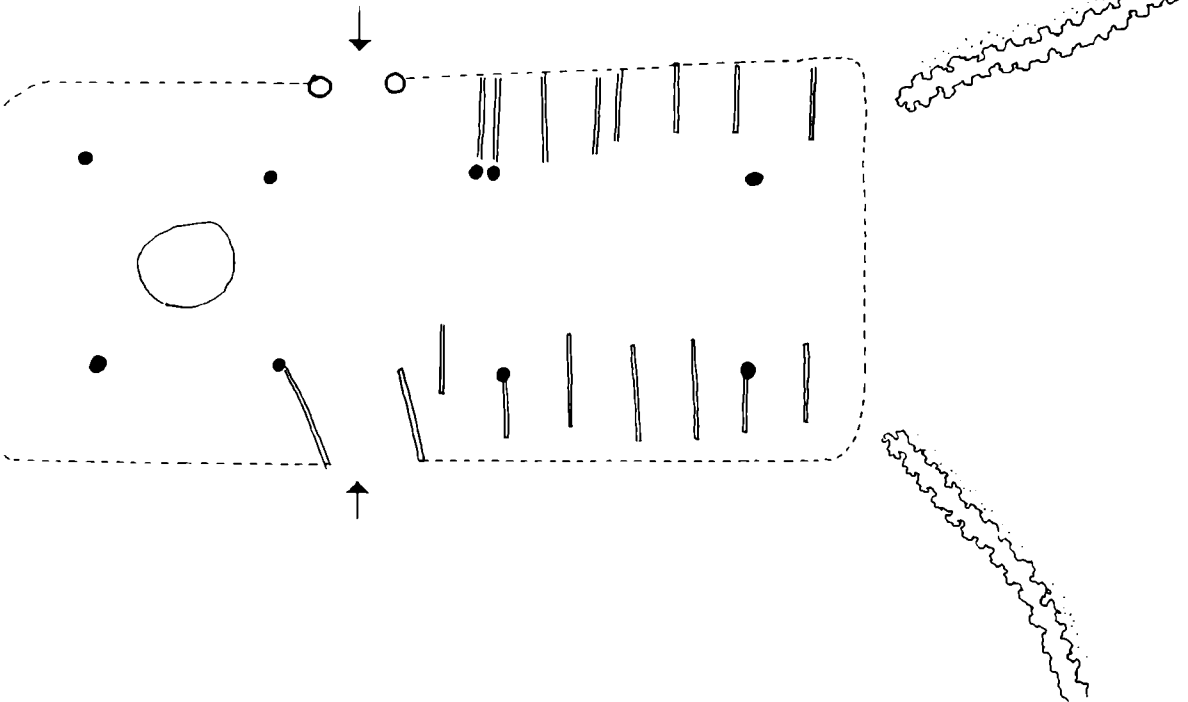
3. Kvægbrugernes samfund I.

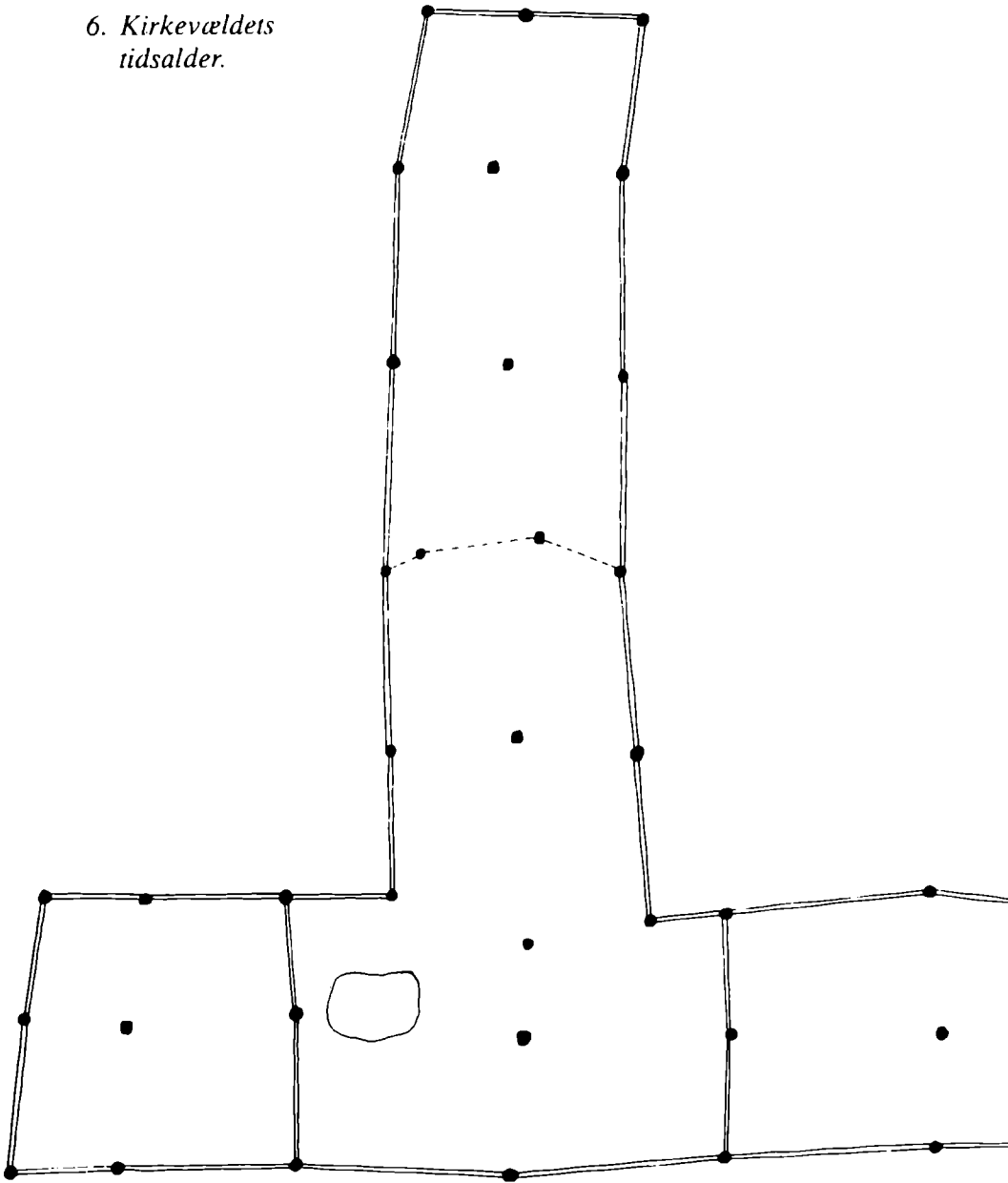
4. Kvægbrugernes samfund II.

5. Jernalderen.

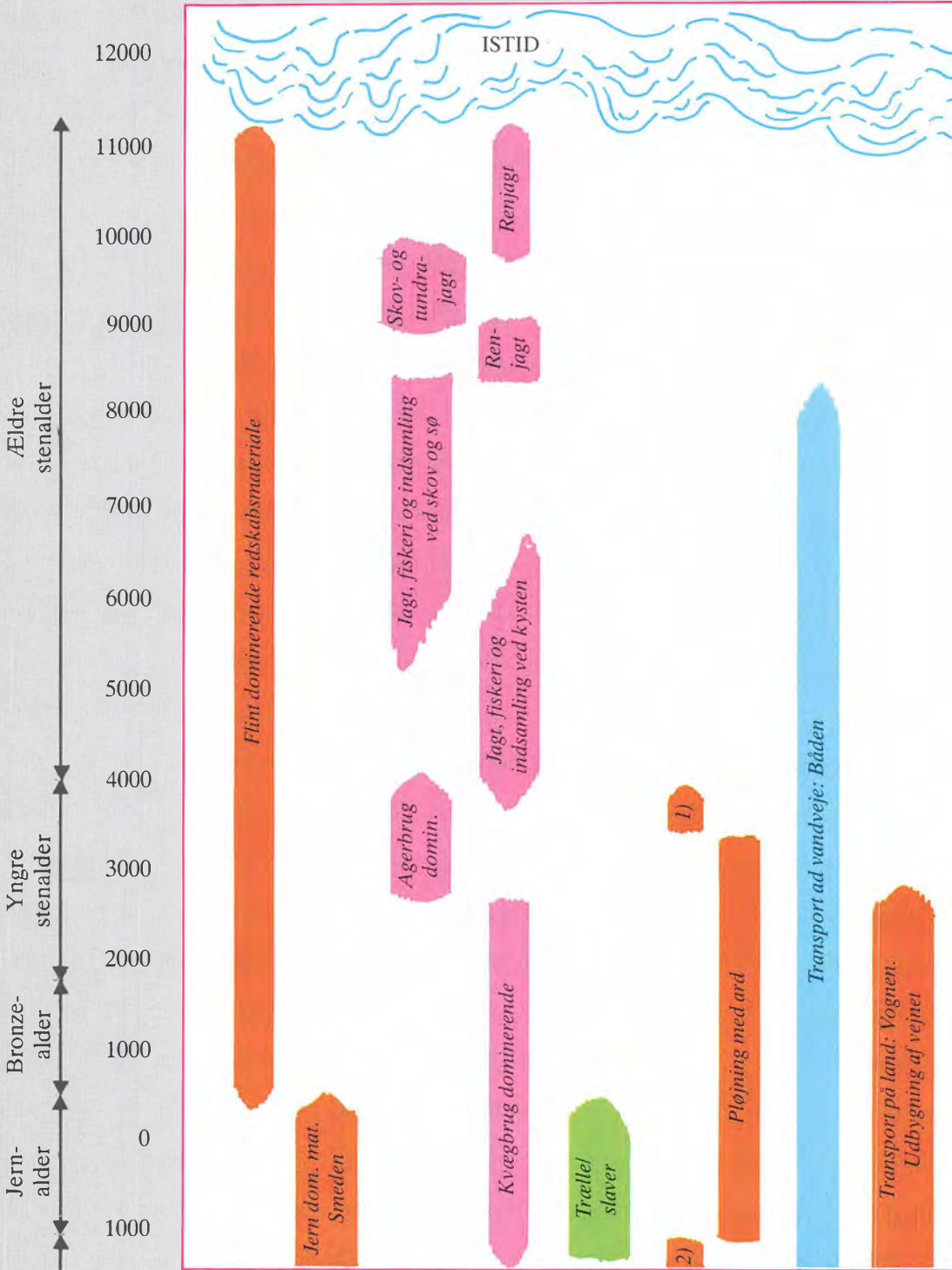

6. Kirkevældets
tidsalder.

Tidstavler

DAGLIGDAGEN

1) Træspade og/eller gravestok

2) Hjulploven

DAGLIGDAGEN

1000

1100

1200

1300

1400

1500

Grubehuse/jordhytter, det arbejdende folks bolig

Trælle/slaver

Hjulploven

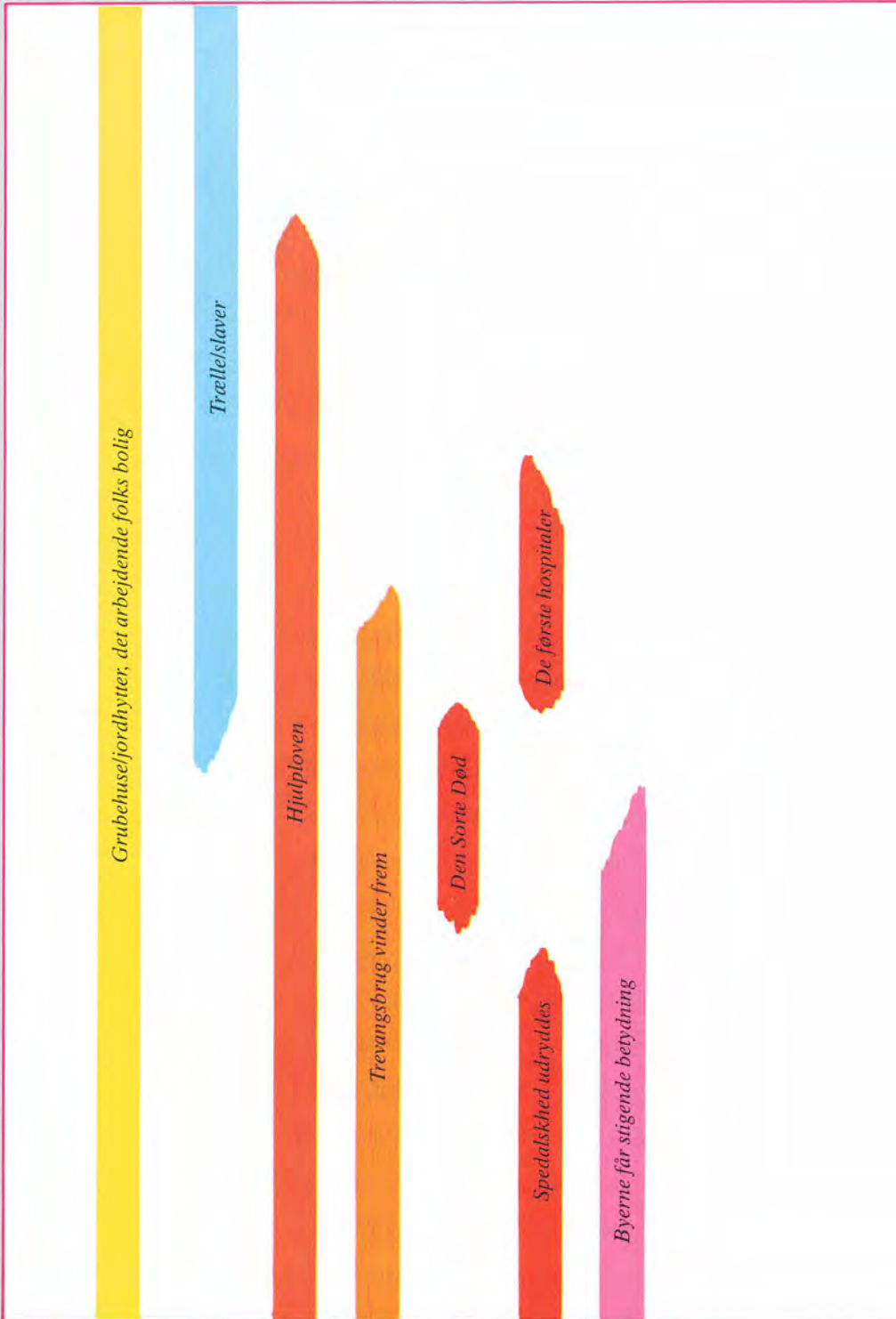
Trevangsbrug vinder frem

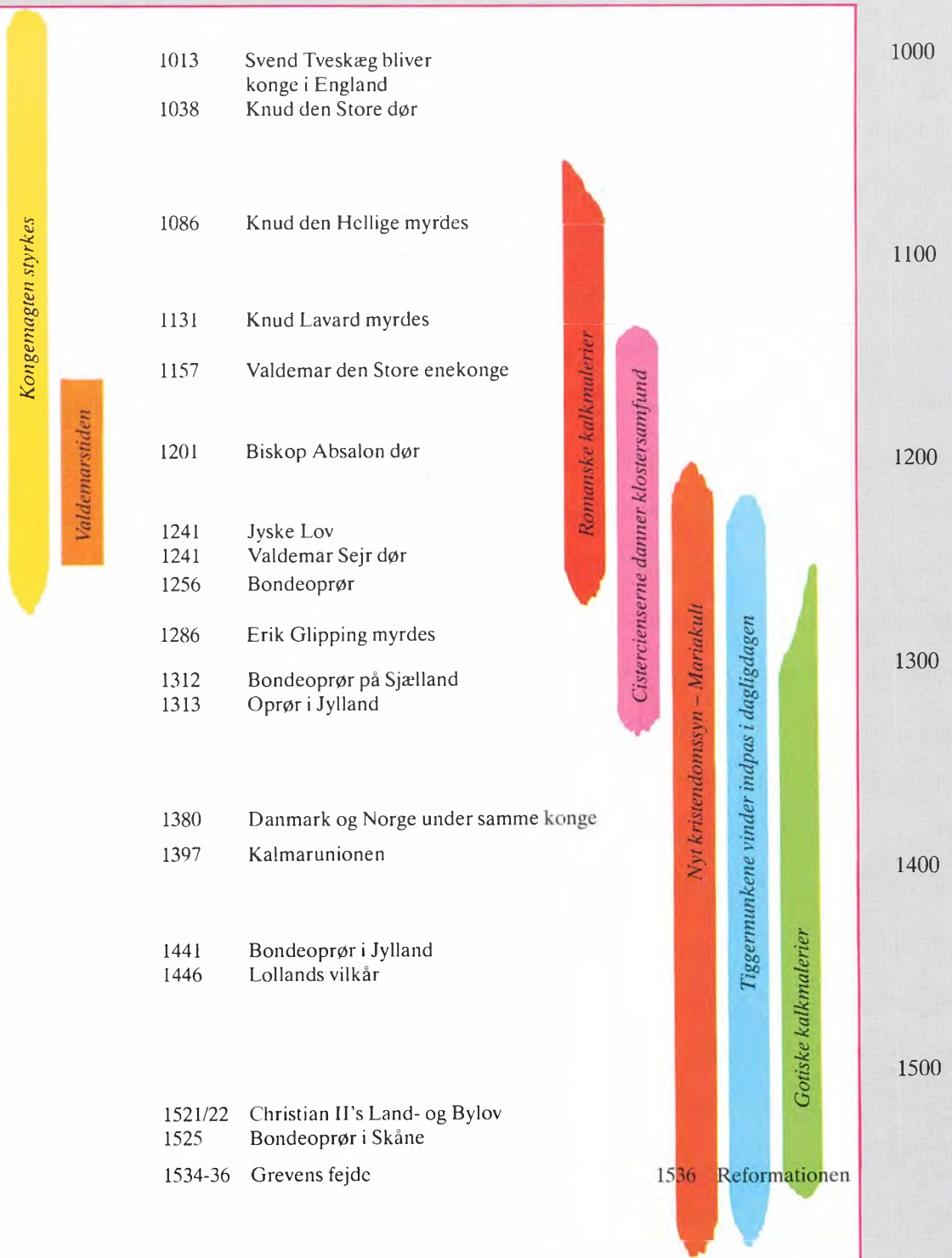
Den Sorte Død

Spedalskhed udryddes

De første hospitaler

Byerne får stigende betydning

DET ARBEJDENDE FOLKS KULTURHISTORIE

Forfattet af Historikergruppen Fempas:

Tommy P. Christensen, Lisa Elsbøll, Grethe Hamborg,

Anne Severin og Torben Svendrup (red.)

Forhistorien: Arne Nielsen. Billedmaterialet: Udarbejdet af forfatterne.

Tegninger: Flemming Bau, Holger Lund, Anne Charlotte Johannsen (ACO)

Copyright © 1987 by SiD/Fremad

Omslag og tilrettelægning: Johnny Williksen

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a.s.

Printed in Denmark 1987

ISBN 87-557-1373-4 (bd. 1) ISBN 87-557-1376-9 (bd. 2)

ISBN 87-557-1378-5 (samlet)

Torben Svendrup
f. 1953
Red., Historie

Arne Nielsen
f. 1952
Forhistorie

Historikergruppen Fempas har tidligere udgivet »Brikker til arbejdsløshedens historie« (1985), samt et stort antal artikler og kronikker om historiske emner.

flor
flor

Mere end 10.000 års kulturhistorie set fra neden.

ISBN 87-557-1373-4 (bd. 1)
ISBN 87-557-1378-5 (samlet)

flor
flor

flor
flor